

Den urbane kirke

En teologisk undersøgelse af byen som ramme for kirkelig-kommunal samskabelse

Lars Buch Viftrup

Ph.d.-afhandling, afd. for teologi, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet, juni 2021

Indholdsfortegnelse

<i>Oversigt over figurer og tabeller</i>	3
<i>Tak!</i>	4
<i>Dansk abstract</i>	5
<i>English abstract</i>	7
1. Indledning	9
1.1. <i>Baggrund for afhandling</i>	11
1.2. <i>Forskning om by og kirke</i>	14
2. Metode, teori, analyse og undersøgelsesdesign	20
2.1. <i>Fra empiri til teologi</i>	23
2.1.1. <i>Teologi og socialvidenskab</i>	24
2.1.2. <i>Teologi i praksis og teori</i>	26
2.1.3. <i>Praksis og teori i DBR</i>	27
2.1.4. <i>Praksis som adgang til flere teologiske stemmer</i>	29
2.1.5. <i>Praksis som opgør med Blueprint-ekkesiologi</i>	32
2.2. <i>Analysemetode: systemteori og radikal hermeneutik</i>	36
2.2.1. <i>System/omverden</i>	36
2.2.2. <i>Iagttagelse</i>	38
2.2.3. <i>Religiøs iagttagelse</i>	39
2.2.4. <i>Støj, oversættelse og strukturelle koblinger</i>	40
2.2.5. <i>Radikal hermeneutik</i>	42
2.3. <i>Metode til dataindsamling: Design Based Research</i>	43
2.3.1. <i>Det eksplorative</i>	44
2.3.2. <i>Det kollaborative</i>	45
2.3.3. <i>Det innovative</i>	46
2.3.4. <i>Det løsningsorienterede</i>	48
2.3.5. <i>DBR som teologisk produktiv metode</i>	49
2.4. <i>Undersøgelsesdesign og forløb</i>	50
2.4.1. <i>Tre systemer i byen</i>	51
2.4.2. <i>To grunddifferencer: by og kirke</i>	53
2.4.3. <i>Udvælgelsen af informanter</i>	55
2.4.4. <i>Workshoprunde 1: inspiration</i>	57
2.4.5. <i>Mellem første og anden workshoprunde: den empiriske konstruktion</i>	61
2.4.6. <i>Workshoprunde 2: kvalificering og validering</i>	62
2.4.7. <i>Processen med de enkelte temaer</i>	65
2.4.8. <i>Workshoprunde 3: Idégenerering</i>	71
2.4.9. <i>Det videre forløb</i>	73
2.5. <i>Artikelskrivning: fra empiriske til hypotetiske konstruktioner</i>	75
2.5.1. <i>Første artikel</i>	77
2.5.2. <i>Artikel 2: funktioner eller koblingspunkter</i>	80
2.5.3. <i>Artikel 3: samskabelse i en lokal kontekst</i>	85
2.6. <i>Teologiske konklusioner af den empiriske undersøgelse</i>	85
2.6.1. <i>Ekklesiologi: kirke og folkekirke</i>	86
2.6.2. <i>Systemteorien og ekklesiologien</i>	88
2.6.3. <i>Foreløbig konklusion</i>	91
3. ARTIKEL 1: The Church and the City	94

4. ARTIKEL 2: The Third Space Between Church and City: Coproduction in a Danish Municipality	117
5. ARTIKEL 3: Den samskabende kirke?	118
6. Konklusion: den urbane kirke	119
6.1. <i>En by, der er blød som en krop</i>	121
6.2. <i>Fra den store natur til storbyen</i>	126
6.3. <i>Byen som eskatologisk metafor</i>	128
6.4. <i>Byen som mødested</i>	134
6.5. <i>Byen som mellemrum</i>	138
6.6. <i>Byen som ambivalens</i>	140
6.7. <i>Byen som eksperiment</i>	144
6.8. <i>Byen som samarbejde</i>	146
6.9. <i>Byen som hverdag</i>	148
6.10. <i>Byen som demokrati</i>	150
6.11. <i>Byen som gensidig kritik</i>	152
6.12. <i>En teologi om den urbane kirke</i>	154
LITTERATURHENVISNING	160
BILAG.....	179

Oversigt over figurer og tabeller

<i>Figur 1: De tre faser</i>	50
<i>Figur 2: De seks temaer</i>	70
<i>Figur 3: De otte funktioner</i>	70
<i>Figur 4: De to idéer: Den flydende katedral og Pas på din by</i>	72
<i>Figur 5: Forløbet af undersøgelsen</i>	74

Tak!

Denne ph.d. er blevet til som konsekvens af et samarbejde mellem Aarhus stift, Aarhus Kommune og Aarhus Universitet. Det er ret enestående, at disse tre institutioner går sammen om at sætte gang i en refleksionsproces om byen som ramme for kirkelig-kommunal samskabelse. De to institutioner, kommune og kirke, vælger at bruge ressourcer på at undersøge, hvad der ligger af muligheder i deres relation på en sådan måde, hvor kommunen understøtter en teologisk refleksion, og kirken understøtter en kommunal refleksion, mens begge parter overlader det til en tredje institution at foretage denne refleksion med byen og dens borgere som deres fælles tredje. Uden samarbejdet mellem disse parter ville denne ph.d. ikke være blevet til. Der skal derfor lyde en særlig tak til de repræsentanter for de tre institutioner, der gjort dette muligt. Her tænker jeg især på stadsdirektør Niels Højbjerg, prodekan Anne Marie Pahuus og provst Esben Thusgaard. Derforuden skal der lyde en stor tak til Tine Holm Mathiassen fra borgmesterens afdeling, der ydede en stor indsats med at samle travle kommunale repræsentanter til undersøgelsen. Samtidig skal der lyde en dybfølt tak til alle de deltagere, der i den empiriske undersøgelse brugte tid og kræfter på at tænke med. Deres engagement og indsigt i byen og kirken med afsæt i vidt forskellige sammenhænge har været uvurderlig. Deres samtaler vil følge mig resten af livet. Jeg vil også gerne takke professor Christopher Baker fra Goldsmiths University, som under mit ophold i London og siden med besøg i Danmark var en stor hjælp i forhold til at agere sparringspartner for mig og introducere urban theology til et dansk publikum. Der skal også lyde en stor tak til mine to vejledere, Peter Lodberg og Dan Grabowski, der med afsæt i to vidt forskellige faglige sammenhænge har været en stor hjælp i en sådan tværfaglig indsats. Tak til *Kirken i byen* og de mennesker, der i den sammenhæng har været til stor inspiration. Slutteligt en stor tak til mine ph.d.-kollegaer for sparring og altid fornøjelige og inspirerende

samtaler omkring frokostbordet. Særlig skal der lyde en tak til Laura Bjørg Serup Petersen for sparring omkring de metodiske overvejelser. Tak til jer alle sammen!

Dansk abstract

Hvad betyder byen som teologisk motiv og fælles virkelighed, når kommune, kirke og borgere samskaber? Afhandlingen sætter fokus på et meget underbelyst område i dansk teologi, byen. Dette fokus på byen gør det muligt dels at undersøge forhold, som har stor konkret betydning for alle parter, men som også symbolsk og metaforisk beskriver den fælles ramme. Teologisk har byen ofte været et negativt begreb, og byen bliver gerne fremhævet som sekulariseringens sted, hvor religion vælges fra og hvor sammenhængen mellem kirke og folk er svagest. Med de seneste mange års urbaniseringsbølge kommer byen i centrum igen. Her har man fra kommunal side i Aarhus, hvor denne undersøgelse er lavet, været optaget af samskabelse som en måde at håndtere byudviklingen i et spændingsfelt mellem store, specialiserede aktører og byens borgerne. Dette har medført kommunikation mellem kommunen og folkekirken som to af byens store aktører, der historisk har delt administrativ og folkelig geografi og stadig har fælles brudflader. Den kommunale samskabelsesdagsorden, der inddrager kirken i byen, stiller spørgsmål til de forskellige aktører om deres rolle og forståelse af sig selv i relation til såvel sine egne medlemmer som de øvrige aktører i byen.

Den empirisk undersøgelse er i sig selv udtryk for en samskabelsesproces.

Undersøgelsen er inspireret af Design Based Research og systemteori. De har lagt grunden for de teologiske overvejelser. Undersøgelsen tager udgangspunkt i to ledende differencer, byen og kirken, der iagttages af repræsentanter for tre forskellige systemer, kommunen, kirken og borgerne. Analyserne af disse data resulterer i fem temaer, *forandring*,

mangfoldighed, fællesskab, indflydelse og religion, foruden otte funktioner, pejlemærke, erindring, identitet, mødested, social handling, åndehul, refleksion og oplevelse.

Afslutningsvis fører idéfasen til formuleringen af to fælles projekter, *Pas på din by* og *Den flydende katedral*. De er alle vigtige for både byen og kirken, sådan som de to begreber bliver iagttaget af undersøgelsens tre systemer, kommune, kirke og borgere. Som sådan udgør de pejlemærker for samskabelse mellem undersøgelsens tre parter.

Afhandlingen argumenterer for en urban teologi, der forstår kirken som en medskaber af byen. Byens karakter af et offentligt mødested, hvor interaktioner og forhandlinger bringer de mange forskellige aktører sammen, fører til en forståelse af kirken som delagtig i byen gennem det tredje rum, der på samme tid både er kirke og by. Det er i mødet med byen, at kirken bliver kirke, en urban kirke. For at illustrere dette, bliver de otte funktioner placeret i det tredje rum og i stedet kaldt for koblingspunkter. Dette beskriver, hvad der skaber kirke såvel som by, men kun i kraft af at kirken og byens andre aktører bringer forskellige bidrag til dette møde. Teologisk begrundes dette i treenigheden, der leder til en beskrivelse af kirkens funktion som det at tematisere, hvad der sker i relationen og mellemrummet. Kirken skal derfor tage del i samtalerne med de mange aktører i byen, der alle bidrager til at løse forskellige opgaver, men samtidig altid indgår i et komplekst samspil med andre, hvor man er nok er forskellige, men også forudsætter hinanden.

English abstract

What is the significance of the city as a theological metaphor and common reality for the municipality, church and citizens, when they co-produce? In Denmark the city has theologially received very little attention. Focusing on the city makes it possible to investigate the conditions of interaction between different agents, both on a metaphorical and an actual level. The city has often been a negative figure in theology. The secular character of the city is often emphasized. It is the place, where religion is left behind and where the connection between church and population is weakest. The recent many years of massive urbanization has brought the city into focus again. In Aarhus, where this research has been made, the municipality has been preoccupied with co-production as a way of managing the city development in a tension between large, specialized agents in the city and its citizens. This has caused increased communication between the municipality and the folk church representing two of the large institutions that historically have shared geography and still share different points of connections. The agenda of co-production, in which the municipality has involved the church, has raised questions in the church about its role in the city and its relationship with its own members as well as other agents in the city.

The empirical investigation was in itself a process of co-production inspired by Design Based Research and systems theory. This has laid the foundation for the theological deliberations. The investigation is based on two leading differences, city and church, observed by representatives of three different systems: municipality, church and citizens. The analysis of the data resulted in five themes, *change, diversity, community, influence* and *religion*, and in addition to that eight functions, *points of reference, memory, identity, meeting point, social action, breathing space, contemplation* and *experience*. Finally, the ideation phase lead to the formulation of two common projects, *mind your city* and *the floating*

cathedral. They are all important for both city and church as they are observed by the three systems, municipality, church and citizens. As such they constitute some points of references for the co-production between the three parts of the investigation.

This thesis argues for an urban theology that understands the church as co-producer of the city. The character of the city as a public meeting point, where interactions and negotiations bring all the different agents together, leads to an understanding of the church as participating in the city through the third space in which both city and church is represented. The church becomes church in and through the encounter with the city, an urban church. In order to illustrate this, the eight functions are located in the third space and renamed as connectivity points. This is a description of how church and city is co-produced as a consequence of the diversity of inputs from the different agents. Theologically, this is justified with the Trinity leading to a conception of the role of the church as a system within the city which thematizes the encounter, relation and in-between space. The church should participate in the conversations with the many agents in the city, in which everyone contributes to solving problems, but always in a complex interaction with others, in which everyone is different, but also presupposes each other.

1. Indledning

Domkirken: ”Hvordan kan I give plads til kirken her på Aarhus Ø?”

Lokal byudvikler: ”Det vil jeg ikke svare på, før I kan svare mig på, hvordan I giver plads til os i kirken.”

Sådan lød en ordveksling mellem en repræsentant fra Aarhus Domkirke og en lokal byudvikler i de tidlige stadier af udviklingen af Aarhus Ø,¹ da det blev tydeligt, at her ville der komme en bydel med mange tusind beboere, hvoraf en stor procentdel formodentlig ville være medlemmer af folkekirken. I en sådan situation er kirken nødt til at sondere terrænet for at finde ud af, hvordan den skal placere sig og være tilstede blandt sine medlemmer.

Folkekirkens tilstedeværelse overalt i det ganske land sikres netop ved dens sognemæssige organisering, hvortil hører en kirkebygning. Denne stedlige forankring er helt afgørende for at forstå den danske folkekirke. Man skal ikke mange år tilbage, før det var naturligt at tænke kirken ind i byens udvikling, og i mange tilfælde fik kirken en central placering. Således blev Sct. Pauls Kirke (1884-87) og Skt. Lukas Kirke (1921-26) bygget på centrale pladser med nogle markante sigtelinjer, der relaterer kirkerne til henholdsvis banegård, rådhus og fodboldstadion. Dengang var det givet, at kirken skulle tænkes ind i det overordnede billede, fordi kirken var så central en institution i byen. I tilfældet Aarhus Ø var det kirken, der var nødt til at være opmærksom og spørge ind til mulighederne. Men som ordlyden signalerer, så var det ikke bare givet, at kirken skulle have en plads. Gensidigheden mellem kirke og by er

¹ <https://aarhusoe.dk>

ikke længere givet. Der bliver sat spørgsmålstegn ved, om byen har en plads i kirkens rum og som en konsekvens af det, om kirken længere er et offentligt anliggende.

Som historien om domkirken på Aarhus Ø udviklede sig, købte den ca. 40 kvadratmeter i form af to ud af tyve såkaldte *badehuse* på en promenade langs den verdenskendte danske arkitekt Bjarke Ingels' iøjefaldende bygning, AARhus.² Og domkirken valgte denne ret ydmyge plads, ikke fordi den ikke potentielt kunne have forhandlet sig til et grundstykke, hvor den kunne bygge en ny katedral, men fordi menighedsrådet i domkirken gerne ville supplere den nuværende katedral med en bygning, som på en anden måde end katedralen kunne invitere byen ind til at forme kirken. Man ønskede et rum, som kunne være undersøgende på nye måder at udtrykke relationen mellem kirke og by.

Denne ph.d.-afhandling tager fat i det meget omfattende spørgsmål, hvad byen teologisk betyder for kirken. Hvad betyder byen for kirken og kirken for byen, og hvordan kommer det til udtryk i deres indbyrdes relation? Det har *praktiske* perspektiver: Hvordan foregår denne interaktion helt konkret? Det har *fysiske* perspektiver: Hvordan er kirkens bygninger indrettet, hvordan er de placeret i forhold til resten af byen, og hvad signalerer de i relation til byen? Det har *sociale* perspektiver: Hvordan indgår kirken i byens fællesskaber? Det har *ideologiske* perspektiver: Hvad betyder det teologisk eller i forhold til, at samfundet er sekulært? Det kan også med Edvard Soja beskrives som: a) forestillinger om byen (teologien, sociologien, det himmelske Jerusalem), b) byens fysiske udformning (arkitekturen, den konkrete by, som mennesker bevæger sig rundt i), c) byens levede liv (hverdagen med arbejde, fritid, indkøb, gåture).³ Det er, som allerede nævnt, omfattende, måske for omfattende, ikke mindst i lyset af, at der ikke foreligger meget teologisk litteratur på området i en dansk kontekst. Byen er kun meget sporadisk blevet tematiseret som et

² <http://aarhusiaarhus.dk/bydelen/>

³ Se fx Soja, 2003, 275: "all social relations remain abstract and unrealized until they are concretely expressed and materially and symbolically inscribed in lived space".

teologisk anliggende, i hvert fald i en dansk kontekst. Og spørgsmålet er da: Hvordan kommer man i gang med et sådant forskningsfelt?

1.1. Baggrund for afhandling

Baggrunden for denne afhandling er et ønske fra kommunen og stiftet i Aarhus om at få undersøgt kirkens rolle i byen med særligt fokus på relationen mellem kirke og kommune. Universitetet indgår her som den tredje part, der stiller sin infrastruktur til rådighed som ramme for denne undersøgelse. Og hele projektet kan derfor ses som et samskabelsesprojekt mellem kirke, kommune og universitet. Dette ønske er kommet som en konsekvens af, at byen er under kraftig udvikling. Overalt i byen skyder nye bydele op, og gamle bydele er under voldsom forandring. Byen, der engang kaldte sig ”verdens mindste storby” er nu virkelig ”på vej mod at blive en storby”,⁴ måske ikke så meget i kraft af antal beboere, men i kraft af den måde, byen er sammensat på. På tyve år går byen fra at have otte højhuse til at have 50.⁵ På Aarhus Ø omdannes et gammelt havneområde til en i dansk sammenhæng helt ny form for udelukkende bestående af højhuse.⁶ I Gellerupparken⁷ er man i gang med ”Danmarkshistoriens største byeksperiment”, der omdanner et socialt udsat boligområde radikalt ved at ændre det fra forstad til en by med blandede boligformer og mange forskellige institutioner tilstede.⁸ I denne forandringsproces søger Aarhus Kommune at inddrage de mange parter, der er involveret: beboere, foreninger, virksomheder, institutioner mv. Og den

⁴ Se Aarhus Kommuneplan: Gearet til storby: <https://aarhus.viewer.dkplan.niras.dk/plan/2#/1440> og artikel i Jyllands-Posten: <https://jyllands-posten.dk/aarhus/ECE8492676/vaekstambitioner-aarhus-gaar-fra-stor-by-til-storby/>

⁵ <https://www.tv2ostjylland.dk/hojhuse-i-aarhus/grafik-hojhus-amok-i-aarhus-se-den-vilde-forskel-fra-2008-til-2028>

⁶ <https://aarhusoe.dk>

⁷ En bydel i Aarhus, som er kategoriseret som en hård ghetto, jf. Transport og Boligministeriet: <https://www.trm.dk/publikationer/2019/liste-over-ghettoomraader-pr-1-december-2019/>, og som en konsekvens af dette er midt i en gennemgribende byfornyelsesproces, kaldet en helhedsplan: <https://helhedsplangellerup.dk>.

⁸ Lyt til podcast, *Balladen om boligblokken*, afsnit 7: Danmarkshistoriens største byeksperiment, del II.

institution, der har været i byen længst og op gennem historien har præget bybilledet meget, er folkekirken, der ligeledes udfordres af de mange forandringer. Samtaler mellem kommunen og folkekirken som en konsekvens af de mange forandringer har således afstedkommet ideen om at få undersøgt, hvad der er på færde gennem en ph.d. Undersøgelsen vil derfor også bære præg af et kommunalt fokus.

Aarhus er en middelstor by med 335.000 indbyggere, der udgør centrum for en større region, *business region Aarhus*, hvor der bor omkring en million indbyggere. Byen har rødder tilbage til vikingetiden, hvor den hed Aros, og det var som vikingeby, at den først mødte kristendommen. I Vor Frue Kirke, der er Aarhus' ældste kirke, kan man se det ældst bevarede krucifiks fra 1000-tallet. Dette krucifiks taler sit tydelige sprog om, at de kristne for at kunne kommunikere med vikingerne tilpassede deres sprog, idet Jesus på korset blev fremstillet som en stærk og sejrrig konge. Krypten i Vor Frue Kirke, der indeholder resterne af den ældste stenkirke i Norden med dette krucifiks som alterparti, er dermed ikke blot en fortælling om Aarhus' kristne historie, men også om dets forhistorie som en vikingehandelsby. Kirken er derfor en institution med meget gamle rødder, som har bevaret en kontinuitet i både byens fysiske og sociale udtryk.

I lighed med andre byer er Aarhus under store forandringer som led i en global udvikling, hvor mennesker søger fra landet til byen.⁹ Disse forandringer er omfattende og komplekse og berører alle borgere og institutioner. Også kirkerne i Aarhus. Her oplever man faldende medlemskab og dåbstal (Thusgård 2016), større fluktuation på tværs af sognene, større krav om brugerorientering osv. Kommunen, som er den klart største aktør i byen, har som konsekvens af urbaniseringen travlt med at byudvikle i et spændingsfelt mellem markedet og civilsamfundet. Den øgede kompleksitet, professionalisering og fart stiller store

⁹ FN's forudsigelser af urbanisering (2014): <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2014-Report.pdf> (s. 7)

krav til alle parter i denne proces og ændrer også på mange måder relationerne mellem parterne. Når hele byen er under forandring, præger forandringerne ikke kun de enkelte institutioner inden for byen, men også relationen mellem dem. De store forandringer af Aarhus Ø og Gellerupparken i Aarhus har blandt andet medvirket til øget kommunikation mellem kommunen og folkekirkerne i Aarhus, fordi der skal træffes beslutninger indenfor begge institutioner, som gensidigt kan have konsekvenser for begge parter. Det er denne situation, som ligger til grund for ønsket om en undersøgelse, der kan styrke refleksionerne i byens systemer.

Byen og kirken er hver især komplekse og meget omfattende realiteter, der indgår i mange forskellige sammenhænge, idet byen er ramme for menneskers hverdagsliv, arbejdsliv, foreningsliv, fritidsliv, selskabsliv og meget mere. Byen kan således beskrives som ”a metaphor for the human condition” (Graham and Lowe 2009, 17). Byen er både en metafor, men også en helt konkret virkelighed, som hver dag erfares af byens borgere, ”a metaphorical and actual realm” (Conrad 2015, 367). Den er med til at konstituere rammer for den rolle, som både kirken og kommunen spiller. Kirkens sogne er alle geografiske områder med bynavne til at identificere sig. Sogne- og provstigrænser, de administrative enheder for kirken, er nært forbundet med byens geografi, om end Aarhus Kommunes areal dækkes af fire provstier og 59 sogne (48 pastorater).¹⁰ Kommunens geografi strækker sig ganske vist en smule ud over bygrænsen for selve Aarhus by, men er ikke desto mindre defineret af stednavnet og bynavnet Aarhus, ligesom Aarhus Stift dækker et betydeligt større areal end byen. I langt de fleste kommuner landet over er det sådan, at den største by kun er en lille del af kommunens område, men ikke desto mindre lægger navn til kommunen, ligesom alle stifter er opkaldt efter den store by i området. Byen er en stærkt identitetsskabende faktor, som de administrative enheder i kommune og kirke knytter til ved. En vigtig baggrund for en

¹⁰ Se <http://sogn.dk>

undersøgelse af kirke og by i den lokale kontekst, Aarhus, er således at disse stedlige komponenter har dybe historiske rødder, som er stærkt vævet sammen.

Undersøgelsen er placeret på teologi, hvilket har givet et teologisk udgangspunkt for undersøgelsen. Hvad er de teologiske forudsætninger for at samskabe (med kommunen og byens borgere) om den fælles by? Men hvordan imødekommes det kommunale perspektiv? Denne ph.d. skal være teologisk, men skal også være relevant i en kommunal kontekst. For at kunne indgå i dette krydspres har jeg valgt at lægge en empirisk grund, som placerer tre systemer i byen, kommunen og kirken med borgerne som et fælles tredje, i dialog med hinanden. De er i en luhmannsk forståelse *iagttagere* af hinanden (se 2.3.2), og undersøgelsen gør det muligt at iagttage deres iagttagelser af kirken og byen. En anden forudsætning for at kunne imødegå krydspreset er valget af en artikelbåret ph.d. Den første artikel fremlægger således en stor del af det empiriske materiale som grundlag for de videre refleksioner. Den anden artikel tager afsæt i en bysociologisk tematik og tolker det teologisk, men ind i en *third space thinking*, som forstår alle byens iagttagere som forbundet gennem det tredje rum. Den tredje artikel tager afsæt i samskabelsesdagsordenen i danske kommuner og peger på teologiske forudsætninger for at indgå i denne samskabelse. På denne måde er det muligt at analysere empirien og samtidig analysere data på forskellige måder, der både har teologisk og kommunal betydning. Den empiriske undersøgelse giver adgang til viden om, hvordan byen og kirken bliver opfattet på tværs af systemer, der dagligt er medskabere af byen på forskellige måder.

1.2. Forskning om by og kirke

Ideen til denne ph.d. tog afsæt i en rumlig beskrivelse. Overskriften på min ph.d.-ansøgning lød således: ”Kirken i byrummet. Byen i kirkerummet”. Tanken var, at kirkerummets

placering i byrummet indikerer en relation, som må gå begge veje. Hvis kirken er omgivet af byrummet, må byen også være repræsenteret i kirkerummet. Byrum er et vigtigt element i byen (www.byrum.dk). Den spatale tænkning, som var noget af det første, jeg stødte på, da jeg begyndte min undersøgelse af byen (Bergmann 2007), og som indgik i min ansøgning, er også en gryende teologisk dagsorden, der særligt har fokus på byen. Den rumlige metafor fandt vej ind i den empiriske undersøgelse som forskellige rummetaforer, såsom hjerterum og forandringsrum, som deltagerne kunne tage afsæt i, når de skulle reflektere over, hvilken betydning kirken har i relation til byen. Som undersøgelsen skred frem, gled ambitionen om udviklingen af en konsistent teori baseret på rummetaforen imidlertid i baggrunden, men fastholdelsen af den gensidige vekselvirkning eller relation mellem kirke og by har været et pejlemærke gennem hele forløbet. Det empiriske format, Design Based Research, der egner sig til tværsektorielle undersøgelser, og det luhmannske begreb om iagttagelser forsøger at sætte en ramme for undersøgelsen, der kan beskrive begrænsninger og muligheder i denne gensidige iagttagelse af hinanden. Men undersøgelsen kommer ikke til at sætte en stringent *rumlig* begrebslig analyse af kirken og byen, ligesom den luhmannske tænkning, som også præger designet af undersøgelsen, ikke kommer til at blive brugt som en "grand theory", hvorigennem alle udsagn skal analyseres, men som ikke desto mindre, som afhandlingen er skredet frem, har fået en relativt stor indflydelse på resultaterne. Den rumlige metafor finder dog sit udtryk i artikel 2 som det tredje rum, der helt konkret udtrykkes i byrummene, de offentlige rum og mødestederne, ligesom Luhmann spiller en rolle både i det empiriske undersøgelsesdesign og som pejlemærke for det urbane som udtryk for en gensidig påvirkning af forskellige aktører, der på den ene side er selvreferentielle og på den anden side gensidigt afhængige af hinanden.

En væsentlig baggrund for denne ph.d. er, at byen ikke i nogen nævneværdig grad bliver brugt som teologisk metafor og tydningsramme for kirke. Kendetegnende for de

empiriske undersøgelser af den måde kirken er berørt af urbanisering på, er at de ikke tager byen op som teologisk anliggende. Man kan måske sige, at de anskuer byen som kontekst for forandringer i medlemskaber, dåb og anden tilknytning til kirken (Felter & Bjerrum 2015; Thusgård mfl. 2016; Leth-Nissen & Trolle 2015). Det faldende dåbstal i byerne fører til spørgsmål om strategier for kommunikation eller nye dåbsformer som ”drop in dåb” (Engholm & Høgh 2019). Med en enkelt undtagelse (Aagaard 1998), er der kun i begrænset forstand tale om en egentlig teologisk besindelse på byen som metafor. I dansk sammenhæng havde Ray Bakke, en amerikansk præst og teolog, en vis indflydelse en kort periode, mens han underviste på Det Teologiske Fakultet i København og fik oversat sin bog til dansk, hvor den kom til at hedde *Kristen i byen* (Bakke 1993). Senere udkom en lille antologi, *Kirken og byen* (Storegård 2000), og senest et temanummer, *Kirken i byen*, i Kritisk Forum for Praktisk Teologi (Thusgård & Birch 2018). Det er faktisk alt. Kendetegnene for disse titler er, at de ligner hinanden, og at de signalerer en afstand mellem kirke og by. Byen er konteksten, hvori kirken bevæger sig, men kirken vil endnu ikke vedkende sig byen og kalde sig en urban kirke. Byen er ikke en del af kirkens identitet på samme måde som folket og nationen har været det i dansk teologi. Et spørgsmål kan være, om der er brug for at få etableret et grundlag for at tænke teologisk om byen.

Denne manglende teologiske refleksion er bemærkelsesværdig med tanke på, at det 21. århundrede er udråbt som byens århundrede, og er en af de mest afgørende forandringer i vores samfund i dag, hvilket har store konsekvenser også for kirken. Det kan skyldes mange ting. Måske er byen bare ikke teologisk vigtig? Måske er traditionen fra Luther og Grundtvig, der tager afsæt i et folk og en nation, alt for stærk? Måske har kirken et negativt syn på byen, hvilket forhindrer den i at tage den til sig? Det kan der være mange gode grunde til. I den udstrækning, at forandringerne er negative for kirken: færre medlemmer, løsere tilknytning og så videre, så bliver byen uvægerligt til en negativ figur. Byen er blevet set under et fortegn

af dekadence, moralsk forfald og venden sig bort fra kristendommen (Conrad 2015, 349). Byen får så at sige skylden for nedgangen og problemerne (Ibid. 356). Kritikken kan også vendes indad, så det bliver et spørgsmål om, at kirken som institution skal tilpasse sig de forandringer, som byen repræsenterer, men da bliver det altid en reaktiv relation kirken får til byen. Fornyelsestrangen i folkekirken har således været stor gennem de sidste årtier (Thomsen 2014; Engholm 2019; Kühle 2015, Rasmussen 2013; Reeh 2012). De mange forandringer, som samfundet gennemgår, smitter af på folkekirken¹¹ og vidner om, at selvom folkekirken ikke tager afsæt i byen som tolkningsramme, så forsøger den at tilpasse sig forandringerne.

Det er først og fremmest i England, at man finder en sammenhængende tradition for at tænke teologisk over byen, kaldet *urban theology* (Vincent 1982, 1983, 2013; CULF 1985; Sedgwick 1995; Northcott 1998; Gorringer 2002, 2005, 2008, 2009; CUPA 2006; Baker 2007, 2013; Baker & Beaumont 2011; Smith 2010, 2011; Davey & Graham 2011; Cloke & Beaumont 2013; Graham & Lowe 2009; Vincent & Rogerson 2009; Shannahan 2010, 2013, 2016; Sheldrake 2014; Stoddart 2017). Anthony Harvey kan således konkludere for snart ti år siden: "Urban theology is now firmly on the map, both in academic institutions and in more local settings" (Harvey 2013, 26). Den engelske tradition tog afsæt i initiativer fra Church of England, der reagerede på voldsomme sociale udfordringer i byerne som en konsekvens af overgangen fra industri- til videnssamfund. En længere proces førte til den skelsættende rapport *Faith in the City* (1985), som især fokuserede på de sociale problemer, og den blev fulgt op af *God in the City* (1995), og derefter som et forsøg på at styrke den teologiske refleksion, der ikke var særlig stærk i *Faith in the City* (Brinkmann mfl. 1998, 14), udkom *Urban Theology* (1998) og siden en ny rapport, *Faithful Cities* (2006). Opmærksomheden har i denne periode som en konsekvens af "a radically different political, economic and religious

¹¹ jf. begrebet *Isomorfisme* i J. H. Rasmussen 2019

context” (Graham 2008, 11) og ”the expanding and radically diverse contexts of contemporary cities” (Sheldrake 2014,195) gradvist ændret sig fra at have fattigdom og ulighed til at have mangfoldighed og identitet som fokus: ”our analysis of urban life and faith must reflect, and respond to, this greater diversity” (Ibid., 12). Chris Shannahan taler om ”the normative diversity of the twenty-first century” (Shannahan 2013, 14) og Isiorho beskriver det med overskriften ”Even Our Diversity is Diverse” (Isiorho 2008).¹²

Urban theology er til en vis grad et britisk fænomen, mens man i USA oftere hører om urban ministry eller mission (Shannahan 2013, 14, se fx Keller & Paas 2014; Myatt 2015; Engen & Tiersma 1994). Der er dog væsentlige amerikanske bidrag, som knytter sig til eller har relevans for den britiske/europæiske tradition (Wilson 1963; Cox 1966/2013; Meeks 1983; Hawkins 1986; Bess 2003a og 2003b; Jacobsen 2012; Hjalmarson 2014). Det øvrige Europa, som Danmark kan sammenligne sig mest med, har kun mere spredte bidrag til debatten, der ikke indeholder dedikerede monografier (Dannowski 1998; Brinkman mfl. 1998; Georgi 2005; Bergmann 2005, 2007, 2008, 2009, 2016; Burfeind mfl 2009; Herman & Schönemann 2014; Conrad 2015; Kampmann 2019). Byteologi er således ikke etableret som et selvstændigt felt i det kontinentale Europa, men byen iagttages af teologer fra forskellige discipliner og kirkeligt hold.

Vi starter med andre ord stort set på bar bund, hvad angår den danske kontekst, mens der er mange ressourcer at hente andre steder fra, men ressourcer som har en bred faglighed og ikke er samlet om en egentlig disciplin. Den undersøgende tilgang, som den empiriske undersøgelse underbygger, handler derfor om at kunne lægge en lokal grund, der tager højde for den danske kontekst, for derigennem at kunne gå på opdagelse i den forhåndenværende tradition og pege på, hvordan byen kan tematiseres i en dansk kontekst.

¹² Se også Shannahan 2016; Harvey 2013, 27: “Theology looks for other models in the Bible and Christian tradition that will point, not primarily towards the relief of poverty, but towards the healing of tensions and divisions which are caused by the increased awareness of the diversity of urban populations”.

Som en konsekvens af undersøgelsens genstand, byen, og afsættet i en kirkelig-kommunal samskabelseskontekst, må undersøgelsen nødvendigvis være tværfaglig. Det gælder for al byteologi, at den ikke kan nøjes med at forholde sig til teologien, men er nødt til at forholde sig til byen som arkitektur, sociologi, byplanlægning, politik, civilsamfund og meget andet. Men som en del af udforskningen af feltet indgår derfor en lang række byforskere, arkitekter og sociologer: Georg Simmel, Ferdinand Tönnies, Lewis Mumford, Jane Jacobs, David Harvey, Richard Florida, Joel Kotkin, Doreen Massey, Ash Amin, Amin Thrift, Leonie Sandercock, Edward Soja, Manuel Castells, Charles Landry, Edward Glaeser, Jan Gehl, Anni Greve, Kirsten Simonsen, John Pløger, Gernot Böhme, Richard Sennett og Zygmund Bauman. Ud over disse spiller som nævnt Niklas Luhmann en rolle både som afsæt for den empiriske undersøgelse og som diskussionspartner i øvrigt.

Samskabelsesdagsordenen nødvendiggør også en tværfaglig dialog. Den empiriske undersøgelse repræsenterer yderligere et tværfagligt element. På det teologiske felt er byteologien som nævnt nødvendigvis tværfaglig, også når det gælder de teologiske discipliner, der både indeholder eksegesi, kirkehistorie, systematisk teologi (herunder ekklesiologi, eskatologi, dogmatik), praktisk og empirisk teologi. Som det fremgår, er byen så omfattende et felt, at det kan være næsten for overvældende.

Målet med denne undersøgelse er således ikke at klarlægge konteksten, byen, så kirken bedre kan agere ind i konteksten, tilpasse sig, handle, samarbejde, kritisere, eller hvad det end måtte være. Spørgsmålet for denne undersøgelse er derimod, hvilke muligheder der er for at tænke teologisk om byen som andet end den tilfældige baggrund for kirken, men som en virkelighed, uden hvilken kirken ikke ville give mening, en metafor for de menneskelige vilkår, hvori kirken spiller en rolle. Hvori består relationen mellem kirke og by, teologisk forstået, og hvordan tager det sig ud i en kontekst, hvor kommunen skal byudvikle under fortegnet samskabelse?

Forskningsspørgsmål lyder således: Hvad betyder byen som teologisk motiv og fælles virkelighed, når kommune, kirke og borgere samskaber?

2. Metode, teori, analyse og undersøgelsesdesign

Denne ph.d. er helt afgørende præget af den empiriske undersøgelse, hvor jeg spørger tre grupper, henholdsvis kirke, kommune og borgere, om, hvad de finder vigtigt ved henholdsvis byen og kirken. Jeg spørger dem åbent, uden at de på forhånd skal lægge noget særligt i ordene. Kirke og by kan således både forstås fysisk som arkitektur og bygning, socialt som fællesskab, institution og menighed og ideologisk som et sted forbundet med livssyn, værdier og trosforestillinger. Ja, i virkeligheden kan kirke og by måske betyde alt muligt andet for de informanter, jeg har valgt ud til denne undersøgelse. Det ved jeg ikke noget om som udgangspunkt. Selvom jeg således spørger åbent og generelt om vigtigheden ved by og kirke, så er det klart, at svarene er lokale og partikulære. Det er informanter, der bor eller arbejder i Aarhus, jeg spørger, og svarene er farvet af denne by og den måde, kirken relaterer sig til denne by her og nu. Det er for kirkens vedkommende primært folkekirken og de dertilhørende sociale organisationer, det drejer sig om. Alligevel vil jeg tale om *byen* og *kirken* gennem hele afhandlingen i tråd med de to grundbegreber, der undersøges.

Undersøgelsen resulterer i *fem temaer* (forandring, mangfoldighed, fællesskab, indflydelse og religion), som jeg diskuterer i artikel 1, *otte funktioner* (pejlemærke, identitet, erindring, mødested, social handling, oplevelse, refleksion og åndehul), som jeg diskuterer i

artikel 2, og *to projekter* (Pas på din by og Den flydende katedral). Som teolog spørger jeg, hvad dette kan have af teologisk betydning. Hvad betyder byen for kirken og kirken for byen? Hvad er deres relation? Hvad gør det ved vores forståelse af kirken, ekklesiologien, når byen tages med ind som grundlæggende element i de teologiske refleksioner?

Der er ikke noget nyt i at bruge byen som teologisk metafor, for byen har spillet en afgørende rolle i teologihistorien. Kristendommen tager sit udgangspunkt i det landlige Galilæa, men inden for få år efter Jesu død er kristendommen blevet en urban bevægelse, hvis udbredelse og grundlæggende organisering hviler på en urban struktur: "the network of interdependence" (Meeks 1986, 17). Havde det ikke været tilfældet, ville kristendommen være forsvundet i historiens glemsel (ibid., 15). Kristendommens oprindelige urbanitet kan desuden iagttages ved det faktum, at ordet *pagan*, som er kommet til at betyde hedning, oprindeligt betød landboer (Georgi 2005, 196; Meeks 1986, 15). Byen har vidtrækkende betydning for Paulus: "the city breathes through his language" (ibid., 9) med urbane begreber som *εκκλησια* (byens forsamling, jf. Meeks 2003; Georgi 2005) og *παροικια* (et mødested i byen, jf. Georgi 2005). Johannes Åbenbaringen afslutter det bibelske narrativ, der tager sin begyndelse i haven, med visionen om det himmelske Jerusalem (Åb. 21). Byen bliver billedet på fuldendelsen. Det får David Smith til at udbryde: "The Bible turns out to be a pro-urban book" (Smith 2011, 23). Skønt byen har så mange negative konnotationer i Bibelen, så synes det overordnede narrativ at gøre byen til en positiv metafor for endemålet.

Det nye er, at den teologiske undersøgelse af byen tager sit udgangspunkt i en dansk by i mødet mellem kirke, kommune og borgere. Jeg ved på dette tidspunkt ikke, at begrebet *εκκλησια*, der har lagt ord til den teologiske gren *ekklesiologi*, har rod i en urban kontekst, ligeså lidt som informanterne gør det. Jeg beder dem om at undersøge betydningen af by og kirke og forsøger at koble kirke og by for bedre at forstå, hvordan jeg teologisk kan forholde

mig til begrebet samskabelse, der for kommunen er blevet en vigtig ledetråd for håndteringen af en tiltagende kompleks by. Og så må vi se, hvor undersøgelsen bringer os hen.

Jeg lægger et systemteoretisk perspektiv ind fra starten ved at definere grupperne som systemer, der iagttager de to begreber, by og kirke, samtidig med at de tre forskellige systemer også iagttager hinanden og i sidste ende udvikler to projektidéer med hinanden. Undersøgelsen bygger på en metode til dataindsamling og analyse, der hedder Design Based Research (DBR), som har aktionsforskningsmæssige træk. Det vil sige, at undersøgelsen inddrager informanterne i en proces, der har sigte på forandring og konkret handling (praksis), og hvor informanterne i en vis forstand er medforskere. Ved at lægge en empirisk undersøgelse til grund for afhandlingen bringer jeg det konkrete kirkeliv ind i de teologiske diskussioner, som imidlertid også er forbundet med en lang række overvejelser over forholdet mellem de konkrete iagttagelser og de teologiske konklusioner, jeg når frem til.

Da DBR aldrig før er blevet anvendt i teologisk sammenhæng, vil jeg både introducere DBR og den måde, jeg anvender det på i sammenhæng med systemteorien, og derudover overveje, hvordan denne tilgang kan anvendes som en teologisk produktiv metode. Dette kapitel vil derfor indeholde en diskussion af forholdet mellem empiri og teologi (afsnit 2.1), introduktion til analysemetode (2.2), introduktion til undersøgelsesmetode (2.3), beskrivelse af undersøgelsesdesign og selve undersøgelsen (2.4), den videre proces med teoriudvikling og artikelskrivning (2.5) og afsluttende overvejelser over, hvordan den empiriske undersøgelse bidrager til teologiske indsigter (2.6).

2.1. Fra empiri til teologi

Der har gennem de seneste 30 år været en stærkt voksende tradition for empirisk forskning i praktisk teologisk sammenhæng (Vejrup & Iversen 2014, 1; Schmidt 2019, 94), som denne afhandling skriver sig ind i. Det har givet sig udtryk i en række danske teologiske ph.d'er med empirisk grundlag de seneste år.¹³ Flere skandinaviske teologer tager med udgangspunkt i praktisk teologi del i teologiske netværk, der arbejder empirisk. Johannes van der Ven er en af pionererne i den empiriske teologi, som har gjort det muligt at beskrive den empiriske forskning som teologi og ikke blot som en beskrivelse af praksis, hvortil teologien kan applikeres.¹⁴ Han var med til at grundlægge tidsskriftet *The Journal of Empirical Theology* og i 2002 forskningsnetværket *International Society for Empirical Research in Theology (ISERT)*. I 2007 blev *The Network for Ecclesiology and Ethnography (E&E)* grundlagt af Pete Ward og Christian Scharen, der er et internationalt netværk med fokus på ekklesiologiske implikationer ved den empiriske forskning af kirken som en konkret og levende størrelse. Netværket samles årligt til en konference, står bag udgivelsen af tidsskriftet *Ecclesial Practices* og har desuden udgivet to antologier (Scharen 2012; Ward 2012). Netværket har også skandinaviske deltagere og har inspireret til en skandinavisk udgivelse, *What Really Matters: Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography* (Ideström, Kaufmann & Scharen 2018). Da denne afhandlings undersøgelse tager

¹³ *Kirsten Donskov Felter* (2010) har undersøgt præsteembedet i folkekirken ud fra kvalitative interviews og analyseret dem i relation til klassiske præsteforståelser; *Marie Hedegaard Thomsen* (2012) har dokumenteret mangfoldigheden af aktiviteter i folkekirken gennem kvalitative og kvantitative studier som baggrund for systematisk-teologiske overvejelser over den folkekirkelige ekklesiologi; *Marianne Gaarden* (2014) har gennem interviews af præster og menighed om, hvordan de forstår prædikenen, udfordret den klassiske prædikenteologi; *Christine Johannessen-Henry* (2015) har gennem en kombination af feltstudier og kvalitative interviews undersøgt hverdagskristendommen i en udfoldelse af begrebet "ordinary theology"; *Line Marschner* (2017) har gennem tekster og interviews undersøgt begrebet "atmosfære" i relation til 13 konkrete kirkebygninger tegnet af Exner; *Karen Marie Leth-Nissen* (2018) har med brug af en kombination af kvantitative undersøgelser, kvalitative interviews og feltarbejde og en række religionssociologiske begreber udfoldet begrebet "churching alone".

¹⁴ Jf. overskriften "Practical Theology: From Applied to Empirical Theology" (van der Ven 1988)

udgangspunkt i by og kirke som to grundbegreber, er det oplagt at knytte an til E&E, der netop forsker i etnografiens betydning for ekklesiologien. Den aktionsforskningsmæssige tilgang, der ligger i DBR, gør det oplagt også at pege på *Theology and Action Research Network* (TAR), der er udsprunget af et stort mangeårigt projekt (2006-2010), *Action Research, Church and Society* (ARCS), og ledes af Dr. Clare Watkins.

Når spørgsmålet stilles: "Hvad er der teologisk ved empirisk forskning?", står spørgsmålene i kø, og svarene er mange. Lægger den empiriske forskning et deskriptivt grundlag for kirken, som derefter kræver teologisk refleksion,¹⁵ sådan som der har været en tradition for i tysk teologi, eller er processen teologisk fra ende til anden, sådan som van der Vens *intradisciplinære* tilgang¹⁶ lægger op til, og som Jonas Ideström beskriver sin tilgang som, når han skriver, at "the whole process is theological in all its stages and dimensions" (Ideström 2018, 61)?

2.1.1. Teologi og socialvidenskab

Brugen af etnografiske eller sociologiske metoder har den implikation, at man studerer mennesker og, i tilfældet religion, den måde, mennesker tror på Gud, oplever Gud eller lever deres religion på. Spørgsmålet er, om man kommer tættere på en afklaring af teologiske spørgsmål ved at studere menneskers levede tro, eller om teologi med Harald Hegstads formulering er udtryk for "non-empirical theological insights" (Hegstad 2012, 34), der i en eller anden forstand kommer 'udefra' gennem åbenbaring, skriften, traditionen eller logiske ræsonnementer. Er teologi noget "helt andet", et *sui generis*-begreb, fordi den beskæftiger sig

¹⁵ I en af de senere teologiske ph.d.er beskrives relationen således i forlængelse af den tyske tradition på følgende måde, når der står, at "det er det deskriptive arbejde, der genererer teologisk refleksion", og Thomsen ser derfor også sin afhandling som et "udgangspunkt for yderligere systematisk teologisk arbejde" (Thomsen 2014, 24).

¹⁶ Den intradisciplinære tilgang beskrives af Mark J. Cartledge som: "the absorption of the social sciences into the overall framework of thought of the practical theological discipline" (Leth-Nissen 2017, 49)

med Gud, der ikke er en empirisk genstand? Sagt på en anden måde: Har teologien en privilegeret adgang til en viden om det transcendent, som gør det muligt at se bort fra empirien?

Hans Engdal taler om to faldgruber i den empiriske teologi: "If theology is too keen to learn from other sciences these will inevitably define theology ... Working from *sui generis* in an exclusive way leads to an isolationism" (Engdahl 2015, 36). Der er således en ifølge Hegstad indbygget konflikt mellem de sociale/etnografiske teorier og teologien, som skal afklares, så teologien ikke bliver "reduced to a purely social phenomenon" (Hegstad 2015, 76), men heller ikke isolerer sig i en påstand om en særlig teologisk epistemologi. Paul S. Fiddes argumenterer på lignende vis for, at der er forskel på at befri skriften og doktrinerne fra en underkastelse under videnskab og andre discipliner og så at isolere sig fra sin omverden (Fiddes 2015, 8). Men hvordan bevarer man sin selvstændighed og samtidig gør brug af sociale videnskaber?

Den empiriske teologi står her i et dilemma, der er meget lig det, jeg beskriver i artikel 2 om kirken i byens offentlige rum. På samme måde som den samarbejdende/urbane og den kritiske/ekkesiale offentlige teologi risikerer den empiriske teologi på den ene side at miste sin teologiske stemme, hvis den lader sig definere af de sociale videnskaber, af etnografien, og på den anden side at blive isoleret fra andre fagdiscipliner, hvis den insisterer på, at teologien er noget helt andet end de andre fagdiscipliner. Men med en sådan isolation mister den samtidig kilder til teologisk indsigt, som kommer af den praksis og det levede liv, som disse fagdiscipliner giver adgang til at iagttage. Som Pete Ward udtrykker det, handler det om, hvad vi mener med teologi (Ward 2018, 158), og om der også er teologi i empiriske iagttagelser.

Præmissen for denne afhandling er i lighed med forskerne i netværkerne E&E og ACT, at empiriske studier af kirken ikke behøver at være udtryk for en beskrivelse af kirken

”blot” som et socialt fænomen, hvis teologiske betydning dermed udviskes og efterfølgende applikeres. Den empiriske undersøgelse med alle de spørgsmål, den stiller, og alle de teorier, der bringes i dialog med det empiriske materiale, er fra start til slut en teologisk undersøgelse.

2.1.2. Teologi i praksis og teori

Et væsentligt begreb for den praktiske teologi er begrebet *praksis*, der dækker over det meget omfattende forhold, at der til teologien knytter sig menneskers og menneskelige fællesskabers *handling*er i omgangen med hinanden og omgivelserne. Denne afhandlings undersøgelse iagttager praksis gennem et workshopformat, hvor informanterne gennem deres iagttagelser af byen og kirken udtrykker, hvordan deres praksis udfolder sig, samtidig med at de udfordres til at udvikle praksisformer for samarbejde mellem de tre grupper.

Men hvad betyder det for teologien, at den empirisk iagttager praksis? Udgør teologien en særlig form for viden, der ikke har rod i empirien, eller kan man i lighed med de sociale videnskaber og etnografien søge teologisk viden i praksissen? En forudsætning for, at empiriske undersøgelser er teologiske ”fra ende til anden”, er, at praksis bliver forstået i sammenhæng med teori og ikke som en modsætning. Teologi, der traditionelt er blevet opfattet som ”somewhat disconnected from practice” (Ward 2018, 159), bliver her forstået som ”bearer of theology” (Kaufmann 2015, 95; Watkins 2015). Som Geir Afdal pointerer, skal man passe på med at lave for stort et skel mellem praksis og teori/teologi, fordi praksis er resultater af en kritisk refleksion over praksis. I en kirkelig sammenhæng vil dette være udtryk for teologi: ”folk driver kontinuerlig kritisk refleksjon i og over egen praksis, altså teologi” (Afdal 2011, 103). De dage er for længst forbi, hvor praksis blev forstået som kirkens praktiske virkelighed, hvortil teologisk viden kan appliceres, så virkeligheden passer til normen.

Teologiens primære opgave er at være et refleksivt bidrag til den kristne praksis. Enhver praksis forudsætter en form for teori. Teologien fremdrager den teori, der allerede er til stede i kristne praksisformer, for at undersøge, hvad den eksisterende teori bidrager med i den givne praksissammenhæng, og for at overveje alternative teoretisk-teologiske muligheder for denne praksis (Iversen 2012, 89).

Når citatet ovenfor lægger vægt på teorien som en *forudsætning* for enhver kristen praksis, kan det lyde, som om teorien definerer praksis. Det kan i hvert fald meget nemt være sådan, at fokus kommer til at ligge der og ikke ved det modsatte forhold, at praksis også former og præger teorien. DBR, som den er anvendt i denne afhandling, er en aktionsforskningslignende tilgang, hvor der sker ”en opblødning i skellet mellem teori og praksis – herunder forestillingen om, at praksis skaber erkendelse, uden hvilken teori og analytisk indsigt er amputeret” (Duus mfl. 2014, 21). Det *refleksive bidrag til den kristne praksis*, som Iversen beskriver, må derfor være underbygget af ”en abduktiv forståelse av forholdet mellom teori og praksis. Relasjonen mellom det vi ofte kaller teori og praksis forstås som en frem og tilbake-bevegelse. Teori er nødvendig for å forstå praksis, og praksis er nødvendig for å forstå teori” (Afdal 2011, 107).¹⁷

2.1.3. Praksis og teori i DBR

DBR har også fokus på forholdet mellem teori og praksis: ”Theories ... help us to understand how or why something works or does not work under particular circumstances in a complex environment” (Dolmans & Tigelaar 2012, 2). Disse teorier kan lige såvel være teologiske, når vi undersøger, hvad der gør det muligt for kirken at samarbejde med kommunen og byens

¹⁷ Se også Ideström 2015, 128; Tveitereid i Ideström mfl. 2018, 44

borgere omkring det fælles liv i byen. DBR er således en metode til empirisk forskning, der er egnet til at analysere komplekse problemstillinger, som har praktiske implikationer.

Komplekse problemstillinger angår forhold, der relaterer til mange systemer, faggrupper eller sociale sammenhænge (Buchanan 1992), og som derfor kræver inddragelse af tværfaglige perspektiver: ”... designers, researchers, and practitioners with different expertise work closely together in designing, evaluation, and redesigning” (Dolmans & Tigelaar 2012, 2). En DBR-proces vil derfor involvere aktørgrupper relevante for en given problemstilling, hvor de hver især kan belyse problemstillingen fra deres side. Når undersøgelsens genstand, forholdet mellem kirke og by, er så kompleks og forudsætter samarbejde mellem forskellige aktører, er det naturligt at tage afsæt i en metode, som kan adressere kompleksiteten, formå at koble teori og praksis, og som kan finde anvendelse i en byudviklingskontekst.

DBR er rundet af den amerikanske pragmatisme-tradition fra John Dewey, hvor det klassiske forhold mellem praksis (*praxis*), teori (*theoria*) og fremstillende handlen (*poiesis*) bliver nytænkt (Gimmler 2012). Dewey kritiserede den underordnede stilling, som *praxis* og *poiesis* har haft i forhold til teorien. I stedet for at se teorien som havende forrang for de to andre anskuer Dewey alle tre sådan, at de samvirker om at producere. Forskning har ikke blot en kontemplativ funktion bestående i at beskrive omverden, men er aktivt medvirkende til at skabe forandringer (*ibid.*, 44). Dens grundlæggende antagelse er, at der er sammenhæng mellem det, der gøres, handles og skabes, og så de teoretiske antagelser, der ligger bag. Når relationerne mellem kirke og by skal iagttages, er det ikke blot et teoretisk anliggende, men et anliggende for både teori, *praxis* og *poiesis* i deres samspil. Og de tre grupper af informanter, der bliver involveret i undersøgelsen, ender derfor også med at skulle forsøge at definere et konkret projekt, hvori både kirke, kommune og borgere kan se sig selv repræsenteret. Projekterne har implikationer for både *teori*, *praxis* og *poiesis*, ligesom de iagttagelser, deltagerne gør sig gennem deres samtaler om byen og kirken, ikke kan forstås

uden sammenhængen til deres praksis i byen og den måde, de skaber by. Det betyder også, at undersøgelsen indeholder teologisk viden, som både kan være eksplicit formuleret, men også ligge implicit i den praksis, der beskrives.

2.1.4. Praksis som adgang til flere teologiske stemmer

Hvis det er rigtigt, at praksis er bærer af teologi, kan den empiriske teologi gøre det muligt at inddrage flere stemmer i den teologiske refleksion, idet man metodisk og systematisk kan iagttage religion i praksis og se, hvordan teologi kommer til udtryk i forskellige sammenhænge, der normalt ikke anses for at være kilde til teologi. Her vil jeg fremdrage tre forskellige begreber, der på hver deres måde har betydning for, hvordan empiriske iagttagelser kan producere teologiske refleksioner, og som har relevans for forståelsen af, hvordan afhandlingens empiriske undersøgelse er udtryk for teologi.

a. Lived religion

Lived religion er et begreb inden for religionsforskning, som tager afsæt i den empiriske forskning, der gør det muligt at iagttage, hvordan religion leves og opleves i praksis på mangfoldige måder og i mangfoldige sammenhænge i og uden for de traditionelle religiøse sammenhænge. "When we focus on religion-as-lived, we discover that religion - rather than being a single entity - is made up of diverse, complex, and everchanging mixtures of beliefs and practices, as well as relationships, experiences, and commitments" (McGuire 2008, 185). Den levede religion åbner således op for at inddrage mange flere aspekter af religion. Når denne afhandlings undersøgelse beskriver kirken i byen som fællesskab, mangfoldighed, foranderlighed, indflydelse og en lang række funktioner, der indgår i byens arkitektur, sociale

sammenhænge og hverdagsliv, er det netop udtryk for den levede religion. Begrebet lived religion har oprindeligt taget afsæt i en modstilling til den institutionelle religion, idet der spørges til, hvad der sker, hvis man undersøger almindelige menneskers måder at praktisere religion på i stedet for at tage udgangspunkt i institutionens definition af religion.

Udgangspunktet har været iagttagelsen af et skifte mod en mere individualiseret, fleksibel og flydende form for religion, som har udfordret de traditionelle religionsstrukturer. Vejrup og Helboe argumenterer imidlertid for nødvendigheden af at forstå de institutionelle religiøse strukturer i sammenhæng med den levede religion. Det er vigtigt at se “the agency of religious institutions and their constant negotiation of tradition as part of the study of lived religion” (Vejrup & Helboe 2019, 512). Denne afhandlings undersøgelse har med sit fokus på forhandlinger om den gode by mellem borgere, kommune og kirke også karakter af en undersøgelse af ‘lived religion’, der ser folkekirken som institution tage del i forhandlinger om gentænkning af traditionerne i dialog med andre institutioner og byens borgere. Byen som fælles ramme for de tre gruppers samarbejde gør det eksplicit, at denne gentænkning sker i samspil med ikke-kirkelige aktører og borgere, hvis iagttagelser i høj grad kan relateres til den levede religion, der ikke som udgangspunkt er bundet af institutionens behov for kontrol og stabilitet.

b. Lived religion og lived space

I sammenhæng med byen og byudvikling er den spatiale tænkning meget oplagt. Der kan, som Sigurd Bergmann gør opmærksom på, være meget at hente i at koble den levede religion med det levede rum: ”The interplay of ‘lived religion’ (Heimbrock) in and with ‘lived space’ (Soja) represents for me one of the central challenges for Christian theologians in late modernity” (Bergmann 2008, 72). Ligesom begrebet ‘lived religion’ udvider den religiøse praksis til at gælde anden praksis end den institutionelt definerede og sanktionerede praksis

med dertilhørende teologisk normativitet og i stedet åbner for at forstå religion i en bredere, levet sammenhæng, åbner begrebet 'lived space' (Soja 1996; 2003; 2011) for undersøgelser af det komplekse mellemrum af liv mellem byen som fysisk, arkitektonisk rum og forestillet, ideologisk rum. Når Benny Grey Schuster hævder, at den danske folkekirke har bevaret katolske træk, fordi Luther havde en teori om, at man godt kunne bevare de katolske kirkerum (det fysiske rum), fordi rummet ikke havde teologisk betydning (det forestillede rum), er der meget, der tyder på, at Luthers teori var forkert: "Thi hvordan ellers forklare at vi over for kirken som rum har nogle holdninger, der ... er latent katolske...?" (Schuster 1993, 37) Det fysiske rum gør noget ved det forestillede rum, teologien, og sammen indgår de i det levede rum som den måde, religionen leves og praktiseres på. Den spatiale tænkning kan udvide forståelsen af den levede religions "diverse, complex, and everchanging mixtures of beliefs and practices" ved at pege på det spatiale som en agens i dette samspil.

c. Ordinary theology

Den praktiske teologis fokus på den måde, kirken konkret og lokalt udtrykker sig, åbner også op for iagttagelser af måder, som teologi udtrykkes på uden for eksperter-sammenhænge. Det har blandt andet ført til udtrykket *ordinary theology* (Astley 2002): "the beliefs and processes of believing that find expression in the God-talk of those believers who have received no scholarly theological education" (Fiddes 2015, 18). Man kan i forhold til denne undersøgelse sige, at borgerne og de kommunale informanter udtrykker *ordinary theology*, når de udtaler sig om kirken. Begrebet *ordinary theology* er i sammenhæng med denne undersøgelse et udtryk for en anerkendelse af en sammenhæng mellem den teologi, der udøves af dem, der er uddannet til det, og så den teologi, som 'almindelige' mennesker har, og at begge dele er med til at skabe kirke. Når borgere og kommunale informanter inddrages i den teologiske samtale,

har det at gøre med undersøgelsens formål at undersøge den teologiske betydning af samskabelse mellem kommune og kirke omkring den fælles by.

d. Theology of four voices

En anden måde at kategorisere de flere stemmer, der inddrages i den teologiske samtale, er i beskrivelsen af *teologi i fire stemmer*: “theology which is ‘normative’ (based on scripture, creed, tradition), ‘espoused’ (expressed in a group’s articulation of its beliefs), ‘operant’ (embedded in the actual practices of a group) and ‘formal’ (made by theologians)” (Fiddes 2015, 19). Sammen udgør de ”the whole theological ‘conversation’” (Watkins 2012, 17).¹⁸ Hvor den formelle teologi er det, man normalt forbinder med teologi, kan den empiriske forskning bringe mere fokus på espoused og operant theology, selvom de er forbundet med hinanden. Denne afhandlings undersøgelse spørger informanterne om, hvad der er vigtigt ved by og kirke, og får derved en række udtalelser om, hvad de tror, espoused theology er, men også indblik i operant theology gennem undersøgelsens karakter af samskabelsesproces med to løsningsforslag til en fælles praksis som resultat. I den videre proces inddrager jeg både traditionelle og formelle stemmer i analysen af data.

2.1.5. Praksis som opgør med Blueprint-ekkesiologi

Med de to grundlæggende spørgsmål for den empiriske undersøgelse: Hvad er vigtigt ved henholdsvis by og kirke, bliver undersøgelsen grundlæggende ekkesiologisk. Nicolas Healy's formulering af 'blueprint ecclesiologies' (Healy 2000) og ikke mindst utilfredsheden over disse blueprints udgør på mange måder et fælles udgangspunkt (Watkins 2015, 27) for den empiriske forskning i kirken, som kommer til udtryk i E&E og ACT. Healy kritiserer

¹⁸ Se desuden Watkins 2015

ekklesiologien for at benytte blåstemplinger, der abstrakt ræsonnerer sig frem til den perfekte kirke, men af samme årsag ikke formår at gøre rede for den levede virkelighed (Watkins 2015, 25). Ekklesiologien bliver ikke i stand til at beskrive: “The church’s concrete, *in via* identity” (Healy 2000, 154). Det perfekte, abstrakte og ideelle kommer til at stå i modsætning til det uperfekte, konkrete og rodede (Ward 2015, 75) og det himmelske over for det jordiske (Watkins 2020, 4); et dilemma, der er meget tydelig i den urbane teologi, især når den diskuterer Augustins betydning (Georgi 2005, 195-221; Greer 1986; Graham & Lowe 2009, 17-21; Sheldrake 2014, 25-42; Ward 2000, 156-62; mfl.). Healys begreb om kirkens ”in Via”-identitet er dog også inspireret af Augustins skelnen mellem Guds stad og denne verdens stad, hvor kirken er en blandet krop af Guds og denne verdens stad, mens den stadig er på vej på pilgrimsfærden, og Augustin sammenligner Kain, der slog sin bror ihjel og byggede den første by, med Abel, der satte sin lid til Gud og bliver beskrevet som en ”sojourner”, altså en, der er på vej, en pilgrim: ”Therefore the first founder of an earthly civic community [civitas] was a fratricide. Overcome by envy, he killed namely his brother, the citizen of the eternal civic community [civitas], who was (merely) sojourning on this earth” (De Civ kap. 5, bog 15, citeret i Georgi 2005, 198). At kirken er en blandet krop, var således ikke noget positivt i Augustins øjne, og pilgrimsfærden var et udtryk for kirkens grundlæggende fremmedhed på jorden. Augustin bliver derfor også kritiseret kraftigt af en bysociolog som Richard Sennett og en byteolog som Dieter Georgi (Georgi 2005) for ikke at værdsætte det konkrete, det partikulære og det mangfoldige: ”Particularisation and multifariousness were inappropriate fetterings.” (Georgi 2005, 200).

Når Hegstad undrer sig over, hvordan den empiriske interesse har taget fart i en teologisk tradition, der i forlængelse af Augustins skelnen mellem Guds stad og denne verdens stad har været skeptisk over for den teologiske værdi af den menneskelige erfaring og indsigt, kan det have at gøre med, at den empiriske data kan beskrive “krisens” omfang og

karakter. På baggrund af den viden, som empiriske studier kan give adgang til, kan der lægges strategier for, hvordan den teologiske blueprint kan implementeres, eller som Hegstad formulerer det: "Knowledge of the empirical field has primarily a practical value, securing the efficiency of the dissemination of nonempirical theological insights" (Hegstad 2012, 34). Den teologiske blueprint er forbundet med en 'applikationsmodel' (Fiddes 2012, 18), hvor den ikke-empiriske blueprint bliver en norm for den konkrete virkelighed, som skal formes derefter. Kirken bliver således opfattet som en statisk, ideel virkelighed.

Spørgsmålet er, om man så blot vender det på hovedet med en empirisk ekklesiologi, der gør op med blueprintet, og i stedet for den ideelle struktur alene vil fokusere på det konkrete, partikulære og foranderlige. Hvad betyder det, når Healy taler om vigtigheden af at kunne beskrive kirken som værende på vej? Selvom opgøret med disse blueprints er fælles for netværket E&E, så er der forskellige måder at tage dette opgør på.

a. Empiri som teologi fra neden

Der er en styrke ved at afstå fra at koble empirien med de traditionelle eller formelle teologiske stemmer, men blive i det empiriske og ved hjælp af sociale/etnografiske metoder og teorier at kaste lys over kirken i nye og forskellige sammenhænge. Det kan være som i "situations of faith" (Fulkerson 2012, 126) eller "Heterotopic Ecclesiology", der gør det muligt for "the subaltern both to speak and to act" (Wyller 2016, 56). Hvis praksis er bærer af teologi, og meningen med praksis derfor skal findes i praksissens selv og ikke i en ikke-empirisk indsigt, så må teologien være tro mod teologien, sådan som den udfolder sig i praksis. Lige så snart de empiriske iagttagelser bringes i relation til bibelfortællinger, inkarnation, treenighed, nadverforståelse eller andre traditionelle og formelle teologier, som introduceres udefra, vil der straks ske noget med empirien, som kan sløre billedet af, hvad der

sker i praksis. Man risikerer at fjerne det kritiske potentiale eller karakteren af en kirke, der er på vej.

Frygten for den ene af Engdahls faldgruber, at kirken blot ender som et socialt fænomen, hvis den er for optaget af at lære af de sociale teorier, er en af grundene til, at empiriske forskere også inddrager andre teologiske stemmer: "They still worry that without invoking principal theological ideas external to the empirically described actual practices, it will not be a theological study, but »merely« a social scientific one" (Schmidt 2019, 98).

b. Dialog mellem empiri og systematisk teologi

Der kan også argumenteres for, at det netop er i dialogen mellem empiriens karakter af konkrete, forskelligartede, sammensatte og foranderlige "in Via"-iagttagelser og systematisk-teologiske iagttagelser, at der opstår noget frugtbart og nyt. For Pete Ward har det aldrig været meningen, at det empiriske skulle stå alene og erstatte det systematisk-teologiske, men det har været at skabe "a conversation around the lived and the doctrinal" (Ward 2018, 158) eller mellem etiske og emiske perspektiver (ibid., 171). Det kan formuleres som en ambition om at kunne tale "into practice *and* systematics with equal authenticity" (Watkins mfl. 2012, 167). Ved at anerkende, at kirken hviler på traditioner og teologiske formuleringer og forestillinger om, hvordan de hænger sammen med den måde, kirken er formet på, så kan de empiriske iagttagelser være med til at udvikle og udvide forståelsen af det, man tog for givet, nemlig de teologiske blueprints. Empirien kan stille spørgsmål til teologien. Pete Ward placerer således den etnografiske udforskning i en tydelig kirkelig kontekst ved at sige, 'ecclesiology arises from a theological situatedness in the church' (Ward 2012, 3). Over for en teologi 'fra neden' som beskrevet i afsnittet før, så er udgangspunktet og målet for den empiriske forskning kirken og 'our situated understanding as itself arising from a traditioned ecclesial expression' (ibid.). Denne tilgang tager således udgangspunkt i den tradition, kirken

står i, og spørger, hvordan de empiriske iagttagelser kan berige, udfordre eller bringe liv ind i forståelsen af den tradition. Det er overordnet set også den måde, jeg arbejder på i denne undersøgelse, selvom der er mange måder at gribe denne tilgang an på. I det følgende vil jeg beskrive, hvordan jeg med brug af systemteori og Design Based Research producerer og bearbejder data og herefter diskuterer med traditionelle og formelle teologiske stemmer.

2.2. Analysemetode: systemteori og radikal hermeneutik

Til grund for produktion og analyse af den empiriske data ligger der et systemteoretisk perspektiv, der beskriver tre grupper af informanter – kirke, kommune og borgere – som systemer. De tre hovedgrupper, kommune, kirke og borgere, er således repræsentanter for tre systemer, der alle relaterer til byen. Valget af netop disse tre systemer udspringer af forskningsspørgsmålet: Hvad betyder byen som teologisk motiv og fælles virkelighed, når kommune, kirke og borgere samskaber?

2.2.1. System/omverden

Systemteorien bunder i en analyse af samfundet som tiltagende komplekst. Som en konsekvens af kompleksiteten, der gør det umuligt at overskue alt, uddifferentieres sociale systemer, der hver især i kraft af deres grundkoder er i stand til at forstå og håndtere hver deres funktion i samfundet. Et socialt system kan både bestå af interaktioner, organisationer og samfund. I tillæg til de sociale systemer, der skabes og opretholdes gennem kommunikation, er der psykiske systemer, der skabes og opretholdes gennem bevidsthed. Systemer kan kun forstås i kraft af differencen mellem system og omverden. I en hyperkompleks omverden får systemet form gennem differencen, forskellen mellem det, der

udgør systemet, og det, som udgør dets omverden. Omverdenen er følgelig altid mere kompleks end systemet selv og består af alt, hvad der ikke er systemet. Omverdensforholdet er "... en forudsætning for systemets identitet, fordi identitet kun er mulig gennem difference" (Luhmann 2000, 220). Et system må altså nødvendigvis være i stand til at iagttage sig selv som værende forskelligt fra omverdenen. Denne skelnen mellem et system og dets omverden betyder, at alt, hvad der tilhører et givent system, samtidig tilhører alle andre systemers omverden. Dette betyder endvidere, at enhver hændelse eller systemændring også er en ændring af alle andres omverden. "Enhver kompleksitetstilvækst på et sted øger omverdenskomplessiteten for alle andre systemer" (ibid., 220). Når der sker ændringer i kommunen, som er kirkens omverden, skaber det også forandringer for kirken og omvendt.

De sociale systemer (kirke, kommune, civilsamfund) er karakteriseret ved *kommunikation*, mens psykiske systemer (de enkelte informanter) er karakteriseret ved *bevidsthed*. Det betyder på den ene side, at de sociale og psykiske systemer ikke forstår hinanden. De er autopoietiske. Men de er samtidig gensidigt afhængige af hinanden i en sådan grad, at samfundsmæssige forandringer ikke kan tænkes uden individuelle forandringer (Luhmann 2000, kap. 6). Når jeg i denne undersøgelse derfor opererer med tre sociale systemer og en lang række informanter, der er relateret til hver af disse systemer, er det således ud fra en betragtning om, at informanterne i hver af de tre grupper er psykiske systemer, der i kraft af deres nære tilknytning til et system, er vigtige for opretholdelsen af de respektive systemer – kirke, kommune og civilsamfund – og derfor kan give os viden om, hvordan de systemer kommunikerer. Jeg skaber så at sige kunstig systemkommunikation, samtidig med at det er afgørende at forstå, at alle individuelle og sociale systemer er iagttagere af alle andre systemer i samfundet og derfor har deres kontekstbestemte iagttagelser af alle andre systemer.

2.2.2. Iagttagelse

Iagttagelsesbegrebet beskriver, hvordan individer og sociale/kommunikative meningsfællesskaber iagttager og orienterer sig via differencer, distinktionen mellem dem selv og omverdenen. Distinktion mellem system og omverden indebærer konstant selviagttagelse, for at distinktionen kan opretholdes: ”Selviagttagelse er altså følgelig indføringen af system/omverdend-differencen i systemet, som konstituerer sig ved hjælp af denne selviagttagelse” (Luhmann 2000, 75). Iagttagelsesbegrebet beskriver, hvordan systemer og individer udvikler sig i relation til hinanden, altså hvad og hvordan man ser, og hvad det betyder for forståelsen af samfundet: ”The observation of observations can pay particular attention to what kinds of distinctions the observed observer uses. It can ask itself what the observer is able to see with his distinctions and what he is not able to see” (Luhmann 2002, 74).

Det er gennem iagttagelse af kommunikation (gennem differencer) og kommunikationen af disse iagttagelser, at systemer opretholdes og udvikler sig i samspil med deres omverden: ”Derfor er iagttagelse både med til at skabe systemer og afhængig af systemer. System og iagttagelse forudsætter hinanden” (Thyssen 1997, 16). De enkelte systemer reflekterer over, hvad de iagttager i deres omverden og beslutter sig for, hvordan iagttagelserne skal forstås eller indarbejdes i deres system. Det er de enkelte systemers evne til at reflektere over, og altså tilpasse sig, de ændringer, de iagttager i deres omverden, der får samfundet til at hænge sammen: ”Det er netop refleksionen der gør, at et samfund, der er karakteriseret ved at være differentieret, hænger sammen” (Qvortrup 2012, 20).

2.2.3. Religiøs iagttagelse

Fordelen ved at bruge systemteorien til at analysere et empirisk materiale, der inkluderer religion, er, at man kan iagttage alle iagttagere på lige vilkår, men ved at iagttage deres differencer. Der er ikke noget system, der har forrang frem for andre systemer. Alle systemer er en del af samfundet, blot ikke i kraft af en grundlæggende enhed, men i kraft af deres forskellige grundkoder, som er deres specifikke berettigelse, fordi de dermed kan iagttage noget specifikt, som de andre ikke kan iagttage. Dermed kan man også iagttage religion som fænomen uden at gøre religion til noget andet end religion: ”Med Luhmanns systemteori kan man imidlertid begynde at se på religionen indvendigt fra, dvs. på den måde religionen ser sig selv” (Sløk 1999, 26). Dette bygger igen på gensidigheden mellem de psykiske og sociale systemer, idet religion kommunikerer gennem de sociale systemer, som formes og skabes i et komplekst samspil med de psykiske systemers iagttagelser.

Systemteorien kan kun give adgang til menneskelige iagttagelser; den viden, vi har om det, vi ikke kan vide noget om: ”Religion handler om det, der ikke kan vides og ikke kan beherskes, og den handler om vores verden – det vi ved og behersker – i lyset af det hinsidige” (Qvortrup 2012, 16). Systemteorien skelner således ikke mellem væren og ikke-væren, men mellem viden og ikke-viden (ibid. 29-30). Teologi er her en menneskelig iagttagelsesform.

Byen er en metafor for helheden, som kirken eller teologien ikke kan tage patent på. I den luhmannske socialteori stilles teologien op som den form for viden, der kobler den binære logik i en tredje og mere usikker form for viden, jf. religionens potentiale for usikkerhed,¹⁹ der står over for de sociale systemer, der hele tiden må vælge en side fremfor

¹⁹ Så skal religion "ikke være et potentiale for sikkerhed, men et potentiale for usikkerhed" (Luhmann citeret i Qvortrup 2012, 35)

en anden for at kunne få så sikker en viden som mulig om det udvalgte område. Teologien kan her virke som en viden om byen, der adskiller sig fra alle andre former for viden på en sådan måde, at den tænker i sammenhæng og helhed fremfor i særligt udvalgte specialer, også selvom det gør teologien til et særligt speciale, den gren af vores viden, der spørger efter meningen med livet.

2.2.4. Støj, oversættelse og strukturelle koblinger

En vigtig forudsætning for Luhmanns teori om sociale systemer er, at de er *selvreferentielle*. Det er systemet selv, der sætter differencen, hvorved den skaber egen identitet over for omverdenen: ”Den forskel, som bruges til at iagttage med, er skabt af iagttageren, ikke af verden” (Thyssen 1997, 24). Men grundet Luhmanns opfattelse af, at systemer er autopoietiske og selvreferentielle systemer, der bygger på en grundkode, der er forskellig fra de andre systemer, så har systemer grundlæggende svært ved at forstå hinanden. De andre systemers kommunikation udgør ”støj”, som det enkelte system forsøger at gøre meningsfuldt inden for sin egen logik. ”Et andet systems forsøg på at kommunikere med teologien vil af denne blive opfattet som en *irritation*, som *støj*. Såfremt teologien indlader sig på en kommunikation, må den arbejde på at skabe ’orden-ud-af-støj’” (Lundager 2009, 287 ff.). Dette forhold reflekteres i artikel 2 ved det dilemma, som formuleres i *public theology*, vedrørende, om man kan bevare det teologiske perspektiv, når man indgår i en offentlig, sekulær sammenhæng, og som i en *third space thinking* tematiseres som det tredje rum, hvori forhandlinger, oversættelser og interaktioner foregår. Det reflekteres desuden i samskabelsesdagsordenen (artikel 3), når den forholder sig til det *kontroltab*, der opstår, når forskellige institutioner skal samskabe på tværs af logikker og strukturer, der ikke nødvendigvis forstår hinanden.

Samtidig med denne klare adskillelse af systemerne indebærer Luhmanns systemteori en beskrivelse af, hvordan systemerne er gensidigt forbundne. De forskellige systemer er adskilte, men ”rager ind over hinanden reflektionsmæssigt” og ”handler som rolle-aktører monotont”, men ”reflekterer polygonalt” (Qvortrup 2012, 23). Ifølge Qvortrup er det denne dynamik, som får ham til at se en sammenhæng med treenighedslæren, der indgår i artikel 2 som en teologisk læsning af third space thinking, og som både i treenighedsteologien og systemteorien beskrives som interpenetration: ”En baggrundsstøj, som sætter et system i gang med at bearbejde støjen ud fra sin egen autopoiesis, er i sin reciprocitet, hvad Luhmann kalder ’interpenetration’” (Lundager 2009, 287 ff.). Det betyder, at systemerne på den ene side ikke forstår hinanden, men på den anden side er gensidigt forbundet. Som tidligere nævnt iagttager ethvert system alle andre systemer, og de kommunale informanter i undersøgelsen er således også iagttagere af kirken og omvendt.

En anden mere konkret måde, Luhmann beskriver relationen mellem systemerne på, er gennem begrebet *strukturel kobling*, der beskriver, hvordan systemer gennem inddragelse af andre systemer i deres eget system, for eksempel i en bestyrelse, sikrer sig, at andre systemers logikker bliver oversat til dets eget systems logik (Qvortrup 2006, 111-114). Et eksempel på dette finder vi i denne undersøgelse, hvor en fra den kommunale gruppe beskriver sine erfaringer med en kirkelig, social organisation (12K-HE). Vedkommende har siddet i dens bestyrelse som repræsentant for et for denne organisation vigtigt system, kommunen, der står for en stor del af finansieringen og regelrammen. Den kirkelige organisation har brug for en, der kan oversætte, hvad kommunen kommunikerer, og ved at have en fra det kommunale system i sin bestyrelse bliver denne organisations kommunikation også iagttaget ind i det kommunale system.

2.2.5. Radikal hermeneutik

Den radikale hermeneutik (Rasmussen 2004) er en metode til analyse af empirisk data, der tager udgangspunkt i Luhmanns systemteori og hans begreb om iagttagelse og difference. Det er en konstruktivistisk hermeneutik, der gør op med den ontologiske præmis for hermeneutikken (Rasmussen 2004, 178). Al erkendelse bunder således ikke i en objektiv virkelighed, men er afhængig af informanterne og deres valg og fravalg. Forskellene ligger i de psykiske systemers bevidsthed og ikke i omverdenen. Virkeligheden er således præget og formet af vores erkendelse af den.

Den empiriske data i projektet er produceret i et forløb, der bringer tre systemer i spil ved at iagttage de to grunddifferencer ”kirke” og ”by”, der leder til en række nye differencer (de fem temaer og de otte funktioner), der viser, hvordan kirke og by bliver iagttaget: ”It is a matter of observing what difference the text applies and designates” (Rasmussen 2004, 191). Formålet med at identificere differencer, hvormed informanterne iagttager byen og kirken, er at reducere kompleksiteten. Med to så brede grunddifferencer, kirke og by, er denne reduktion yderst afgørende. Som hjælp til at nå frem til en reduktion af den omfattende og mangfoldige tekst har jeg benyttet det kvalitative kodningsprogram NVivo, mindmaps og systematisk tekstkondensering (Malterud 2012). Målet med kompleksitetsreduktionen er en *empirisk konstruktion*; et begreb, Jens Rasmussen bruger til at signalere, at det ikke er udtryk for, hvordan virkeligheden ser ud, men at det er en *konstruktion*, der ikke desto mindre relaterer til den *empiriske* data (Rasmussen 2004, 192). Artikel 1 er således primært et udtryk for dette første skridt i analysen, den *empiriske konstruktion*, hvor jeg i artiklen forsøger at begrunde de fem temaer så tekstnært som muligt. Den anden artikel, derimod, består både af en *empirisk konstruktion* i de afsnit, hvor jeg beskriver de otte funktioner, men også udtryk for det andet skridt i en analyse, den *hypotetiske konstruktion*, hvor jeg på baggrund af den viden, som det empiriske materiale har frembragt, og den litteratur, jeg har læst om byen,

forsøger mig med en hypotese, hvor jeg placerer de otte funktioner i det tredje rum og kalder dem for koblingspunkter (connectivity points). At jeg når til denne hypotese, kan ikke forstås uden det empiriske materiale, de empiriske konstruktioner i såvel artikel 1 som 2, samtidig med at det bringer nye differencer ind i analysen, *third space*, *public space*, *encounter*, *treenighed* og *have/by-metaforen*, som jeg på baggrund af den viden, jeg har opnået, finder frugtbart at undersøge. Det samme kan man sige om den tredje artikel, hvor samskabelse bliver bragt på banen som en ny difference, der yderligere bliver kvalificeret som en udvikling i tre trin, institution, organisation og lokalsamfund, i tråd med kommune 3.0 (Guribye 2018) (se nærmere i afsnit 2.5). Man kan på denne måde gå i dybden med data med en bevidsthed om, hvilke valg man har truffet i form af iagttagelser af differencer, og hvad man har fravalgt, og gøre det transparent for andre læsere. Kvaliteten af analysen afhænger af, hvor *grundig* og *sensitiv* (ibid., 191) analysen er, og om de to led i analysen, den empiriske konstruktion og den hypotetiske konstruktion, underbygger hinanden (se afsnit 2.5.1-3). Kvaliteten ved denne arbejdsform er således, at det er muligt at bringe de teoretiske diskussioner i relation til de systemer, der opretholder byen i en helt lokal og konkret kontekst, så man kan se, hvordan kirken og byen iagttages af mennesker fra forskellige sammenhænge.

2.3. Metode til dataindsamling: Design Based Research

Jeg har valgt Design Based Research (DBR) (Brown & Wyatt 2010; Brown 2011; IDEO.org 2015; Christensen & Gynther 2010; Collins, Joseph & Bielaczyc 2004) som metode til at indhente data og til en vis grad analysere data, idet informanterne medvirker til at sortere deres egne iagttagelser og formulere bud på, hvordan de kan samarbejde om byen.

DBR opererer med tre faser: *inspiration*, *ideation* og *implementering* (Brown 2010, 33). Første fase består af en behovsafdækning, der peger på ”udfordringer og muligheder”. Anden fase består i at udvikle idéer til løsninger, og tredje fase skal implementere løsninger gennem en iterativ proces af prototyping og tests. Løbende med denne proces undersøges, hvilke teorier, i dette tilfælde også teologier, der kan inddrages i forklaringen af, hvad der virker og ikke virker. Undersøgelsen endte med to løsningsforslag (ud af små hundrede), som hver på meget forskellige måder siger noget om de muligheder, der ligger for et samarbejde omkring byen. I sidste ende handler det i denne afhandling om at undersøge, hvad hele processen frem mod disse to løsningsforslag siger om den teologi, der findes om byen og kirken og deres indbyrdes relation, og hvordan denne teologi støder ind i og samtaler med teoretiske perspektiver fra de andre systemer i undersøgelsen (kommunen og borgerne).

DBR er både *eksplorativ*, *kollaborativ*, *innovativ* og *løsningsorienteret* og er egnet til at udforske komplekse problemstillinger og eksperimentere med at finde egnede løsninger til problemerne.

2.3.1. Det eksplorative

DBR har en undersøgende tilgang. “Design thinking is fundamentally an exploratory process” (Brown 2010, 16). Det eksplorative element er tydeligt allerede deri, at udgangspunktet ikke er en interviewguide med snævert definerede spørgsmål, som tager afsæt i en særlig faglig forudviden, der ønskes belyst. I stedet indsamles data gennem workshops, der på forskellige, kreative måder får informanterne til at samtale, reflektere over og gå på opdagelse i den grundlæggende problemstilling, som ønskes belyst. Med udgangspunkt i, hvad informanterne vælger at fokusere på, arbejdes der igen på at tematisere og nuancere denne viden, før man går i gang med at generere idéer til, hvordan man med dette udgangspunkt kan løse problemerne. Løsninger bliver så testet og justeret, indtil man

kan lancere et produkt og forklare teoretisk, hvorfor netop dette produkt virker. Det eksplorative følger så at sige med hele vejen igennem til lancering af et produkt. Og det eksplorative angår både informanterne i deres workshops, men også forskeren, der med udgangspunkt i informanternes overvejelser udforsker, hvilke teorier der skal anvendes og udfordres.

2.3.2. Det kollaborative

Det kollaborative kommer til udtryk deri, at de mennesker, som er påvirket af et sagsforhold, en problematik, skal være medbestemmende i, hvordan løsninger skal være: "It is this commitment to participatory, collaborative methods that sets action research apart from other fields of qualitative research, such as ethnography" (Graham 2013, 152). Den data, der er indsamlet, er således indsamlet gennem en proces, hvor informanterne skulle løse en kompleks og for dem selv relevant problemstilling. "This contributes toward creating ownership and commitment" (Dolmans & Tigelaar 2012). Den data, der foreligger, har den kvalitet, at alle informanternes viden samt kreative forestillingskraft således er bragt i anvendelse for at udfolde de problemstillinger, som kommer af at koble by og kirke "from below rather than being imposed from the top" (Brown 2010, 32). Hvor en mere traditionel interviewform er karakteriseret ved passivitet (at informanten ikke selv er medbestemmende i formulering af spørgsmål), så erstattes det her af et medejerskab i defineringen af problemerne og deres løsninger i en dynamisk konfrontation af andre og deres perspektiver.

Det kollaborative er også et udtryk for samarbejde mellem forsker og de udvalgte informanter. Informanterne har i kraft af deres iagttagelser af byen og kirken en viden, som det er forskerens rolle at bringe i anvendelse i informanternes interne dialoger og i forskerens arbejde med at skabe dialog mellem informanternes input og domænespecifikke teorier om

kirke og by (Christensen & Gynther 2012, 8-9). Udforskningen af temaet foregår dermed i en vekselvirkning mellem informanterne i undersøgelsen og forskeren.

I skandinavisk sammenhæng har Jonas Ideström arbejdet med aktionsforskning. Det kollaborative element ved aktionsforskning har ifølge ham flere implikationer. Informanterne og forskeren står ifølge Ideström ikke over for hinanden som objekt over for betragter, men de er sammen om at betragte og fortolke en fælles virkelighed, hvor de hver især kan bidrage på forskellig måde, men uden at noget er vigtigere end noget andet: "There is no fundamental separation between our interpretation as researchers and the agent's interpretations" (Ideström 2009, 110).

I forhold til denne afhandlings undersøgelse gør det en forskel, at de tre faser ikke føres til ende, og at forskeren, i dette tilfælde jeg, ikke inddrager informanterne efter deres projektformuleringer. Det er mig, der analyserer data og i kraft af de resulterende differencer iagttager data i dialog med teorier, jeg vurderer relevante i forhold til empirien. Jeg lægger to differencer, by og kirke, til grund for informanternes iagttagelser, og jeg iagttager informanternes iagttagelser og skiller mig derved ud.

2.3.3. Det innovative

Det innovative er helt centralt for DBR. En kvantitativ undersøgelse kan afdække, hvordan et landskab ser ud. En eksplorativ og kollaborativ indsats, som DBR er, søger at finde løsninger, informanterne ikke havde tænkt på før. Når borgere bliver inddraget i en innovationsproces i forbindelse med min afhandling, opstår der straks spørgsmål om, hvordan de samme borgere normalt inddrages i de to systemer, kirke og kommune. Har de mulighed for at udvikle byen med afsæt i kirke eller kommune på samme måde, som de her får mulighed for? Disse spørgsmål, som en workshop kan gøre det muligt at iagttage, kan udfordre systemerne til at reflektere over egen praksis. Man udfordrer med et systemteoretisk sprog de enkelte systemer

til at iagttage andre systemers kommunikation på måder, de ikke nødvendigvis gør normalt, når de iagttager byen. Det kollaborative fører således over i det innovative.

Designtænkningen har altså den konsekvens, som al anden aktionsforskning, at det kan udfordre status quo: ”Aktionsforskning er forskning, som eksplicit retter sig mod forandring” (Duus mfl. 2014, 19). Uden denne undersøgelse ville de implicerede informanter ikke have haft de samtaler og fælles refleksioner på tværs af systeminterne forskelle i både kommune og kirke såvel som på tværs af borger, kommune og kirke. Den forandring, informanterne derved skaber, er en konsekvens af forskningen, som igen undersøger, hvad man teoretisk kan udlede af de forandringer, der er skabt (Patel 2016, 517).

I forlængelse af det undersøgelsesfelt, som denne afhandling afsøger, nemlig kirken og byen, skaber denne undersøgelsesmetode et offentligt rum for informanterne, hvori de kan udforske og forhandle løsninger på en fælles problemstilling. Hvis byen er det offentlige rum par excellence (Sheldrake 2014), og byen skabes i mødet mellem de forskellige aktører i byens offentlige rum, så skaber denne undersøgelse et offentligt rum for forhandlinger mellem tre parter.

Hverken byen eller kirken er nogensinde færdige med at blive til. De er altid på vej, ”in Via”, som Healy udtrykker det (Healy 2000). At analysere forholdet mellem by og kirke er derfor nødt til at forholde sig til, at de er levende størrelser, der hele tiden udvikler sig. Det kan iagttages på mange forskellige måder. Man kan læse statistikker over væksten eller faldet i medlemstal eller indbyggere. Man kan registrere væksten i nye aktiviteter i kirken eller antallet af restauranter i byen. Tallene taler deres eget tydelige sprog. Men også på et mere principielt plan er byen og kirken altid ”work in progress”. De giver så at sige ikke mening som færdige resultater, for de er både fysiske og sociale udtryk for et organisk liv, der aldrig står stille. Den empiriske metode, DBR, er relevant i en sådan sammenhæng, fordi den afspejler denne dynamiske præmis. Informanterne er med til at udforske og finde løsninger,

som både afdækker generelle strømninger, dynamikker og forhold ved byen og kirken, og som samtidig peger på fremtidige muligheder. Informanternes rolle er både at spejle en bred viden om byen og kirken og at bringe denne viden i spil på tværs af systemer, men også at være medskabere af den virkelighed, de er en del af. Dermed er undersøgelsen også potentielt med til at skabe forandring i den by, der er under konstant forandring. Informanterne både reagerer og agerer i forhold til byen og kirken. Produktet af deres refleksioner kan potentielt vise vej ind i byens fremtid, fordi byen og kirken altid skabes af mennesker. Dette får også konsekvenser for den måde, kirken må forstås.

2.3.4. Det løsningsorienterede

Det innovative og kollaborative leder hen til de løsninger, som den kreative og skabende dynamik kan afstedkomme, når de forskellige perspektiver inspirerer hinanden til at tænke videre. I en kompleks problemstilling vil der være mange, ofte ambivalente og modstridende informationer, hvis løsning ikke kan regnes ud trinvist, men kræver intuitive og kreative evner til at opfange, hvor løsninger kan ligge: "Design thinking relies on our ability to be intuitive, to recognize patterns, to construct ideas that have emotional meaning as well as being functional, and to express ourselves in media other than words or symbols" (Brown 2010, 33).

Det løsningsorienterede i DBR har to sider, produktet og teorierne. I designtænkningen, som stammer fra erhvervslivet og har fundet anvendelse i meget forskellige sammenhænge (Brown mfl. 2013), er produktet i fokus, bedre løsninger på meget forskellige problemstillinger, hvad enten produktet er et artefakt, en bygning, en samarbejdsaftale, en organisationsstruktur, eller hvad det måtte være. I DBR er det den teoretiske begrundelse for, hvorfor nogle løsninger virker bedre, der har fokus. Det er interessant med de to løsningsforslag, der bliver resultatet af undersøgelsen, men forskerens

interesse ligger i al den viden, processen har tilvejebragt, og de teoretiske implikationer af de to løsninger. De fem temaer og otte koblingspunkter, som jeg behandler i de to første artikler og den samlede empiri, som ligger til grund for artikel 3, er derfor lige så vigtige som de to projekter. Men teoriudviklingen er forbundet med produktudviklingen. Det innovative i designtænkningen er således også betingelsen for tilvejebringelsen af ny viden på den teoretiske front. Og det konkrete udbytte af en designproces er således også betinget af en interesse for sammenhængen mellem teori og praksis.

Styrken ved systemtænkningen er dens evne til at bevare de forskellige systemers distinkthed i kraft af deres selvreferentielle karakter, samtidig med at de hører uløseligt sammen: "Interdependence is the essence of systems thinking" (Patel 2016, 521).

Systemtænkningen egner sig godt i forbindelse med DBR, der har som ambition at se produkterne i deres fulde kontekst eller at se hele vejen rundt om de sammenhænge, der omgiver et produkt: "Understanding interactions and influences between various components in a system to *solve complex problems*, by addressing every issue as a component of a larger system, rather than an independent aspect with non-related consequences" (Patel 2016, 517, min kursivering).

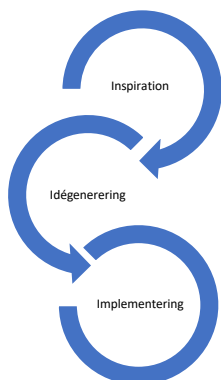
2.3.5. DBR som teologisk produktiv metode

DBR har således, som jeg anvender den, aktionsforskningsmæssige kvaliteter, uden at aktionsforskningen føres til ende. Alligevel giver det mening at analysere data som udtryk for kollaboration mellem informanter og forskere, snarere end blot indsamling og observering af data, fordi informanterne har indflydelse på tematiseringen og analysen af data gennem de to første runder af workshops, og fordi informanterne medvirker til at formulere praktiske løsningsforslag. Forståelsen af praksis som bærer af teologi gør det muligt at fortolke denne forhandlingssituation mellem kirke, kommune og borgere teologisk som udtryk for en kirke

på vej, der konstant genforhandler traditionerne i relation til den levede religion, der ikke kan afgrænses fra institutionen. Som teolog iagttager (fortolker) jeg informanternes iagttagelser (fortolkninger) og undersøger domænespecifikke teorier/teologier, som jeg efterfølgende bringer i dialog med analyseresultaterne.

2.4. Undersøgelsesdesign og forløb

En DBR-proces består af tre faser, *inspiration*, *idégenerering* og *implementering*, hvoraf jeg kun benytter mig af de to første. Det er begrundet i, at projektet vil blive for omfattende, hvis den sidste fase, som kan være meget langtrukket, skulle tages med. Første del af undersøgelsen er den, der tilvejebringer langt det meste empiriske materiale, som muliggør en analyse og dialog med den eksisterende forskning. Men som den kommende fremstilling vil vise, tager analysearbejdet allerede sin begyndelse i den måde, data produceres på, idet informanterne er med til at sortere og siden validere data. For hvert skridt i processen foregår der analyse, som når forskeren mellem workshoprunde 1 og 2 analyserer data og fremlægger

resultaterne for informanterne i runde 2. Fremstillingen af undersøgelsesdesign og undersøgelsesforløb er derfor også en udfoldelse af, hvordan data er blevet analyseret. Som figur 1 viser, er en DBR-undersøgelse en iterativ proces, hvor hvert enkelt loop kan gennemføres mange gange og også vende tilbage til forrige loop for så at justere og fortsætte.

Figur 1: De tre faser.

Under de to første workshoprunder, som var en udfoldelse af første fase af undersøgelsen, *inspiration*, mødtes informanterne i systemgrupperne. Den sidste gang mødtes de på tværs af systemgrupperne til anden fase, *idégenerering*, hvor de skulle udvikle ideer til, hvordan borgere, kommune og kirke sammen kan understøtte den gode by. Den første fase er vigtig i forhold til at få etableret de tre systemers identiteter, også selvom de internt er meget komplekse. Den næste fase handler om på baggrund af disse etablerede system-identiteter at etablere samarbejde, der kan indeholde alle tre identiteter.

2.4.1. Tre systemer i byen

Når kirke, kommune og borgere er valgt ud som repræsentanter for byen, der naturligvis indeholder mange flere systemer, så er det for at kunne få særligt fokus på de iagttagelser, som gøres i forholdet mellem kommunen og kirken, der som to store og gamle institutioner skal træffe beslutninger på vegne af deres systemer om byens fremtid, men som begge hviler på et folkeligt grundlag, borgerne, der for manges vedkommende også er medlemmer af kirken. Som en kirkelig informant siger: ”Det er jo sjovt, ikke, for vi er allesammen kommune, vi er allesammen folkekirke” (9F-M).²⁰ Det er netop som borger, at hun her udtaler sig, fordi borgeren er afgørende for begge institutioner. Borgerne iagttager byen og kirken med brugerens øjne i modsætning til de to andre grupper, der har formelle roller som specialister i institutionerne, kirke og kommune. Michel de Certeau skelner mellem det *strategiske* niveau, som er den topstyrede byplanlægning, der kræver professionelle specialister, og det *taktiske* niveau, som er borgernes hverdagshandlinger, der skaber by nedefra (Certeau 1988; Sheldrake 2014, 106; Boisen 2019, 70 ff.). Borgerne er på lignende vis med for at sikre, at det taktiske niveau bliver repræsenteret. At der ikke er spurgt til deres

²⁰ Bilag 1: Tabel over ID for informanter

folkekirkemedlemskab, handler om, at borgerne ikke behøver at være medlemmer af folkekirken for at være inden for rammerne af folkekirkens betydningshorisont.²¹ Kirkerne er en del af den historiske arv for alle danskere, og de er offentlige rum, der skal være tilgængelige for alle, uanset tilhørsforhold. Der er en af informanterne, som selv melder ud under en workshop, at hun har meldt sig ud af folkekirken, og hendes iagttagelser af kirken er lige så værdifulde som de andres.

Selvom både kirke- og kommunegrupperne består af formelle systemrepræsentanter, er der forskel på de to systemer. Det kommer til udtryk i kommunens iagttagelser, når de ser kirken som udtryk for civilsamfund (12K-AS), og når kirkegruppen iagttager, at kommunen er langt mere topstyret, mens folkekirken er struktureret nedefra og op (10F-C) (se artikel 1, afsnit om indflydelse).

At vælge at tage udgangspunkt i netop disse tre grupper og deres iagttagelser af kirke og by præger data derved, at der opstår et fokus på relationerne mellem de tre grupper. Statistisk set vil 75 % af borgergruppen være medlem af folkekirken. De er både det kirkelige systems omverden, men de er også en del af kirkens egen struktur i kraft af deres medlemskab. Hvad rolle har disse medlemmer i det religiøse systems selvopretholdelse? Det kommunale system er en del af det kirkelige systems omverden, som det kirkelige system ikke desto mindre er vævet ind i gennem samarbejdsrelationer, love og bestemmelser m.m. Hvordan kan de to systemer samarbejde om de fælles udfordringer, der tager højde for deres forskelle? I artikel 3 tager jeg afsæt i den historiske relation mellem kirke og kommune, der i en dansk sammenhæng er meget nært sammenvævet, og analyserer datamaterialet ud fra det kommunale samskabelsesparadigme, og jeg spørger, hvordan kirken kan forstå samskabelse teologisk.

²¹ Se Vejrup i Christoffersen mfl. 2012, 52: "folkekirken kan opfatte sig selv som en kirke, der "tjener hele nationen." Se desuden Vejrup 2016 om kulturkristendom og Vejrup i Christensen mfl. 2019, 47: "Det kulturkristne praksismønster hos medlemmerne er en central faktor i folkekirkens plads i det offentlige rum".

2.4.2. To grunddifference: by og kirke

Den første difference, informanterne blev bedt om at reflektere og samtale over, var by. Hvad er vigtigt ved byen? Dette er et meget åbent spørgsmål, som tydeligt blev angivet ikke måtte ses som vigtigt i betydningen godt eller positivt, men i betydningen af at være karakteristisk. Det, der samler alle informanterne, er, at de alle er relateret til Aarhus. Borgerne bor forskellige steder i Aarhus, og de øvrige informanter er ansat enten i Aarhus Kommune eller en kirkelig funktion baseret i Aarhus. Når de således reflekterede over difference by, var det i høj grad Aarhus, de refererede til, også når de sammenlignede med andre by- og landerfaringer. Men de bliver netop ikke spurgt til, hvad der vigtigt ved Aarhus, fordi jeg gerne vil undersøge, hvad der ligger af betydning i byen som generelt begreb, samtidig med at den lokale afgrænsning, Aarhus, giver undersøgelsen en partikulær karakter. Det samme forhold gælder kirken. Jeg mener ikke informanternes egen lokale sognekirke, men kirke, som de opfatter det begreb.

En af informanterne spurgte, hvad jeg mente med kirke.²² Alle informanterne fik at vide, at det lå der ingen definitioner på. Når der spørges efter, hvad der er vigtigt ved kirken, åbnes der op for at overveje, hvad der er karakteristisk, hvad end det måtte være. De blev med andre ord sat i gang med at overveje uden at skulle dømme godt eller skidt, men tage udgangspunkt i, hvad de i deres egen optik fandt vigtigst. Rummetaforerne gav, som billederne i øvelsen om byen, et udgangspunkt for overvejelserne. Deres karakter af metaforer, for eksempel hjerterum, gav rig mulighed for meget forskellige fortolkninger, men de ti metaforer var set i bakspejlet måske mere afgrænsende, abstrakte og derfor mere krævende end billederne anvendt til workshoppen om byen. Rummetaforerne var et forsøg på

²² En borger spørger mig: ”det er bare kirken generelt?” (5B-T), da de bliver sat i gang med rummetaforerne.

at give informanterne et fælles udgangspunkt for undersøgelsen, der ikke privilegerede en bestemt gruppe fremfor en anden ved at tage udgangspunkt i etablerede begreber.

Rummetaforene skabte også umiddelbart en kobling til byens rum og kirkens bygninger, så udgangspunktet blev konkret, men samtidig metaforisk. Der lå en spænding i på den ene side at sige, at kirke kan være alt, hvad I finder vigtigt, og på den anden side at fremlægge ti metaforer, der afgrænser undersøgelsen. Jeg gjorde derfor også noget ud af at fortælle dem, at de selv kunne finde på rummetaforer, og jeg hørte dem til sidst, om de savnede nogle metaforer. Undersøgelsen af kirke fortsatte desuden i en billedanalyse.

Selvom de fik at vide, at der ikke er nogle kriterier for by eller kirke ud over, hvad de fandt vigtigt, så gjorde det noget ved undersøgelsen af kirke, at den første difference var by, og at de under samtalerne om kirken blev præsenteret for et billede af en katedral midt i byen. De to differencer blev hele tiden spejlet i hinanden. En informant spurgte således også, om det specifikt var kirken i byen, der mentes, hvilket jeg afviste. Hensigten med dette var at have fokus på de to ledende differencer hver for sig, så de skulle bevare et fokus på, hvad kirke betød for dem, uagtet at den er i byen, ligesom de skulle reflektere over byen, også uden at kirken skulle presses ind i byens tematikker. Samtidig er det uundgåeligt, at informanterne bliver påvirket af, at undersøgelsen både gælder kirken og byen. Min tanke var, at det ville kunne skabe et for snævert fokus, hvis informanterne skulle være opmærksomme på, at de to begreber kun skulle forstås i sammenhæng. De fælles temaer for både kirke og by, der opstod gennem analysen, er således ikke udtryk for, at informanterne fokuserede specifikt på relationen mellem kirke og by, men på temaer, der uafhængigt af deres koblinger gælder begge differencer.

Til sidst skal det nævnes, at gruppen – kirke – ikke er det samme som differenceen kirke, som alle grupper undersøger. Gruppen kirke er informanter, der er udvalgt, fordi de har

en formel rolle i kirken som institution. Differencen kirke er et begreb, som alle systemer, psykiske som sociale, iagttager.

2.4.3. Udvælgelsen af informanter

De tre systemgrupper bestod af i alt 30 personer, som over tre workshoprunder blev til 50 cases, idet flere af informanterne deltog flere gange.²³ Der kunne være inddraget flere eksperter, f.eks. en gruppe bestående af arkitekter, entreprenører, investorer, private byudviklere, lokale ildsjæle mfl., som hverken var ansat af kommune eller kirke, og man kunne i princippet lave mange og mere specialiserede systemgrupper. Her er dels tale om en afgrænsning på baggrund af ressourcer, altså hvor meget data der kan behandles i et forløb som dette, men vigtigst af alt en afgrænsning, der gør det muligt at fokusere på kirken og kommunen med borgerne – og dermed hele byen – som deres fælles tredje. Det kan afgjort diskuteres, hvorvidt det begrænser perspektivet. Der kunne være gode perspektiver at hente i f.eks. *Institut for X*,²⁴ som både kommune og kirke forholder sig til i materialet, eller nogle af de lokale græsrodstiltag som *Sager der Samler*, som er organiseringer, der hviler på borgere. Nogle af de perspektiver bliver dog repræsenteret i borgergruppen, som bl.a. består af ildsjæle, som er engageret i deres lokale sammenhænge, ligesom der findes byudviklere i kommunegruppen.

For systemteoriens vedkommende kan et socialt system kun reagere relevant og agilt i en kaotisk og kompleks omverden og dermed opretholde sin *autopoiesis* (selvopretholdelse eller selvdeterminering), hvis den selv indeholder en stor kompleksitet, som den kan bringe i anvendelse, når den skal reagere på de konstante forandringer i omverdenen. En lille intern

²³ Se bilag 1: Tabel over ID for informanter

²⁴ <https://institutforx.dk>

kompleksitet skaber få handlemuligheder.²⁵ Derfor er de tre systemers informanter også udvalgt med henblik på at skabe en stor intern diversitet. Kommunegruppen indeholder både en politiker, embedsmænd fra forskellige magistrater samt en direktør i en stor kommunal kulturinstitution. Kirkegruppen indeholder både en provst, præster fra både indre by og forstad, kirke- og kulturmedarbejdere med forskellige ansvarsområder, et menigheds- og provstirådsmedlem og ansatte i folkekirkelige institutioner, der samarbejder med kommunen (diakonale og ungdomsorganisationer). Borgernes diversitet er sikret gennem spredning i alder, køn, og hvilke områder i Aarhus de bor i, og borgerne er som korrektiv til både kirke og kommune med til at sikre diversiteten af iagttagelser i de to store institutioner, fordi borgerne tilhører begge institutioner.

Det ligger i sagens natur, at man med en undersøgelse af denne art ikke kan tilgodese diversiteten i sin helhed. Den kan ikke dække alle magistrater, alle kirkelige funktioner og teologier og alle typer borgere. Men sigtet er heller ikke at kunne dokumentere, hvordan et sagsforhold anskues af de forskellige målgrupper, men at bringe forskellene i spil i udviklingen af fælles løsninger på en meget kompleks problemstilling, også kaldet "wicked problem" (Buchanan 1992), der i en vis forstand ikke findes en løsning på, men som kun kan findes mange mere eller mindre brugbare løsninger på. Dertil ligger der en kompleksitet i DBR-arbejdsformen, fordi informanterne udfordrer hinanden og lader sig inspirere af hinanden og i sidste ende skal forsøge at blive enige om et produkt. Diversiteten i designet ligger derfor i den komplekse forhandling, der opstår mellem så mange forskellige informanter.

Samtidig skal det siges, at en DBR-proces også i kraft af sin kompleksitet aldrig kan genskabes, fordi informanterne skaber noget i situationen med hinanden (Brown 2010). Dog

²⁵ "Denne interne kompleksitet genererer ydermere en teologisk pluralisme, der ikke blot er at betragte som et nødvendigt onde, men derimod som en nødvendighed for teologiens autopoiesis, ligesom interne konflikter (forstået som syntetisering af andre muligheder) er det. For så vidt er kompleksifikation ("complexification") en optimerende proces for systemet selv" (Lundager 2009, 286).

vil man, i lighed med andre kvalitative studier, kunne sikre en høj grad af gennemsigtighed og tydelighed i studiet ved at være eksplicit omkring samtlige valg og fravalg. Fordi de fem temaer og otte funktioner er udvalgt på tværs af alle grupper, og i workshoprunde 2 bliver de valideret af alle grupper, ville de sandsynligvis ikke blive meget forskellige, hvis man havde tilføjet en større diversitet, men der ville komme flere nuancer på i forhold til, hvordan disse differencer iagttages. Man kunne således godt have en større diversitet i borgergruppen i form af flere borgere fra udsatte områder i byen, flere teologiske positioner i kirkegruppen og flere kommunale platforme.

Alle borgere bor i Aarhus, og alle fra kirke- og kommunegrupperne er ansat i Aarhus. Denne lokale afgrænsning har dels at gøre med DBR-tilgangen, som munder ud i konkrete løsningsforslag, informanterne har en fælles interesse i, men også i det forhold, at netop byen er fokus for undersøgelsen.

2.4.4. Workshoprunde 1: inspiration

“Think of inspiration as the problem or opportunity that motivates the search for solutions” (Brown 2010, 33). Første af tre runder workshops bestod i at udforske betydningen af hhv. by og kirke. De var samlet i grupper af 4-6 informanter. Informanterne blev uden videre introduktion præsenteret for ca. 100 billeder i A4-størrelse (Visual Explorer)²⁶, som lå spredt ud på gulvet, og bedt om at vælge et billede, der sagde noget om: “Hvad er vigtigt ved byen?”. Herefter præsenterede de deres billede for hinanden en efter en. Når alle havde præsenteret deres billede, talte de videre med udgangspunkt i, hvad de var blevet nysgerrige på efter præsentationen. Denne proces giver alle informanterne mulighed for at få tid til først at overveje, hvad der er vigtigt for dem selv, mens de bliver konfronteret med mange

²⁶ Billederne (“Visual Explorer”) kan købes på nettet til brug i mange forskellige sammenhænge, bl.a. organisationsudvikling. Se bilag 2 og 3.

forskellige billeder på gulvet. Dernæst giver det alle informanterne mulighed for at få sagt noget uforstyrret, mens de andre lytter til udlægningen af billedet. Alle i gruppen bliver dermed etableret som aktører og får mulighed for at skabe plads for sine synspunkter. Billederne, der intet har med by eller kirke at gøre som udgangspunkt, virker som metaforer, der kan sætte gang i en åben udforskning af, hvad man oplever og tænker om by og kirke.

En af de helt afgørende fordele ved at arbejde på denne måde er, at informanterne ikke skal svare forskeren på dennes spørgsmål. Derimod bygges der meget hurtigt relationer op imellem informanterne, som helt glemmer forskeren, og i stedet går de på opdagelse i sagen. Fra en uligeværdig relation, der retter informanternes fokus på, hvad forskeren gerne vil have, til en ligeværdig relation imellem informanterne, hvor informanterne får oplevelsen af, at det er deres by og deres kirke, de skal forholde sig til, sætte ord på og udvikle. Dette ændrer ikke på, at jeg som forsker har designet forløbet og i kraft af min tilstedeværelse, selvom jeg trækker mig fra gruppen i store perioder, har et afgørende præg på forløbet. Risikoen ved at lade dem tale uden afbrydelser i lange perioder er, at informanterne kommer helt på afveje. I en af kirkeworkshoppene begyndte gruppen meget hurtigt at tale kirkepolitik, selvom de skulle reflektere over byen. Det blev der rådet bod på, dels gennem en forsigtig intervention, dels ved post-it-sedlerne, som tvang dem til at udforske temaet igen på en ny måde, og dels ved, at der var andre kirkegrupper, der i det samlede materiale sørgede for, at der kom rigelig med data om byen. I en anden situation inddrog jeg en informant i samtalen, som havde svært ved at komme ind, ved at spørge vedkommende, hvad hun tænkte. Min rolle som facilitator var at skabe så god en samtale, hvor alle deltog.

På baggrund af billederne fortsatte samtalen da i ca. 30 minutter uden videre guidning. Det gav ifølge informanterne en oplevelse af at slippe vanetænkningen, de første temaer, man ryster ud af ærmet, for pludselig at bevæge sig ind på væsentlige problemstillinger, som man sjældent har tid til at udforske. De lytter til hinanden, stiller

spørgsmål og bygger videre på temaer. For kommunens vedkommende blev der udtrykt en tilfredsstillelse ved at kunne vende sådanne spørgsmål på tværs af magistrater med kolleger, de ellers normalt ikke havde tid til at tale med.

Herefter blev informanterne bedt om at være stille i ca. fem minutter, mens de hver især skrev alle de ord ned på post-it-sedler, som de kunne komme i tanke om, der beskrev, hvad der er vigtigt ved byen. Et ord pr. seddel. Disse mange ord blev nu sorteret og tematiseret af informanterne, så de fik et overblik over det, de havde talt om, og samtidig selv bidrog til at tematisere materialet, ligesom de også valgte de vigtigste rummetaforer ud i hver gruppe.²⁷

På dette tidspunkt vil der typisk være gået over en time, og de fik nu udleveret ti ikke-prioriterede rummetaforer: *refleksionsrum, hjerterum, frirum, forankringsrum, erindringsrum, forundringsrum, handlingsrum, fællesrum, mellemrum og forsoningsrum*.²⁸ Med disse rummetaforer foran sig blev de bedt om at udforske kirken ved at spørge sig selv og hinanden, hvad der er vigtigt ved kirken. Det viste sig at være en lidt vanskeligere øvelse, især for borgerne. Baggrunden for ikke at bruge Visual Explorer endnu en gang og så sammenligne byen og kirken var et ønske om at gøre øvelserne varierede og holde energien oppe, samtidig med at rummetaforerne ræsonnerede med bytemaet. De samme rummetaforer kunne være anvendt på byen som rum, der indeholder en række kvaliteter eller funktioner. Så formålet var at skabe et godt afsæt for dialogen på samme måde som billederne i Visual Explorer med metaforer, som ikke i sig selv var religiøse, for at se, hvad de forskellige informanter kunne se i dem. De blev bedt om at gå i gang ved at tale om det, der faldt dem ind om kirken, når de så et ord, og tage udgangspunkt i de rummetaforer, som faldt dem ind først. Lidt efter lidt fik de dermed rundet de fleste af ordene og sammenlignet dem med

²⁷ Se bilag 4: Rummetaforer, tre udvalgt af gruppe og 5: Brainstorm, organisering af.

²⁸ Se bilag 4: Rummetaforer, tre udvalgt af gruppe

hinanden. Jeg blev usikker på, om rummetaforene låste informanterne fast og styrede deres undersøgelse for meget. Samtidig var det tydeligt, at nogle metaforer gav mere genklang end andre og blev forstået forskelligt i de forskellige grupper, og på den måde gav det mening at se, hvad der virker, og hvad der ikke virker. En kommunal informant reagerede således negativt på kirken som *forsoningsrum*, idet vedkommende så det som utidig indblanding i samfundet, mens de kirkelige informanter læste metaforen eksistentielt. Metaforene fungerede således som generatorer for diskussioner og samtaler og medvirkede til at skabe et billede af, hvad der er vigtigt ved kirken, men jeg overvejede meget, om det havde været bedre at bruge billederne til både by og kirke.

Da rummetaforene fungerede som en art tematisering, blev informanterne ikke på samme måde bedt om at samle op med post-it-sedler, men i stedet blev de præsenteret for et manipuleret billede af Store Torv i Aarhus med retning mod domkirken, men hvor domkirken var fjernet og erstattet af træer og himmel.²⁹ Efter 2-3 minutter, hvor de skulle forsøge at gætte, hvor billedet var taget, blev de præsenteret for det oprindelige billede med domkirken, og de skulle reflektere over, hvilken forskel det gør, om domkirken er der eller ej. Denne øvelse var tænkt som en refleksionsøvelse i forhold til overvejelser over kirkens rolle i byrummet, og hvilken forskel det gør, om kirken er til stede eller ej. Kirkens fysiske tilstedeværelse og placering i byrummet åbnede helt klart op for en spatial tolkning af kirken, som både rummer det fysiske, ideologiske og det sociale, og informanterne vekslede uden at tænke over det mellem de tre niveauer.

Som afslutning på denne to timer lange og intense workshop blev informanterne bedt om at formulere et spørgsmål, som de sad tilbage med i forhold til samtalerne. Disse spørgsmål kunne være opsummerende og retningsvisende for, hvilke problematikker der var særligt behov for at arbejde videre med. På denne måde blev data for i alt seks workshops à

²⁹ Se forsiden af afhandling.

to timers varighed indsamlet. Et omfattende materiale, der tager udgangspunkt i to grundforskelle, kirke og by.

2.4.5. Mellem første og anden workshoprunde: den empiriske konstruktion

For at komme videre med det omfattende datamateriale fra første runde var der behov for en reduktion af kompleksiteten, jf. den radikale hermeneutik, som er første skridt i analysen af empirien. Hver af disse workshops blev samlet op i en temakondensering for henholdsvis by og kirke, hvilket skulle hjælpe med at afgøre, hvilke forskelle der havde betydning for både kirke og by. Hver workshop blev gennemgået med henblik på at identificere temaer for byen og kirken (Malterud 2012), og disse blev derefter beskrevet i mindmaps, hvor ordvalgene er så tro mod data som muligt. De seks mindmaps af byen samlede jeg herefter i en fælles mindmap af byen, og det samme gjaldt de seks mindmaps af kirken.³⁰ På tværs af de to mindmaps af kirken og byen valgte jeg derefter seks temaer, som forekom særligt fremtrædende, hvad enten temaet var så stærkt for byens vedkommende, at det måtte have betydning for kirken eller omvendt. Som man kan se på de to mindmaps, er der tale om mange temaer, nogle rummer mange udsagn, mens andre rummer få. De grønne temaer er de største temaer, mens de gule er mindre undertemaer, og de helt lyse er endnu mindre undertemaer. Umiddelbart er de to mindmaps forskellige. Temaerne går ikke igen. Så da jeg skulle forsøge at finde temaer, der har betydning for både kirke og by, kiggede jeg på, om der var sammenfald.

³⁰ Se bilag 6: Mindmap over byen og bilag 7: Mindmap over kirken.

2.4.6. Workshoprunde 2: kvalificering og validering

Anden workshoprunde indeholdt fire workshops fordelt på en borger-, en kommune- og to kirkeworkshops. Denne workshop handlede om at få informanterne til at kvalificere og validere de seks temaer. De blev først præsenteret for de to overordnede mindmaps af henholdsvis byen og kirken.³¹ Derefter blev de præsenteret for seks borde, der hver præsenterede et af temaerne med en mindmap i midten.³² Denne mindmap indeholdt temaet med de forskellige undertemaer. Rundt om mindmappen lå der citater fra første runde i tre farver, alt efter hvilken hovedkategori (borger, kirke, kommune) de kom fra. Alle citaterne understøttede, hvad der lå i temaet.

Jeg fandt hurtigt ud af, at der var for meget information i forhold til en optimal facilitering af samtalen, og jeg forsøgte at reducere dette inden anden workshop. Min rolle som facilitator af samtalen blev mere fremtrædende. I første runde havde jeg stort set ikke sagt noget. I anden runde var jeg mere guidende i samtalen. Det skyldtes til dels, at formen var mere krævende, idet de skulle forholde sig til seks temaer med en række undertemaer og dertilhørende spørgsmål. Men den væsentligste grund var behovet for, at de kom hele vejen omkring de seks temaer. Men det var vigtigt, at min rolle fortsat bestod i at skabe en dialog informanterne imellem om de fund, som første runde havde afstedkommet, og ikke en dialog mellem mig og informanterne. Når jeg havde stillet et spørgsmål, lod jeg samtalen forløbe i gruppen, mens jeg overvejede, hvilke spørgsmål deres samtaler stillede til materialet foran os, og hvordan vi kunne nå hele vejen omkring de seks temaer.

I anden workshop fik informanterne for første gang mulighed for at "møde" de andre informanter fra de andre grupper gennem citater fra alle grupper, men stadig med udgangspunkt i deres egen gruppe. Helt fra starten har informanterne været klar over, at der

³¹ Se bilag 6 og 7.

³² Se bilag 8.

var disse tre forskellige grupper, som skulle igennem de samme øvelser, og de har indimellem overvejet, hvad en anden gruppe mon ville sige til det, de talte om. Her kom der så pludselig syn for sagen, og en af reaktionerne var en overraskelse over, hvor lille forskellen egentlig var.³³ Man havde forventet, at de andre var mere anderledes, end de viste sig at være. Et udtryk for dette var, da en kommuneaktør, der udtrykte stor skepsis over for det religiøse, starter anden workshoprunde med at pege på et citat, som han finder meget inspirerende at tænke videre over, og som fører til en lang refleksionsrække i gruppen om, hvordan det religiøse indgår i det offentlige rum. Hvad aktøren ikke vidste, var, at citatet stammede fra en præst, hvilket indikerer, at der er flere ligheder, end vedkommende havde regnet med som udgangspunkt. Udover en validering og nuancering af temaerne lå der altså en klar gevinst i denne dialog grupperne imellem, idet der dermed blev behov for at definere sin egen gruppes logik over for de andre grupper, samtidig med at der kom brudflader op internt i systemerne. Kommunegruppen bragte således meget forskellige erfaringer og input ind om kirken. En kommunal medarbejder beskrev de gode erfaringer, vedkommende havde fra en kirke, hun som kommunal medarbejder samarbejdede med, fordi kirken ligger i et socialt udsat boligområde. Det provokerede en af de andre informanter, fordi kirken blev beskrevet som rummelig og det sted, hvor alle kunne mødes. Dette ledte til en lang samtale, om ikke alle rum var foruddefinerede, og hvorvidt det religiøse rum var foruddefineret på en anden måde end andre rum, herunder det offentlige rum.³⁴ Denne sekvens viser, hvordan

³³ (11B-AR): ”En ting, der overraskede mig en lille smule, det var, at jeg egentlig forventede, at der var mere forskel på citaterne på de forskellige farver, så det var tydeligt at se... jeg har nok en idé om, hvad hver farve repræsenterer af grupper, men jeg er overrasket over, så ens de egentlig er”.

(11B-CA): ”Det tænkte jeg også på, men vi er jo allesammen borgere, ikke også”.

³⁴ (7K-PA): Det er lige præcis noget af det kirken i X, de formår at skabe det rum, hvor vi kan mødes på tværs af alt muligt, selvom man også er ateist, men de har et grundlæggende værdisæt, som gør, at det der magtfulde rum, det formår de på en eller anden måde at skabe.

(17K-RO): Det, der pisser mig af i forhold til det, er, at der har man et religiøst rum, som er foruddefineret.

(17K-PA): Men det gør de ikke.

(7K-RO): Jeg ville da aldrig gå sådant et sted. Hvorfor skulle jeg det? Jeg abonnerer overhovedet ikke på de grundtanker.

(7K-PA): Det gør jeg heller ikke, men vil du heller ikke gå derhen, hvis du vidste, at det var der, du kunne møde imamen og arkitekten?

workshopformen kan udfordre deltagernes forudforståelser og skabe blik for brudfladerne, som er afgørende for, hvad der kan lade sig gøre og ikke kan lade sig gøre, når man senere skal i gang med at udvikle et samarbejde.

Efter endt transskribering fik jeg justeret de seks temaer og inkorporeret den nye viden, som workshoppene bidrog med. Jeg kunne nu gennemgå hele materialet og se, om det var de rigtige temaer, jeg havde fundet, det vil sige de temaer, der ifølge informanterne var vigtigt ved byen og kirken, eller om der var andre temaer, jeg havde overset. Udfordringen er naturligvis, at man altid kan vælge en hvilken som helst difference og læse al materialet igennem ud fra den afgrænsning. Mine kriterier for udvælgelsen var, at de skulle afspejle koblingen mellem kirke og by og være vigtige for alle tre grupper. Jeg kunne have valgt endnu flere temaer, men valgte at blive ved de seks mest dominerende.

Kvale og Brinkmann (2009) taler om tre forskellige former for validitet i kvalitative studier, den håndværksmæssige, den kommunikative og den pragmatiske. Den *håndværksmæssige* handler om, at forskeren sørger for, at vejen gennem forskningsprocessen kan gennemskues, sådan som jeg forsøger at gøre i dette kapitel. Den *kommunikative* validitet handler om afprøvning af analysens gyldighed i dialog med andre, det være sig informanterne såvel som andre forskere (ibid., 280-281). DBR, sådan som jeg har anvendt det, er grundlæggende udformet som dialoger mellem informanter af forskellige baggrunde og forskeren, der så derudover bringer den analyserede data i dialog med andre forskere, den

(7K-RO): Nej, det kan jeg garantere dig for. Jeg vil 1000 gange hellere arbejde for at lave et andet mødested end noget, som er foruddisponeret.

(7K-PA): Det er interessant.

(7K-ML): Det er i betragtning af, at det ikke er neutralt?

(7K-RO): Lige præcis.

(7K-ML): Ja.

(7K-RO): Det er ikke et neutralt rum. Det er allerede biased. Der ligger en kristen grund, et religiøst rum som udgangspunkt, inden vi... og så kommer vi ind. Så synes jeg, der er en forud-præmis, som jeg ikke har lyst til at være med i. Men det er selvfølgelig også bare en fordom. Jeg siger ikke, at det er unyttigt, men det er ikke for mig.

(7K-ML): Det er rigtig interessant, for der er rigtig mange rum, som er forudindtaget så.

(7K-RO): Ja, alle rum er forudindtaget på en eller anden måde.

(7K-AS): Så hvor skiller det ene fra det andet i forhold til...?

hypotetiske konstruktion. Den *pragmatiske* validitet handler om, hvorvidt resultaterne kan omsættes til handling (ibid., 284). DBR er som aktionsforskningsmetode rettet mod handling, men det er klart, at den pragmatiske validitet ville kunne være blevet styrket gennem en fase tre i DBR. At det var muligt at opstille mange scenarier for konkret samarbejde, forringer ikke validiteten af afhandlingens hypotese.

2.4.7. Processen med de enkelte temaer

De endelige temaer bliver således formuleret i en længere proces, hvor informanterne i første runde hjælper til, og jeg efterfølgende læser al data igennem for at finde de mest dominerende temaer, lader informanterne forholde sig til dem i anden runde, og til sidst definerer jeg de endelige temaer. Jeg vil for klarhedens skyld gennemgå processen for de enkelte temaer.

Indflydelse

Jeg kunne se, at der var et grønt tema for byen (jf. bilag 6), der hed magt, mens der var et grønt tema i kirken, der hed struktur, hvorunder der også stod magt. Jeg begyndte derfor at overveje, hvordan der eventuelt kunne skabes et fælles tema; det, jeg i sidste ende kalder *indflydelse*, men som jeg i første omgang kalder *hvem kan gøre en forskel?* (se bilag 8). Når man samlede de to temaer, var der et omfattende materiale af iagttagelser fra informanterne, der på mange forskellige måder beskriver byen som et sted, hvor indflydelse forhandles, internt i kommune og kirke, men også på tværs af mange forskellige sammenhænge, herunder de mange iagttagelser af kommunal samskabelse, inddragelse af lægfolk i kirken, men også for eksempel en kirkelig informant, der i anden workshoprunde iagttager, at borgerne taler om kirken som de andre, ikke som sig selv: ”Der er ikke nogen, der forstår sig selv som en del af kirken, hvor de faktisk kan gå ind og gøre noget” (9F-TI). Baseret på en analyse af, at

indflydelse fylder meget i det samlede datamateriale, både når det handler om kirken såvel som byen – og på tværs af alle tre grupper – kunne jeg nu begynde at gennemgå materialet igen for at få alle iagttagelser samlet, der handler om det. *Indflydelse* har mange forskellige konnotationer. Der kan være brudflader mellem systemerne. Kommunen taler om demokrati, samskabelse og styrkelse af fællesskaber. Kirken taler om forholdet mellem menighedsråd, præster og strukturer. Borgerne taler om, at ”jeg kunne godt tænke mig at bruge et par timer i kirken, hvis de rette varer var på hylderne” (6B-P). Men også indenfor de enkelte systemer er der forskelle. Og hvis denne undersøgelse havde haft et andet sigte, kunne man have undersøgt disse forskelle mellem systemerne og internt i systemerne og relateret dem til forskellige teorier.

Religion

Som man også kan se i de to mindmaps, dannes der først et tema i kirken, jeg kalder for *omverden*, fordi jeg iagttager mange iagttagelser i datamaterialet, som omhandler refleksion over, hvori kirken adskiller sig fra og relaterer til sin omverden. Da jeg efterfølgende skal forsøge at lave et fælles tema for både kirke og by, bliver det med omverden en diffus betegnelse. Jeg ser desuden, at temaet omverden indeholder meget forskelligartede undertemaer, og jeg trækker derfor i første omgang temaet om at være *religiøs/ikke-religiøs* og iagttagelser af, hvordan det religiøse forholder sig til det sekulære, ud som et selvstændigt tema, dels fordi det fylder meget, og fordi jeg tænker, at det er den grundlæggende sondring mellem kirke og alt, hvad der ikke er kirke, som er vigtigt at få afklaret i en sådan undersøgelse. Dette tema kommer til at hedde *religion*, fordi det skal i en systemteoretisk sammenhæng opsamle de iagttagelser, der siger noget om det, der adskiller kirke fra det, der ikke er kirke. Hvor alle de andre temaer er vigtige for både kirke og by, så er religion det tema, der beskriver, hvad der er særligt for kirken (på godt og ondt), og hvad det betyder for

relationen til byen. Selvom temaet kaldes for religion, er det naturligvis stadig udtryk for i særlig grad, hvordan folkekirken som religion iagttages.

Forandring

Forandring er ikke et af de seks temaer, som informanterne bliver præsenteret for i workshoprunde 2. Det er først, da jeg efter anden workshoprunde justerer temaerne igen, at forandring bliver defineret. Jeg kobler *puls* og *historie* fra byen med *gentænk* og *byudvikling* fra kirken, der oprindeligt lå under *omverden*. Jeg forsøger herefter at læse materialet igennem igen med forandring som difference, og jeg finder der, at det samler så mange vigtige iagttagelser op.

Funktioner

Til workshopkene i anden runde blev et tema i første omgang kaldt for *forventninger*, som i al væsentlighed dækkede over *funktioner* i kirkens mindmap. Tanken var, at de mange funktioner udtrykker forventninger til kirke, som ligger i alle tre grupper, men jeg vendte tilbage til den oprindelige betegnelse funktioner, hvormed trykket bliver lagt på kirken og ikke på de forventninger, der er til kirken, selvom det jo kan være meget nært forbundet. Begge dele kan jo forsvares, men det, der kan iagttages i materialet, afhænger af, hvilken difference der vælges. Ønsker jeg at iagttage funktioner eller informanternes forventninger? Her har jeg som forsker indflydelse på, hvad der i det store empiriske materiale vælges at bringe i fokus, men jeg refererer altid tilbage til det, informanterne har iagttaget. Når jeg vælger funktioner, skyldes det responsen fra workshopkene i anden runde, hvor deltagernes respons på ordet viser mig, at det ikke giver mening, måske fordi det er uklart, hvem der har forventninger til hvem. Informanterne er dermed med til at validere differencerne. Denne dynamik mellem forsker og informanter viser meget tydeligt, hvordan forskeren på den ene

side iagttager informanternes iagttagelser og på den måde står på afstand og betragter data, og på den anden side deltagere forsker og informanter i en fælles udforskning. Umiddelbart er funktionerne hentet udelukkende fra kirkens mindmap, men det skal jo siges, at mange af de iagttagelser, informanterne gør sig om kirken, implicit relaterer kirken til byen.

Informanterne overvejer sammenhængen mellem rummetaforerne som billeder på kirken og billeder på byens rum, og de reflekterer over billeder af byen med og uden domkirken, hvor domkirkens arkitektoniske udtryk og placering iagttages i relation til byrummet. De argumenter således for funktionerne i relation til byen og kobler det også direkte med byen, for eksempel når en siger, at domkirken giver byen identitet, eller den fungerer som et åndehul i en travl og larmende by, eller at den kaster særlige oplevelser af sig ind i byens rum (se artikel 2). Funktionerne kan således ikke forstås uden den by, hvis historie der *erindres*, hvis *identitet*, der spejles, hvori *pejlemærkerne*, *mødestederne* og *åndehullerne* er placeret, og hvori *oplevelser*, *sociale handlinger* og *refleksioner* finder sted.

Mangfoldighed

Mangfoldighed, derimod, var et tema for byen, der var så fremtrædende her, at det må have betydning for relationen mellem by og kirke, også selvom det ikke blev tematiseret så stærkt isoleret set for kirken. Workshop 2 fungerede således som en verificering af, om temaet også er vigtigt for kirken. I data har mangfoldighed en meget positiv betydning for byen. Der er mange beskrivelser af, hvordan informanterne har oplevet mangfoldigheden som en kvalitet ved byen, men også i kraft af kompleksiteten et udgangspunkt for konflikt og segregering. Mangfoldighed var ikke umiddelbart på samme måde essentielt for kirken, men blev snarere iagttaget som en udfordring for kirken. Selvom ordet mangfoldighed ikke knyttes så direkte til kirken, kommer det imidlertid til udtryk i informanternes forventninger til kirken som et

sted, der skal have plads til alle. Og der er også dem, der iagttager kirken visse steder som en ressource til at rumme mangfoldigheden.

Fællesskab

Fællesskab var måske det nemmeste tema at identificere. Det er stærkt til stede i både by og kirke, hvor jeg med udgangspunkt i de to mindmaps kombinerede *fællesskab* (fra både kirke og by), *mennesker* (kirke), *den sociale dimension* (by), *menneske-fysikmødet* (by) og *mødesteder* (by). Kirken og byen bliver i undersøgelsen stærkt knyttet til fællesskab (jf. artikel 1). Temaet menneske-fysikmødet er et godt eksempel på et tema, som kunne have fået sin selvstændige plads, men det var primært kommunen, der tematiserede det, og det fyldte ikke helt nok, vurderede jeg, til at fortjene en så central placering. Men det er klart, at det kan indgå i alle temaer, og hvis man ønskede at fokusere på det spatiale, ville det være muligt at tage fat i dette tema og gennemgå hele materialet med denne difference som sorteringsmarkør.

De seks endelige temaer

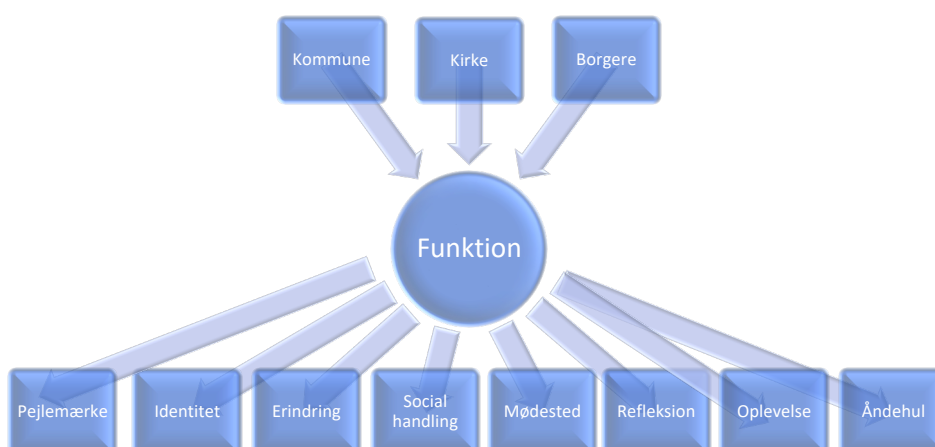
De seks temaer, eller grunddifference, der kom ud af denne temakondensering, var således i første omgang *omverden*, *forventninger*, *hvem kan gøre en forskel?*, *sekulær/religiøs*, *mangfoldighed* og *fællesskab*.³⁵ Efter anden workshoprunde blev temaerne justeret og blev således *forandring*, *mangfoldighed*, *fællesskab*, *indflydelse*, *religion* og *funktion*.

³⁵ Se bilag 8.

Figur 2: De seks temaer

Det sjette tema, *funktioner*, indeholdt så mange underkategorier, at det i den efterfølgende analyse blev taget ud som separat tema, der blev analyseret i en selvstændig artikel (artikel 2). Jeg overvejede, om fællesskab skulle tilføjes som en niende funktion, men fordi det ord allerede indgår som et separat tema, har jeg undladt det. Det var så stort et tema, at man kan argumentere for, også med nogle af de udtalelser, informanterne har, at de ser fællesskab som kirkens og byens primære funktion (se artikel 1 om fællesskab). Det sociale aspekt ved kirken og byen bliver dog repræsenteret af to af de otte funktioner i form af 'social handling' og 'mødested'.

Figur 3: De otte funktioner

2.4.8. Workshoprunde 3: Idégenerering

Tredje workshoprunde bestod af en idégenereringsproces på tværs af de tre systemgrupper. Det betød, at informanterne nu mødte de andre grupper og fik muligheden for at skabe noget sammen med de andre. Deres udfordring bestod i at skabe noget, der kunne understøtte den gode by i Aarhus, som både borgerne, kommunen og kirken kunne være sammen om. Det kunne være et sted, en aktivitet, eller hvad der end måtte have det største potentiale for at understøtte den gode by.

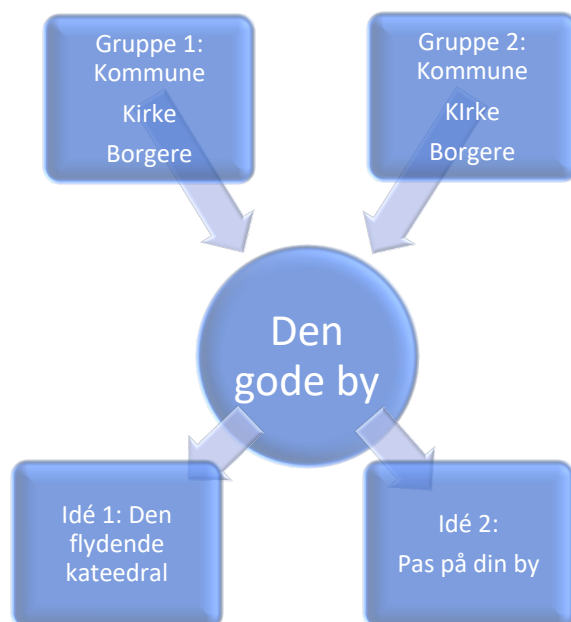
Efter en kort opsamling på de to første workshoprunder og en fælles brainstorm over, hvori den gode by kunne bestå, blev de i to grupper af fem personer (med deltagelse af minimum en fra hver af kommune-, kirke- og borgergrupperne) bedt om at udvikle så mange idéer som muligt: "Participants are encouraged to come up with as many ideas as possible. This lets the group move into a process of grouping and sorting ideas" (Brown 2010, 34). Metoden, som blev anvendt til denne workshop, hedder 6-3-5 med henvisning til, at den ideelt set består af seks personer, men fem kan også gøre det; at de hver især udvikler tre idéer på fem minutter, hvorefter man sender idéerne rundt til de øvrige fem informanter, som så kommenterer og videreudvikler på idéerne eller finder på tre nye idéer. På denne måde kan der genereres op til 6 x 18 idéer i hver gruppe. Når alle sedler har været rundt til alle informanter, går gruppen i gang med at få overblik, sortere og gruppere, hvorefter de bliver bedt om at vælge tre ud og sluttelig en idé, som de så skal udfolde mere konkret sammen. Til sidst præsenterer de deres forslag for den anden gruppe.³⁶

Processen ledte frem til to idéer. Den ene hed *Pas på din by*, og den anden hed *Den flydende katedral*. Pas på din by er en årlig event, hvor byens mange institutioner, foreninger

³⁶ Se bilag 9.

og fællesskaber skal samles om at skabe opmærksomhed på, hvordan alle kan være med til at gøre byen til et bedre sted at være. Der blev udviklet en lang række idéer til, hvilke aktiviteter man kunne forestille sig sådan en dag, og mange af dem også i relation til kirken. Det vil være en event, hvor kommunen vil have en afgørende rolle som facilitator mellem de mange aktører, men hvor indholdet afhænger af civilsamfund og private aktører. Kirken har en rolle ved siden af alle de andre lokale civilsamfundsaktører, men med et særligt blik for det etiske og det samlende fællesskab.

Den flydende katedral er tænkt som en egentlig katedral, der skulle ligge i Aarhus Havn. Kirken vil her naturligt være en mere central aktør, men skal i forhold til byens andre katedraler have et større fokus på mødet mellem de forskellige former for tro i byen. Udfordringen, som katedralen skal forsøge at adressere, er den tiltagende ghettoisering i byen, at man nok lever ved siden af hinanden, men mest af alt parallelt. Forudsætningen for, at det møde finder sted, er et bredt ejerskab i byen, uden at det nåede at blive nærmere uddybet. Tanken var således, at troen, bredt forstået, skulle ses som en ressource til

håndtering af mangfoldigheden. Katedralen kan således ses som et udtryk for, hvordan alle seks temaer kan udfoldes i et konkret samarbejde.

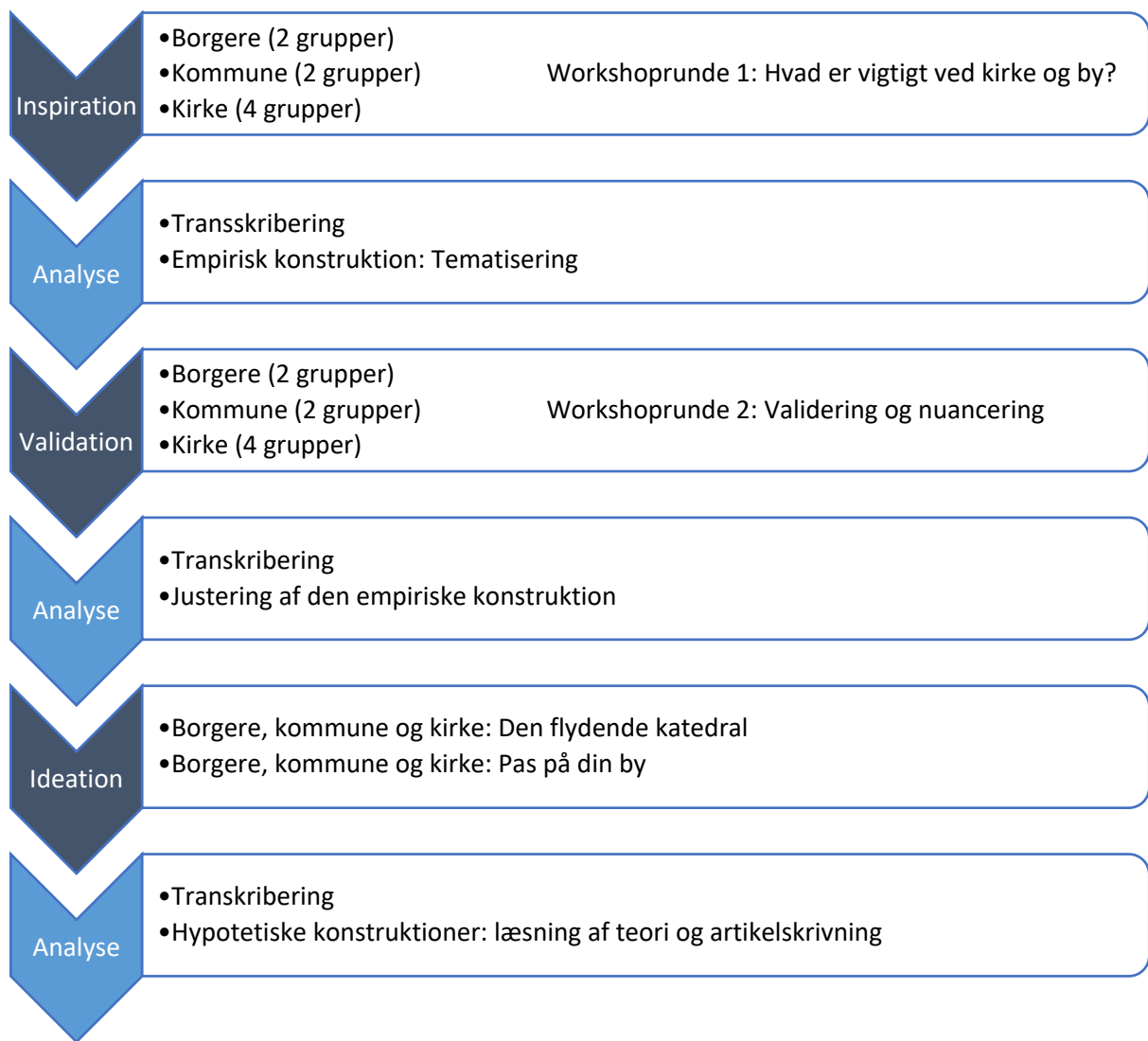
Figur 4: De to idéer: Den flydende katedral og Pas på din by

2.4.9. Det videre forløb

I fase 3, *implementering*, vil disse to idéer i en videre designproces skulle prøves af gennem prototyping og tests. Man kan bygge en lille katedral, som på skift kan placeres forskellige centrale steder i byen, mens man indhenter feedback på de idéer, der ligger bag katedralen. Her vil man kunne finde ud af, om der er behov for en sådan katedral eller event. Kan man få nogen til at engagere sig i det? Hvordan skal et ejerskab defineres? Kan de fungere som mødesteder, der kan bidrage til fælles samtaler om livet i byen? Kan den bidrage med viden og erfaringer, som kirken og kommunen kan tage ind i sin mere traditionelle struktur? Kan den bidrage til byen med oplevelser, åndehuller, eksistentielle erfaringer og fællesskaber, som gør byen til en mere mangfoldig, foranderlig, samlende og engagerende by at leve i? Er der problemer eller muligheder i de to designs, som informanterne ikke selv har opdaget? Og hvad siger det om de teorier, som indgår i konstruktionen af løsningerne? Det er således først, når man står midt i en praksis, at man kan vurdere teorien. Det kan være, at man bliver nødt til at skrinlægge katedralen, men det kan også være, at man får så meget viden om, hvad der virker, og at de forskellige aktører i samskabelsesprocessen alle kan se sig selv i et sådant projekt, at man kan gå i gang med at bygge den egentlige katedral.

Svarene på disse spørgsmål er i denne afhandling imidlertid ikke kommet som resultatet af et fuldt designforløb. Fase 2, *idégenereringen*, er med til at anskueliggøre, at der ligger muligheder for helt konkret samskabelse, men hele forløbet har karakter af et fælles projekt mellem informanterne i undersøgelsen og forskeren, idet projektidéerne bygger på indsigterne fra de to første runder af workshops. Havde denne afhandling haft et mere snævert sigte på baggrund af et allerede etableret forskningsfelt, kunne tredje fase af designforløbet måske godt have ladet sig gøre. Men når processen således blev standset her midt i et designforløb, var det ud fra en vurdering af, at det ville være for ressourcekrævende at gennemføre en implementeringsfase, og at der med de to faser ville komme rigelig med

data, som stadig har aktionsforskningsmæssige kvaliteter. Det videre forløb af undersøgelsen har således i hvert fald to strenge. Dels de virkninger, det har haft og fortsat kan få ind i kirke og kommune (med borgerne som deres fælles tredje), dels de refleksioner, som undersøgelsen sætter i gang i denne afhandling, og som der vil gøres rede for i det efterfølgende.

Figur 5: Forløbet af undersøgelsen

2.5. Artikelskrivning: fra empiriske til hypotetiske konstruktioner

I det følgende vil jeg beskrive, hvordan de empiriske konstruktioner leder over i hypotetiske konstruktioner, og hvordan jeg forstår denne proces som teologisk. Undersøgelsen har givet mig en masse konkrete iagttagelser og de ovennævnte resultater af analysen. Jeg har lyttet til de mange informanter fortælle både personligt og fagligt om byen, deres fascination, deres erfaringer, deres drømme og ønsker for byen. Jeg har fået indblik i borgere, der har boet hele deres liv i Aarhus, andre, der lige er flyttet til som studerende, og atter andre, der bor på landet, men aldrig ville undvære pulsen og mangfoldigheden i byen. Jeg har lyttet til personlige beretninger om at komme til byen og endelig møde nogen, der var ligesom dem selv, faglige diskussioner om de sociale problemer med ghettodannelser, social kapital og borgerinddragelse i byudvikling, kirkelige overvejelser over sognestruktur, diakoni og svære tilpasninger til et foranderligt bymiljø. Jeg har fået et indblik i, hvor stærk en betydning byen og kirken har for informanternes og for de sociale systemers identitet. Og undersøgelsen dokumenterer, at kirken bliver iagttaget af de to ikke-kirkelige grupper med stor, også kritisk, interesse. Alle har berøring med og forventninger til kirken, borgerne som privatpersoner og kommunens deltagere som fagpersoner, der møder kirken i deres professionelle virke. De kan endda blive enige om at lave fælles projekter med kirken.

Den radikale hermeneutik, der beskriver processen som en iagttagelse af differencer i informanternes iagttagelser, har gjort det muligt at være så datanær som muligt i de empiriske konstruktioner. De empiriske konstruktioner har med et andet udtryk et 'emisk' blik på data (Leth-Nissen 2018, 52; Ward 2018, 170), hvad Tveitereid kalder for at læse data 'nedefra' (Tveitereid 2018, 46). Jeg står med fem temaer, otte funktioner og to projektidéer, som beskriver kirken i forhold til byen og samarbejde mellem borgere, kommune og kirke om

byen, som jeg skal til at finde ud af, hvad jeg skal stille op med. De er udtryk for en kraftig reduktion af data foretaget i kraft af et stort analysearbejde. Jeg har på dette tidspunkt endnu kun et begyndende indblik i forskning om byen og de temaer, som det har affødt i teologisk sammenhæng, det, jeg kalder for byteologi. Min ambition er at reflektere teologisk over byen som ramme for samskabelse mellem kirke og kommune. Men jeg ved på dette tidspunkt ikke hvordan.

For at finde ud af, hvad der er af teologiske perspektiver i al den data, havde jeg brug for at læse noget mere om byen og dens forhold til kirken. Jeg havde brug for et 'etisk' eller 'ovenfra'-perspektiv (Tveitereid 2018). Jeg havde brug for teorier, der kunne gå i dialog med undersøgelsens resultater, teorier om både byen og kirken og deres indbyrdes relation. Jeg havde brug for at vide mere om byens virkningshistorie i den teologiske tradition. Samtidig med at jeg læste byteologi og bysociologi, lå undersøgelsen hele tiden i baggrunden.

Tematikkerne i forskningslitteraturen var jo meget genkendelige fra informanternes iagttagelser og de fem temaer, de udviklede. Spørgsmålet var, hvad resultaterne af denne undersøgelse kunne bidrage med i forhold til den teologi, der beskæftigede sig med byen.

Afhandlingens tre artikler kan ses som trin i processen, hvor den første artikel er første skridt i forsøget på at få overblik over empirien med en så datanær artikel som muligt, mens anden artikel er et forsøg på at give et bud på, hvad der er det helt afgørende ved det urbane. Den sidste artikel bygger ovenpå de to første og forsøger at bringe samskabelse i en dansk kontekst ind i en dansk teologisk kontekst. De fem temaer har således også et liv i de to sidste artikler, ligesom indsigterne fra artiklen om koblingspunkterne lever videre i tredje artikel.

2.5.1. Første artikel

Første artikel kommer ikke så dybt i koblingen mellem teori og de empiriske fund, fordi den fokuserer mere på at beskrive temaerne så datanært som muligt. De fem temaer fortsætter dog med at være differencer, jeg benyttede til at læse forskningslitteraturen med, og som igen spejles tilbage til empirien i en dialektisk bevægelse, jeg med Alfdal og Ideström kalder abduktiv (Ideström 2015, 128; Afdal 2011, 107).

De fem temaer siger, sådan som undersøgelsen er bygget op, noget om, hvad der er vigtigt ved både kirke og by. Hvert tema gør det muligt at betragte såvel undersøgelsens data som forskningslitteraturen gennem disse differencer. Samlet giver de et indtryk af, hvad der er på spil i relationen mellem kirke og by. Den meget overordnede karakter af de fem temaer, fordi de udtrykker, hvad der er vigtigt ved by og kirke, betyder at, selvom der er tale om en reduktion, så er det stadig meget omfattende, og den efterfølgende læsning af forskningslitteratur bringer mig meget vidt omkring. I det følgende vil jeg give et lille indtryk af, hvordan temaerne kan kobles med forskningslitteraturen, uden at det på nogen måde kan være udtømmende.

Forandring kan således illustreres med Manuel Castells teori om *space as flow* (Castell 1996), der beskriver, hvordan den stærkt identitetsskabende ramme, som byen traditionelt har været som *space as place*, udfordres af den hypermobilitet, internettet har muliggjort. Hartmut Rosas teori om sekularisering som *acceleration* (Rosa 2014) er en anden oplagt underbygning af dette tema, som i undersøgelsen ikke mindst tog afsæt i den stormende byudvikling. Forandring er dog også et teologisk tema: ”Theology must deal with the mobility of people and the flexible infrastructure and social web created for and by them” (Georgi 2005, 345).³⁷

³⁷ Se også Public Theology for Changing Times (Atherton 2000) om teologiske konsekvenser af de store forandringer i samfundet som resultat af det moderne; The City in the Valley (Georgi 2005, 349) om sognet i sin

Hvis kritikken af sociale forhold i byen var karakteristisk for den urbane teologi i sidste halvdel af det tyvende århundrede, så er *mangfoldighed* det store tema for det 21. århundrede: "The focus is no longer (as it was in the 1980s) on poverty and deprivation, but on the community problems raised by large-scale immigration and multiculturalism" (Harvey 2013). I bysociologien går mangfoldighed igennem som grundlæggende tema på mange måder helt fra Aristoteles' formulering, at byen ikke skabes af samme slags mennesker, men af forskellige slags (Graham & Lowe 2009, 83) over Richard Floridas den kreative by (Florida 2005) til Amin og Thrift: "The city is the irreversible product of mixture, of diversity" (Amin & Thrift 2002, 3). Luhmanns sekulariseringsmodel, der beskriver sekularisering som uddifferentiering og samfundet som en konsekvens heraf som hyperkomplekst, er et godt eksempel på, hvordan mangfoldighed er et vilkår og en forudsætning for den moderne by.

Fællesskab er et stort tema (Krier 2009; Sheldrake 2014), både i byteologien, hvor den ofte underbygges af en trinitetstænkning, der forudsætter diversitet og alligevel skaber enhed på tværs af forskellene (Sheldrake 2014), men som ofte tales ind i det store fokus på social kapital (Baker 2007, 2012; Guribey 2018; Putnam 1995). Den sociale kapital er et stærkt tema inden for kommunen i disse år, jf. artikel 1, og er en stor del af samskabelsesdagsordnen, der blandt andet søger at mobilisere ressourcer i civilsamfundet med henblik på at understøtte en social kapital eller udnytte en social kapital, alt efter hvordan man ser det. Den sociale kapital er nært knyttet til temaet om fællesskaber og mangfoldighed, idet byens fællesskaber er udfordret af en form for mangfoldighed, der er kendetegnet ved "ghettoisering", frivillige som ufrivillige (Bauman 2002, 116).

oprindelige betydning af *παροικια* som et mødested i en mobil urban virkelighed; Chris Baker 2007, 31 om 'hypermobilitet'; Davey 2008, 35: "The rapid changes we find in the cities across the world demand that we are able to enter the public realm, able to use flexible and innovative analysis and vocabulary, but embody and incarnate the divine in those changes and struggles. It will also be about how we bring others into the conversations" (Davey 2008, 35).

Indflydelse er et centralt tema i bysociologien (Harvey 2008, 2012; Certeau 1988; Boisen 2019), og samskabelse som et offentligt styringsparadigme er helt grundlæggende forbundet med det. Indflydelse tematiseres i byteologien indirekte, hver gang byen kritiseres, om det er for at svigte de udsatte (CULP, Storegaard 2000), mangle ånd (Sheldrake 2014), atomisere fællesskaber (Ward 2000) eller tænke i adskilte funktioner (Jacobsen 2012). En teologi, der kritiserer byen, søger indflydelse. Det voksende fokus på religion i det offentlige rum (Christensen mfl. 2019; Furseth 2018) og public theology (Williams 2015; Kim & Day 2017; Dinham 2009; Baker 2016; Arfmann mfl. 2019; Vejrup 2019) handler også om at forstå, hvordan det religiøse har indflydelse på samfundet.

Temaet *religion* er nært forbundet med sekulariseringsdiskussionen. Hvad er religionens rolle i et sekulært samfund? Den postsekulære by er et begreb, der udtrykker det skifte, der er sket i alle større byer i Vesten, at de efter en lang periode med religiøs tilbagegang og tilbagetrækning fra det offentlige, sekularisering, i dag indeholder en religiøs mangfoldighed, som er markant og synlig til stede i gadebilledet, det postsekulære (Habermas 2008; Knott 2010; Beaumont & Baker 2011; Cloke & Beaumont 2013; Cady 2014; Baker 2016; Beaumont 2019; Goodhew & Cooper 2019; Graham 2019). Da Harvey Cox skrev *The Secular City*, beskrev han netop sekulariseringen som en ”næsten uafvendelig proces” (Cox 1965, 18), som giver sig udtryk i, at traditionelle religioner ikke spiller nogen rolle overhovedet i den sekulære metropol (Cox 1965, 3). Her, 60 år senere, viser nye undersøgelser i London, at kirkerne ikke er i tilbagegang i storbyen, men tværtimod synes at trives (Goodhew & Cooper 2018). Undersøgelserne af det religiøse Aarhus, som nu har mange år på bagen, har vist et broget og foranderligt religiøst liv, der ikke blot består af de gamle religioner, men også af en bred vifte af nyere strømninger (Fibiger 2004). Det postsekulære er en fortsættelse og udvidelse af sekulariseringen: ”Today, public consciousness in Europe can be described in terms of a ‘post-secular society’ to the extent

that at present it still has to 'adjust itself to the continued existence of religious communities in an increasingly secularized environment'" (Habermas 2008, 19). Og som en af de kommunale informanter beskriver, så blander danskerne alle disse religioner sammen i deres hoveder (jf. artikel 1). Sekulariseringen forandrer, men får ikke religion til at forsvinde. Byen som motor for religionens forsvinden er nu i kraft af globaliseringen blevet til motor for religionens pluralisering og fornyede genkomst: "Begrebet om den post-sekulære storby er således en teori om, at tro, religiøse samfund og spiritualitet i dag har en central plads i storbylivet, baseret på en analyse af storbyen som et sted for globale udvekslinger, der beforder diversitet" (Greve 2014, 106). Det postsekulære fører dog også teologiske overvejelser med sig om, hvad det betyder, at det religiøse og det sekulære samarbejder om byen. Beaumont og Cloke taler således om postsekulær *rapproachment*, tilnærmelser mellem det religiøse og det sekulære (Beaumont & Cloke 2012).

De fem temaer har hjulpet mig til at koble empirien med teorier og skabt nogle fokuspunkter for den videre teologiske refleksion.

2.5.2. Artikel 2: funktioner eller koblingspunkter

Med fem af de seks temaer således defineret stod jeg stadigvæk med en fornemmelse af, at jeg ikke vidste, hvordan dette skulle kunne føre til en urban teologi. Jeg var blevet præsenteret for den tanke, at *byen er overalt*, som allerede Harvey Cox reflekterer teologisk over (Cox 2013/1966). Det betyder ikke, at der ikke længere er noget, der hedder natur eller land, men at man ikke længere kan forstå kloden uden den menneskelige faktor, og at dette er en konsekvens af de teknologier og infrastrukturer, der udspringer af byen. Det betyder også omvendt, at det urbane ikke står i modsætning til naturen (byen som fæstning og beskyttelse mod naturen), sådan som det har været, men at landet og naturen eksisterer i sammenhæng med byen. I dag er byregionerne langt vigtigere end byerne (Westlund & Haas 2017, 4), og

det har ført til en opløsning af det traditionelle skel mellem by og land: “The fading of the urban-rural divide” (Harvey 2013, xv). Den økologiske krise har også skabt fokus på begroning af byerne. Som det hedder i Aarhus Kommuneplan: ”det [er] nu landskabernes tur til at vokse ind i byen” (Aarhus Kommuneplan 2017, 21). Den spatiale tænkning udfordrede mig til at overveje, hvordan byen og kirken ikke alene kan forstås som en idé eller teori, men nødvendigvis må reflektere over sammenhængen mellem det sociale, fysiske og ideologiske, der gør mennesket til både en aktør, der former sine omgivelser, men også selv bliver formet af dem (Inge 2003, 20). Hvis byen er en metafor for *the human condition*, så er det både i betydningen, at mennesket er betinget af omgivelserne såvel som selv er en betingelse for omgivelserne. Der er også forskere, som peger på, at byen ikke kun er skabt af en mangfoldighed af mennesker, men mangfoldigheden nødvendigvis også må inkludere ikke-menneskelige aktører: ”The city is an ecology made up of many species, not just the human” (Amin & Thrift 2002, 28).

Jeg vidste altså ikke, hvad jeg skulle stille op med de otte funktioner og to projekt-idéer. Kunne funktionerne være en slags kirkekendetegn? Det havde jeg svært ved at se, fordi de kunne være kendetegn for rigtig meget, en sportsklub, en café eller frisør. Jeg havde samtidig i baghovedet, om jeg mon havde mistet noget ved at slette temaet *omverden* og ændret temaet *forventning* til *funktioner*. *Omverden* og *forventning* hører sammen, idet de tematiserer, at der er forskellige parter, der står i relation til hinanden. Fællesskab var det eneste af de fem hovedtemaer udover funktion, der kunne kaldes en funktion, og jeg var samtidig bevidst om, at ordet mødested, en af de otte funktioner, blev brugt 80 gange i undersøgelsen.

Bevidstheden om, at byen, der hyldes for sin mangfoldighed, også risikerer en splintring af det fælles, jf. ghettobegrebet, er baggrunden for det store fokus på byen som et *mødested*. En af borgerne formulerer det sådan, at byens mødesteder gør det muligt at leve

sammen og ikke parallelt (5B-K). En kirkelig informant udtrykker betydningen af, at det kirkelige og folkelige mødes. Den kommunale gruppe havde en lang samtale om forskellen på et kirkeligt og et sekulært defineret rum. I anden workshoprunde lå der et citat, der lød: ”Vi kunne godt tænke os at skabe et mellemrum mellem det offentlige rum, det verdslige rum og så det sakrale rum, for vi oplever, der er mange ting, der lever godt i det der mellemrum” (1F-N). En af de kommunale informanter, der havde udtrykt frygt for, at det religiøse ville vende tilbage, og som ikke anså det for muligt, at kirken kunne være et mødested på tværs af forskelle, fordi kirkens rum er ”biased, definerer på forhånd” (12K-RO), reagerede positivt på dette udsagn. Han henviste til Oldenburgs tanker om ’det tredje sted’ (Oldenburg 1997). Kirken kan måske ikke selv være det tredje sted, men den kan indgå i et sådant mellemrum.

Mødestedet kombinerer både det sociale (mødet) med de fysiske rammer (stedet) og dermed passer til beskrivelsen af byen som både *urbs* og *civitas*, fysisk og social struktur. Mødestedet kunne rumme alle de andre seks temaer, i særlig grad mangfoldighed, indflydelse, fællesskab og religion, der alle direkte har noget at gøre med relationer. Der var en lang række beskrivelser af byen, der resonerede med mødested: *Livet mellem husene* (Gehl 2003), *encounter* (Amin & Thrift 2002; Cox 2013; Sheldrake 2014), *rapproachment* (Beaumont & Cloke 2012), byen som det offentligt rum, hvor borgerne mødes og *forhandler* og skaber by (Sennett 1976), byen som *hybriditet* (Baker 2007), som *ambivalens som en kreativ social kraft* (Conrad 2015), *connectivity* i arkitekturen (Ingels 2021), *samskabelse* som et bevidst samarbejde mellem forskellige sektorer, der principielt kan have svært ved at forstå hinanden, men også deler en fælles virkelighed, de hver især har noget at byde ind i, og en lang række *third space*-teorier, der alle lagde vægten på relationen.

Luhmann, som hele tiden ligger i baghovedet, fordi systemteorien har præget det empiriske design og analysen af data, talte også klart ind i dette felt. På den ene side har Luhmann svært ved at beskrive, hvad der sker mellem systemerne, fordi de primært ses som

selvreferentielle. Uddifferentiering gør de enkelte systemer effektive, fordi de tillader dem at fokusere på en funktion. På den anden side bruger han begrebet *interpenetration* til at beskrive systemernes gensidige forbundethed, men det beskrives ikke som resultatet af et møde, men som en konsekvens af, at de kontinuerligt iagttager hinanden og dermed indoptager hinanden, så omverdensdifferencerne skrives ind i systemet. Det, der sker *imellem* systemerne, beskriver han primært i en meget teknisk forstand som *strukturelle koblinger* (Qvortrup 2006), der bringer det principielt helt uforståelige ved de andre systemer i en kontrolleret strukturel forbindelse. Derimod tillægger Luhmann religionen en funktion, der gør mødet til hovedsagen, mødet mellem det transcendent og det immanente, der ligesom de forskellige systemer principielt befinder sig på *hver sin side af en difference*, men i religionen tematiseres i *relation* til hinanden som et paradoks (Qvortrup 2012). Men den store optagethed af mødet, koblingen, samskabelsen og interaktionen kunne tyde på, at det ikke kun er religion, der håndterer paradokser: ”at styrke vores omgang med det, vi ikke kan vide eller bemestre” (Qvortrup 2012, 57).

Jeg havde nu et ønske om at få tematiseret, hvad jeg så som en lang række forestillinger om byen, der havde noget til fælles og kunne samles i en tematik om det, der sker *mellem* de forskellige systemer, men kunne også se, at mellemrummet altid syntes at forsvinde i en tåget dis. Sheldrake og Graham samt Lowe ønskede at bevare en ’kreativ spænding’, men hvad vil det sige? Inspireret af Bakers fremstilling af en teologisk trerumstænkning (Baker 2007), der inddrog inkarnationen som teologisk forklaring, og de mange byteologers optagethed af treenigheden i baghovedet,³⁸ tænkte jeg, at der måtte være en kobling mellem mødestedets

³⁸ Treenigheden kan forstås på mange måder, jf. Ward 2015, 77: ”while for Zizioulas the Trinity leads to a hierarchical and structured pattern for the Church, by contrast for Volf it leads to a more democratic and participative ecclesiology”. Treenigheden bliver typisk i byteologien forstået som en social doktrin, der leder tanken hen på byen som fællesskab, hvor det ikke er individet, der er afgørende, men det kollektive: ”The purpose of human history is to become "society" in a true sense” (Sheldrake 2014, 149). For Robert W. Jenson handler treenigheden derimod om den kristne teologis beskrivelse af det mysterium, at evigheden kan rumme og ikke vil udlette tiden (Jenson 2008, 41), mens det i Lars Qvortrups læsning af Luhmann handler om viden over for ikke-viden (Qvortrup 2012, 29-30). I alle tre tilfælde har treenigheden at gøre med et opgør med en binær tænkning, hvilket gør det oplagt i forhold til third space thinking.

konnotationer og teologien, der helt grundlæggende resonerer med og henter sin begrundelse i byen som metafor og konkret virkelighed.

Så hvad ville der ske, hvis de otte funktioner, som undersøgelsen pegede på, ikke blev set som *kirkens* funktioner, men som det, der sker i mødet mellem kirke og by i det tredje rum? Det var en indskydelse, der straks satte tankerne i gang. Måske gav materialet mere mening på den måde? Det måtte jeg undersøge, og min anden artikel er udtryk for, hvordan jeg forsøger at undersøge implikationerne ved at gøre sådan. Med den forudsætning, at jeg er nået til en undersøgelse af mellemrummet som en konsekvens af at analysere byen og kirken, først og fremmest i den empiriske undersøgelse, hvor jeg skal forsøge at forstå, hvad det vil sige, at kirke, kommune og borgere samskaber byen, og derefter i teologisk og sociologisk faglitteratur, er det naturligt at spørge til byens placering i den kirkelige tradition, i Bibelen ikke mindst. Derfor inddrager jeg, hvad jeg tænker mest grundlæggende peger på byen som teologisk motiv i Bibelen, nemlig narrativet fra have til by, som omslutter hele Bibelen.

Jeg kunne have valgt at blive ved det emiske perspektiv og udfoldet med større detaljeringsgrad, hvad der lå i temaerne og de to projekter, og ad den vej styrket bevidstheden om, hvordan kirken virker i byen i samarbejde med andre, og at det naturligvis også har indlejret teologisk værdi. Det er således ikke ud fra den præmis, at inddragelsen af de traditionelle og formelle teologiske stemmer gør undersøgelsen mere teologisk, at jeg valgte at gøre sådan, men ud fra et ønske om at forstå byen som teologisk præmis ud fra de resultater, den empiriske undersøgelse viste. Med de to grunddifferencer, by og kirke, som ledetråde, gav det mening at bringe undersøgelsens resultater i dialog med den bibelske og teologiske tradition med de meget oplagte referencer til netop byen som udtryk for ”teologiske refleksion over den kristne praksis” (Iversen 2012, 89).

2.5.3. Artikel 3: samskabelse i en lokal kontekst

Den tredje artikel bygger på indsigter fra de forrige artikler. Med artikel 2 var jeg på mange måder kommet frem til en grundlæggende analyse af forholdet mellem kirke og by, en urban teologi, men på et meget abstrakt plan, selvom pointen med artiklen netop er, at det konkrete, de otte funktioner, skulle bringes ind i det tredje rum. Ønsket med den tredje artikel var at komme tættere på den kontekst, hvori undersøgelsen er foretaget, en dansk, kommunal og urban kontekst. Jeg ville desuden gerne tættere på begrebet samskabelse og den konkrete kontekst, en dansk by, hvor kirken har været til stede i over tusind år, og hvor kirke og kommune har samarbejdet i århundreder. Hvor artikel 2 er et forsøg på at bringe urban og public theology, der primært har britiske rødder, i dialog med undersøgelsen, så er artikel 3 et forsøg på at tydeliggøre den danske kontekst. Det urbane er en "universel erfaring" (Kotkin 2003), og en dansk undersøgelse kan udmærket være relevant internationalt, men der er også træk ved kirken, som er meget karakteristisk for Danmark. Artikel 3 kræver således både en dybere viden om, hvordan samskabelse som offentligt styringsparadigme har udviklet sig i Danmark, og hvordan kommune og kirke har påvirket hinanden historisk. Dette medvirker til, at også det lutherske bliver et tema.

2.6. Teologiske konklusioner af den empiriske undersøgelse

Den empiriske forskning udfordrer teologien til at tage kirkens konkrete, mangfoldige, foranderlige, sociale og sammensatte virkelighed alvorligt. Som tidligere beskrevet (se afsnit 2.1.5) ligger den empiriske teologi i et spænd mellem at være så tro mod praksis som muligt (jf. Schmidt 2019) og en forpligtelse til at kunne tale lige autentisk ind i praksis som

systematisk teologi (jf. Watkins 2015) og dermed en forpligtelse til at forstå data ind i en teologisk, kirkelig, historisk, konfessionel og institutionel legitimeret virkelighed. Designet i denne undersøgelse understøtter en beskrivelse af kirken på vej, og samtidig forsøger jeg at bringe analyseresultaterne i dialog med traditionelle og formelle teologiske begreber. I forhold til kirkens karakter af konkret, levet og foranderlig virkelighed ligger der i afhandlingens undersøgelse mange konkrete iagttagelser, der kan give nuancer til forståelsen af kirken. Men først og fremmest udfordrer undersøgelsen kirkens traditionelle og formelle sprog ved at holde fast i vigtigheden af at lytte til kommunen og borgerne samt de ikke-teologiske begreber, der bliver centrale for forståelsen af kirken og byen i kraft af de fem temaer, otte funktioner og to projektidéer. Ud over at de ikke er teologiske og derfor potentielt kan bringe den teologiske samtale andre steder hen, end hvis udgangspunktet er et etableret teologisk begreb, så ligger der også i et tema som *forandring* en empirisk funderet bevæggrund til teologisk at tage kirkens foranderlige karakter til sig som en del af dens væsen, ligesom temaet *mangfoldighed* udfordrer kirken til at reflektere teologisk over både den interne og eksterne mangfoldighed og dermed kirkens relation til de andre aktører i byen. Der er også en pointe i, at undersøgelsens fokus på byen som metafor og levet virkelighed kræver en teologisk refleksion over kirkens konkrete tilstedeværelse som én blandt mange aktører i byen.

2.6.1. Ekklesiologi: kirke og folkekirke

Denne afhandling er grundlæggende en ekklesiologisk afhandling, hvis grundspørgsmål er: Hvad er by, hvad er kirke, og hvad er deres indbyrdes relation? Når jeg beder informanterne om at give udtryk for, hvad der er vigtigt ved kirken, er det meget åbent spurgt (se afsnit 2.4.2), men samtidig er det klart, at konteksten er en by, hvor den danske folkekirke uden

sammenligning er den dominerende religiøse/kirkelige aktør. Resultaterne af undersøgelsen siger således primært noget om, hvordan folkekirken relaterer til byen. Derfor relaterer jeg også i artikel 2 dilemmaet med at balancere mellem kirken som noget særligt og alment, teologi over for social teori, med 'den dobbelte folkekirke' (Rasmussen 2014a, 196-212; Rasmussen 2014b, 51) og med kirken i dens udformning som sognekirke og som sociale, diakonale organisationer.

Hvad der adskiller denne undersøgelse fra andre undersøgelser af kirke, er, hvordan jeg inddrager borgere og kommune i udviklingen af ekklesiologien og giver dem en fælles opgave. Et grundlæggende spørgsmål i ekklesiologien er, hvem er kirke? Og man kan ud fra denne undersøgelse spørge, om borgere og kommune også er kirke i en eller anden forstand, fordi de i mødet med kirken har betydning for kirken. De gør i hvert fald noget ved forståelsen af kirke, fordi de er med til at definere den gennem deres iagttagelser af kirken og ved at definere fælles projekter omkring det, der er deres fælles omverden, byen.

Så hvis både kommune og borgere er med til at påvirke, hvad det betyder at være kirke, hvad betyder det da for Paulus' brug af kroppen som billede på, at kirken består af mange lemmer, der tilsammen udgør Kristi legeme? Dette billede kan bruges som et udgangspunkt for at legitimere brugen af empiri som udtryk for inkarnation, sammenhængen mellem det åndelige og det kropslige. Jonas Idestöm tager således udgangspunkt i inkarnationen som et "grundläggande mönster efter vilket Gud handlar med världen" (Ideström 2009, 37) og laver derefter en analogi mellem Kristus og kirken i forlængelse af Paulus' kropsmetafor om kirken som Kristi legeme og konkluderer, "att andligt och materiellt, gudomligt och mänskligt oupplösligt hör samman i kyrkan, liksom i Kristus" (Ideström 2009, 44). Præmissen er da, at empiriske studier af den konkrete kirke også er teologiske studier, dog med det forbehold, at kirken ikke i Augustins terminologi kan identificeres med Guds stad, men at kirken er en "blandad kropp (coropus permixtum)"

(ibid., 42), hvis sociale krops grænser til andre sociale kroppe ikke kan drages klart og entydigt, og at kirken derfor også præges af de andre sociale kroppe. Når jeg ikke har taget udgangspunkt i kropsmetaforen, er det dels på grund af byens centrale placering i afhandlingen, men også fordi kropsmetaforen om kirken som Kristi legeme ikke lige så oplagt som byen inkluderer alt det, der ikke ser sig som kirke. Men det er klart, at der er en oplagt kobling, som jeg gør opmærksom på i artikel tre med Luthers sammenligning mellem legemet med de mange lemmer og byen med de mange borgere (Luther 2017, 130).

At bruge byen som metafor, der ligeledes er konkret og mangfoldig, gør det muligt at tematisere kirken som *en del af* helheden, ikke som noget negativt, den desværre er, så længe den er på vej, men som en positiv bestemmelse ved kirken. Det er godt, at den kun er en del af byen. Det er godt, at de andre er der, og at de ser den fælles verden med andre øjne end kirken. Det er godt, at kirken og byen er på vej. Når man som i denne undersøgelse bringer det, der ikke er kirke med ind i undersøgelsen, bliver det således nødvendigt, for at forstå kirken, også at forstå sammenhængen med alt det, der ikke er kirke. Der opstår derved et fælles tredje i byen, som forhandles i mødestederne, de offentlige rum og alt det liv, der foregår mellem de enkelte rum. Byen består af private hjem (de psykiske systemer), institutionernes bygninger (de sociale systemer) og alle de offentlige mødesteder (koblingspunkterne), hvor udvekslingen finder sted. Det komplekse, foranderlige, mangfoldige, blandede og gensidigt forbundne er forudsætningen for sammenhængen, fællesskabet og helheden, byen.

2.6.2. Systemteorien og ekklesiologien

Det, der gik op for mig, mens processen skred frem, var, at undersøgelsens design satte en ramme for det at være kirke, hvor borgere uden formel magt i kirken (menighedsråd,

ansættelse) og ansatte i kommunen i en eller anden forstand havde noget at skulle have sagt. Det offentlige rum for forhandling af kirkens plads i byen, som undersøgelsen skabte, var et udtryk for kirken, inklusive dens kontekst, byen. Den operative lukkethed, der følger af systemernes autopoiesis, og som både kirken og kommunen reflekterer over i relation til deres eget system, er både en udfordring for samarbejdet, men indebærer også en implicit gensidighed mellem systemerne, idet de er hinandens omverdener. Når nu netop byen er så central for denne undersøgelse, bliver det afgørende at tage livtag med forholdet til den omverden, hvori kirken befinder sig. Den identitet, der alene kan opstå i kraft af difference, en afgrænsning fra alt det, der ikke er en del af systemet, er samtidig forbundet med den omverden, den afgrænser sig fra. Systemets identitet er operativt lukket, men samtidig afhængig af de andre. Det gælder også religionen, der ”ret beset aldrig slipper af med det, som den definerer sig som forskelligt fra” (Lundager 2009, 303). Kirken er kun en meningsfuld kirke, fordi den er en del af en omverden.

Denne omverden er uendeligt komplekst, og enhver difference er kontingent. Man kunne lige så godt have sat grænserne et andet sted, og kirke vil derfor altid være en specifik kirke på et specifikt sted. Enhver beskrivelse af et system vil således være et øjebliksbillede, der med tiden vil forandre sig. Noget vil forandre sig hurtigt, andet vil være meget mere stabilt. Jo højere oppe i analyseniveau, jo langsommere, og des længere nede ved den konkrete virkelighed, des hurtigere. Religionens funktion, at koble transcendens med immanens, er grundlæggende stabil, men også meget abstrakt, mens de konkrete udtryk for det kan ændre sig hurtigt. Denne afhandling bringer på den ene side et meget detaljeret, konkret og på ingen måder homogent eller stabilt landskab frem gennem informanternes mangeartede iagttagelser af by og kirke. Lavede jeg en ny undersøgelse med andre informanter, ville der komme andre nuancer på, og gentog jeg dette nogle år senere, ville der være mange ting, som havde ændret sig. Analysen af data, der fører til iagttagelse gennem

seks forskellige differencer, øger på den anden side stabiliteten betragteligt, uden at vi kan vide hvor meget. Vi kan konstatere, at temaerne går igen i alle tre grupper og på tværs af kirke og by, ligesom vi i forskningslitteraturen kan se, at temaerne resonerer med diskussioner om by og kirke, der har fundet sted i lang tid. Og havde jeg lavet undersøgelsen med en helt anden gruppe informanter, er der derfor grund til at formode, at de seks temaer havde været de samme, selvom de specifikke iagttagelser inden for hver difference havde adskilt sig.

Et spørgsmål har derfor været, hvor vægten i denne undersøgelse skal ligge. Er det at udfordre billedet af, hvor og ikke mindst hvordan kirken konkret er til stede i byen, eller er det et mere overordnet spørgsmål, som i denne afhandling, om, hvordan relationen mellem by og kirke kan beskrives? Begge dele er til stede i afhandlingen, og de forudsætter hinanden, men når denne afhandling ikke går så meget i dybden med at udfolde de empiriske iagttagelsers konkrete landskaber, så er det ud fra et ønske om at reflektere systematisk-teologisk over de seks temaer. Begge tilgange er mulige, for praksissen hører sammen med teorien, og de empiriske iagttagelser ligger til grund for de teoretiske diskussioner. Selvom jeg således vælger at bringe data i dialog med formelle og traditionelle teologiske stemmer, er det undersøgelsens resultater, der driver undersøgelsen. Det er først og fremmest afgørende at kunne tage alvorligt, hvordan byen forhandles mellem de tre grupper i undersøgelsen, og at bringe byen som både metafor og levet virkelighed i spil som teologisk refleksion over kristen praksis.

Til spørgsmålet om denne sociale teori med Engdals formulering kommer til at definere teologien, er det klart, at det har nogle konsekvenser for teologien at tænke systemteoretisk. Systemteorien forstår religion som et system med en særlig funktion, der adskiller sig fra de andre systemer, og hvis specifikke indhold religionssystemet selv definerer. Samtidig er det vigtigt at sige, at de iagttagelser, den radikale hermeneutiske

læsning af data giver adgang til, er alle mulige slags iagttagelser, der stritter i alle mulige retninger, som også kan udfordre systemteoriens begrænsninger. Mødestedet og udvekslingen mellem de forskellige systemer er måske et svagt punkt ved systemteorien, som en undersøgelse af byen kan udfordre og kaste lys over.

2.6.3. Foreløbig konklusion

Den empiriske undersøgelse bygger på den forudsætning, at praksis, poiesis og teori er ligestillet og gensidigt forbundet. Spørgsmålet er, hvad vi kan lære af informanternes samarbejde, der ledte til udviklingen af to projekter, teologisk. Undersøgelsens informanter har formuleret en række udfordringer, muligheder og i sidste ende forslag til fælles projekter, der siger noget om, hvordan kirke og by bliver samskabt af borgere, kommune og kirke. Når jeg som teolog iagttager denne empiri, er det ikke til at komme uden om, at kirken iagttages som en del af byskabelsen, ikke blot af kirkens informanter, men af alle tre grupper. Jeg må spørge mig selv, om det kun har betydning fra en sociologisk, arkitektonisk eller politisk vinkel, eller om det siger noget teologisk om den kirke, der iagttages i denne undersøgelse. Hvordan kan man med Iversens formulering skabe et “refleksivt bidrag til den kristne praksis” ud fra iagttagelserne af den måde, kirken og byen forhandles på i Aarhus?

Det, at undersøgelsens design er formet som en samskabelsesproces mellem tre parter med byen som fælles ramme, skaber en ramme for den teologiske refleksion, hvor kirken i sin egen beskrivelse bliver nødt til at tage højde for sammenhængen med de andre. I forhold til ‘De fire stemmers teologi’ kan man spørge sig, om de fire stemmer kun må stamme fra informanter, der definerer sig som en del af kirken. Hvad gør det for den teologiske refleksion, at de andre indgår i kirkens optik, men på en sådan måde, at de ikke blot betragtes af kirken med kirkens optik, men får lov til at fremstå i deres egen optik? Og hvad gør det, at

man sætter de tre grupper til at reflektere over kirken og byen? Kan man på nogen måder meningsfuldt beskrive kirken, uden at iagttagelserne fra ikke-kirkelige aktører inddrages? Er kirkens formål i virkeligheden byen og ikke kirken? Sagt på en anden måde: Er formålet med at skabe kirke at skabe et rum for refleksion i byen, for byen, af byen?

Sammenhængen mellem etnografi og ekklesiologi breder blikket ud i forhold til at forstå, hvad det vil sige at være kirke, nye teologiske stemmer får plads og skaber større kompleksitet og nuancer ind i forståelsen af kirken. Kirken kan ikke blot beskrives oppefra og ned gennem teologiske blueprints defineret af nogle få. Der ligger mange implikationer i dette, også i forhold til denne undersøgelse. Temaet *indflydelse* er en indgang til at undersøge, hvordan kirken bliver til i samspil mellem by-aktører og kirke-aktører, mellem almindelige medlemmer (borgerne), menighedsråd, præster, diakonale aktører og mange andre i det kirkelige system, mellem borgere, kommune og kirke, men det er også ud fra undersøgelsens præmisser et udtryk for, at kirken ikke kan undgå at reflektere teologisk over, hvad det vil sige, at den har indflydelse på den konkrete by, den er med til at skabe, og at byen derved også har indflydelse på kirken.

Min teoretiske og teologiske "løsning" på de spørgsmål, som undersøgelsen har rejst, har været at pege på det tredje rum, der indikerer, at identitet opstår i relationer og gensidige forhandlinger om det, der er fælles. Mødestedet eller det tredje rum er hverken den ene eller den anden, men et fællesrum, der hverken er den ene eller den anden, men er begge to, uden at deres partikulære identitet udviskes, og dertil har det tredje rum flere funktioner eller rummer forskellige logikker. Det er et rum, som både kan rumme det transcendent og immanente, uden at det ene udvisker det andet: "tid omsluttet af evigheden" (Jenson 2008, 41), men også kan rumme kommune og kirke som to forskellige institutioner såvel som mødet mellem institutionerne og borgerne. Overført til diskussionerne om forholdet mellem ekklesiologi og etnografi er kirken ligeså helt og fuldt et sociologisk fænomen som et

teologisk fænomen, ligesom det ligeså helt og fuldt er by, som det er kirke. Men uden at kirken blot er et socialt fænomen, men et socialt fænomen med sin egen teologiske stemme, der i kraft af netop det teologiske bidrager til byen med iagttagelser, der ellers ikke ville være der.

På den måde udfordrer undersøgelsen kirkens tradition ikke alene ved at give plads til *espoused* og *operant* voices of theology, men ved at lade aktører, der ikke definerer sig teologisk, være med i den teologiske undersøgelse. Ekklesiologi bliver således ikke blot et spørgsmål om kirken som et religiøst fællesskab, men som et religiøst fællesskab i relation til en lang række andre former for fællesskaber. Der opstår et nyt spørgsmål om byens og de andre aktørers betydning for ekklesiologien. Det grundlæggende dilemma i E&E, om det er *etnografien* eller *eklesiologien*, der skal være bestemmende, er ikke blot en undersøgelses- og analysemetode til indhentning af ny viden om kirken, som kirken skal afklare sit brug af, når den undersøger praksisser i kirken, men etnografien bliver også til et spørgsmål om, at kirken skal afklares i forhold til alt det i byen, der ikke er kirke. Nok har kirken sin særlige stemme, teologien (i dens mange forskellige udtryk), men teologiens stemme er samtidig *en af* byens mange stemmer. Kirken er til for byen, og den kan i kraft af dens særlige blik, der iagttager byen (det immanente) i sammenhængen med himlen (det transcendent), bringe byen værdifulde iagttagelser, ingen af de andre systemer er i stand til. Men kirken er ikke alene om at skabe byen, og dens iagttagelser giver kun mening i relation til alle de andre iagttagelser.

3. ARTIKEL 1: The Church and the City

Viftrup, Lars Buch & Grabowski, Dan, "The Church and the City", *Journal of Contemporary Religion* (under review)

Abstract

Rapid urbanization in the city of Aarhus has caused major changes for the municipality as well as the Danish folk church and prompted reflection on the implications for their cooperation in future city development. This paper presents an analysis of empirical data using design-based research in which dialogue-based workshops were conducted with citizens and municipal and church representatives. Through five emerging themes: change, diversity, community, influence, and religion, the data shows how the church-city relationship is negotiated in the old Danish university town of Aarhus. The five themes propose a common frame within which the different systems operate, where citizens, municipality and church negotiate their particularity as well as their intertwined and common identity.

Key-words: urbanization, co-creation, church, city.

Introduction

Urbanization is a major characteristic of societies on a global scale today. This is not just a question of numbers. In his book, *The Secular City*, the American theologian Harvey Cox argued 50 years ago that "the world has become his [man's] city and his city has reached out to include the world" (Cox 1966, 1). The city is constitutive of the way we live; "The city is everywhere and in everything" (Amin and Thrift 2002, 1). The churches of Europe have historically played a major role in the cityscape as a central and definitive part of its design.

Historic cathedrals are thus part of the identity of cities (Grünberg and Körs 2009; Sheldrake 2014; Uggla 2015). This central role has been challenged by secularization, which views religion as a private matter and predicted its eventual disappearance from public life (Cox 1966; Berger 1969). The traditional role of the church, which involved serving as a “Mitte” in organizing the city, has disappeared (Kasa 2005); so has its character as a type of “social adhesive” in uniting the whole society. The global character of urbanization as well as immigration is also giving rise to the notion of a post-secular city (Habermas 2008; Beaumont and Baker 2011), in which religion is becoming increasingly visible as a public phenomenon in dense and contested, but also radically plural spaces (Goodhew and Cooper 2019). This new visibility of religion is also reflected in “the spatial turn”, in which “the interconnected nature of one place in place” (Knott 2009, 157) enables a conceptualizing of religion in the public space of the ever-changing and plural city as “the prime arena” for the discussion and display of religion in public spaces (Knott 2008, 125). The spatial approach, in which the physical-social character of the city is investigated, has been taken up by theologians and other disciplines alike (Knott 2005; Bergmann 2009; Kasa 2005; Inge 2003; Jacobsen 2012; Hjalmarson 2014; Lefebvre 2005; Soja 2003).

It is worth noticing a change in public governance, in which the relation between public sector, private sector and civil society is re-evaluated. Gerry Stoker has described the development in the UK as going from the classic welfare state through New Public Management to “an increased emphasis on the concept of localism”, which is networked, working across boundaries and holistic working (Baker 2007, 57). In Denmark, co-production is promoted in many municipalities as a way of involving civil society in welfare production in an increasingly complex society (Tortzen 2019).

Public interest in co-creation, which mobilizes resources in civil society, has perhaps become attentive to churches and other religious agents as potential societal resources that

can play into welfare production. This new development has so far not resulted in any significant theological research in a Danish context. There is a need to know more about the possibilities and barriers for this development. The city, which is a common denominator of both church and municipality, could be a fruitful focus for research.

Therefore, the objective of this article is to develop local, empirically-based knowledge on how city and church relate to each other in a complex setting, where the municipality as the main public agent invites civil societal agents, including the church, to participate in the production of the city.

Method

In order to be able to address this objective, an empirical study was undertaken, for which three different categories of people were recruited, respectively citizens, church officials and municipal officials. In a series of workshops, the participants discussed and reflected on the importance of the city and the church. The process was inspired by design-based research, which is a method suited to uncovering potentials and barriers within a new and complex field. DBR has three levels of enquiry: inspiration, ideation and testing (Brown and Wyatt 2010), of which only the first phase, *inspiration*, is presented in this article.

Recruitment and Group Criteria

From the beginning it was decided to limit the scope of the investigation to three groups, excluding notably the private sector of architects, entrepreneurs and banks, which are only indirectly represented through the observations of the three groups.

The citizen group was chosen using the criteria of age (a reasonable spread, resulting in an age span between 25 and 68 years), city center/suburb, gender (equal number of males/females), and with no formal power within the church (e.g. parish council membership,

or employment). They were found by a) advertising on Facebook and, b) the municipality recruiting local residents they had been in contact with as part of their activities in city development projects.

The church group was chosen using the following criteria: a) It represented the four Deaneries of Aarhus; b) a realistic mixture of ages (25-70 years) and genders; c) a mixture of occupations, e.g. dean (1), pastors (4), theologians (4, excl. the pastors and dean), parish and dean council (1), church organizations (3 social workers, 1 youth worker), church-cultural employees (3).

Members of the municipality group were selected in order to constitute a variety of functions that were considered to be of interest for the field, such as politician (1), the chief of administration and director of a cultural institution (1), high ranking officials within the municipality of Aarhus working in different magistracies, such as City Development (3), Social relationships and Employment (1), and Integration (1). The municipality was helpful in identifying and recruiting the participants.

Table 1: ID and characteristics of participants

The main objective of the recruitment process was to ensure diversity within each category as well as in the broader sense. The group members cannot possibly represent everyone in the city, but they made it possible to focus on the relation between the municipality and the church with the citizens as a common third party.

Collecting and Analyzing Data

The data collection was done in two rounds of workshops. The first round consisted of eight workshops focusing on the importance of city and church respectively, and the second round

consisted of four workshops focusing on reflections on the five emerging themes. All workshops were completed at different locations in Aarhus. All workshops lasted for approximately two hours. They were organized as a series of dialogue exercises in groups of 3-5 persons divided into the categories of respectively *citizen, church and municipality*. The dialogue exercises revolved around questions concerning “what is important about the city?” and “what is important about the church?”, using pictures, space metaphors and brainstorming sessions to facilitate the discussions. After the first round of workshops, the data was transcribed and thematized using the principles of radical hermeneutics (Rasmussen 2004) and systematic text condensation (Malterud 2012). In the second round the groups validated and qualified the results of the first round presented as six themes, with quotes from the first round to illustrate the themes.

The analysis entailed three steps. After transcription of the data of the first round of workshops, the data was analyzed in order to identify guiding differences as a way of reducing the complexity of the data. Each of the workshops was analyzed with regard to the city and the church respectively, leading to a series of eight different guiding differences on both topics. Thus, on the basis of this analysis, another analysis, which aimed to find guiding differences across the eight workshops and across the two objects of research, city and church, was completed. This led to five overarching themes coined as: *community, diversity, change, influence, religion*. The final step of analysis involved interpreting the sum of these differences. Using this method enabled us to reduce the complexity of the data without losing sight of the process in which the reductions were made.

Figure 1: The progression of workshops and development of themes.

Ethics

The citizens and church-participants took part in workshops after giving their informed consent. The issues discussed were recorded and transcribed verbatim, but have been anonymized so that any information that could potentially reveal their identity has been omitted. According to Danish legislation, interview studies require no approval from an ethics committee. The study followed the codes of ethics found in the Helsinki II Declaration. The study was approved by the Danish Data Protection Agency (Rec. No.: 2015-57-0002).

Results: Five Themes of the City and the Church

Through twelve workshops five themes emerged as particularly important for both city and church, although in different ways. ‘Change’ was primarily derived from the observations on the city, but because it is so predominant here, it has a great impact on the church as well. The theme ‘religion’ derives from the nature of the investigation, of course, but raises questions as to how religion is part of the city and becomes important for the city, perhaps because the religion in question here is confronted with questions about how to understand the importance of the city. In the following sections, the five themes observed by the participants will be presented.

Change: Should the Church take Part in City Development?

“I find [the city development] exciting...and it also goes very fast” (5CI-K).³⁹

The city is changing. Words like development, dynamics, volatility, beat, life, mobility, activity, movement, change, speed, stress, growth, history, thrust and transformational organism were predominant.

³⁹ All citations from the empirical research are referred to with workshop number, group and personal ID. See Table 1.

Change is also a theme that points to the city as being part of history. “There are no other structures that live as long as a city does, but the cool thing about it is, that it never stays the same, it always evolves” (7MU-RO), a municipal participant remarked. It reminds us of the past, the present and the future. It reminds us that the city is an ongoing creation, which is moving towards some kind of future, as a citizen suggested when he presented a picture showing “something about generations delivering a society and a city, so others in fact also have a chance to live out their dreams and visions in that city” (5CI-JO).

When it comes to the church, however, change was reflected in a different manner. “A space for change is not the first thing one thinks of when it comes to the church” (5CI-T), a citizen remarked. Quite a few statements were made about the church with regard to lack of change, such as: very traditional, lack of the will to change, lack of product development, things are locked, stuck, conforming or dusty, the structure is stiff, and things are predefined. If the church is not able to follow developments, it becomes irrelevant, distant, and unable to connect with citizens: “If you don’t step into that space of opportunities with curiosity, you become outdated” (7MU-AS), a municipal participant commented. There was a perception of the church, having once been an important “point of reference” (7MU-KA) for Danish culture, as now being in need of “rethinking itself” to once again become a relevant institution. And as a church member suggested, a “change in mentality” (3CH-NI) within the church is required. On the other hand, there are also positive sides to the more stable characteristics of the church. “As a municipality we change the organization all the time, we ‘see the light’ all the time: ‘Well, let’s do something else’. In contrast, the church does not ‘see the light’, and I think that is great! It is how it is” (12MU-PA).

Diversity: Liberating, Creative and Segregating

“I can choose to do what I want, when I want, and there is always a possibility for one thing or another. Is it the forest? Is it the beach? Is it culture? Is it nature? What is it? I have that choice” (6CI-AN).

The city is full of possibilities, people and cultures, and opportunities of every kind, and that is what makes the city so attractive. There is the freedom to choose, what to buy, what to do, and who to be with. It is both a liberating characteristic: “I am free to be myself”, a creative characteristic: “I can learn from the others”; and a dynamic characteristic: “More people create more possibilities”. A church participant pointed to diversity as a “privilege” because “there is access to so many facilities and possibilities right outside your door” (4CH-M), i.e. good hospitals and schools. Likewise, a municipality participant called ‘diversity’ “a quality of the city” (7MU-RO) while a church participant said, “sameness, that’s something the devil created!” (3CH-J).

But there is another side to diversity: The freedom to choose is also the freedom to seek like-minded people with the same interests, thus creating segmentation and, according to quite a few participants across the three groups, this also creates “ghettos”. “It is easy to find communities with those you prefer. We are all in some kind of ghetto. You see, where I live, they all look like us... You miss the opportunity for a more diverse community.... It is a pity, also for our children, they come to believe the world is very monotonous” (4CH-M).

A major topic within this theme, which is deeply related to the next theme, community, is the importance of creating common meeting points within the fabric of the city. These meeting points should be easily accessible, inviting, non-obligating, and bring life, inspiration, relations and possibilities for engagement. One citizen believed in the importance of it “becoming possible to be there ‘together’, and not just be there in a ‘parallel manner’” (5CI-K). Along these lines, there were also questions about how to create mixed

districts where people of different types/backgrounds can live in close vicinity and “create a more dynamic environment” (5CI-E).

Regarding the church, there is a strong sense of churches being diverse because they are local in nature. They are part of local identity. The difference can be identified in the architecture and activities of the churches as well as the people involved. A municipal participant expressed, based on her experience of two churches in the city, that one of them “is not able to do anything but repeat the same boring confirmation preparation....and the other is out and takes part in [the local community]” (7MU-PA). The characteristic of the city as the ‘center of choice’ challenges the church even more in terms of the degree to which it should diversify and “develop new products”. The church group was in this regard concerned “that we actually contribute to some kind of polarization” by diversifying the products and communities, and instead regard it as a quality not to be “target group oriented” (4CH-HJ). Nonetheless, it was experienced that the church sermons themselves attracted more diverse groups than social groups gathered around a specific activity do.

Diversity also calls into question how the church relates to other religions. Some participants wondered whether the Folk Church could be a common frame for all religions and asked: “why should the church only be for those who are Christian?” (6CI-P). In a conversation with a particular citizen who loves to visit churches while on holiday abroad, she was asked if it could be a mosque instead. She replied: “Oh, yes, it could easily be a mosque as well” (5CI-K). Another person added: “Whether you are Christian or Hindu, it is the same itch one has to scratch” (6CI-KE). Then, a municipal participant pointed to the fact that “firm religion is already under disruption”, as most Danes “take a little bit from every shelf” (12MU-RO) and then mix the bits together in their heads.

Community: The Essence of the Church and the City

In the concluding brainstorm about the city, the concept of community came up as a major theme with many different relating topics: in the direct sense not only as communities of interest, district communities, or local communities, but also in concepts like relations, recognition, interrelatedness, interaction, inclusion, unity, cohesion, social engagement, solidarity, pride of belonging, sense of 'we', anonymity, individualism, loneliness, egoism and ghettos.

In the discussions, the city was described as a community emerging from the common efforts of the citizens. "There is apparently some kind of community around it. These people are working together to create a good city" (7MU-RO), a participant from the municipality said when reflecting on a picture of settlers gathered around a half-finished house that they are building. Another participant shared a picture of sky-divers holding each other's hands on the way down, to show the interdependence of the citizens of the city, while others pointed to the importance of being an "appreciated part of a relation" (8MU-ER, 2CH-S) to others, which is not the case for everybody. Many find loneliness to be a major issue in the city. A church participant suggested that there is a great potential for community in that there are so many people in a city, and that this could be reflected in a "we"-feeling, a pride in belonging to the city; in other words, a sense of belonging. "We need to be part of a group" (2CH-E, 4CH-RA), a church participant added, while another said he was fascinated by the "diversity of different communities" in the city (3CH-NS).

"I see the church very much as community between people" (8MU-KN), a participant from the municipality commented, whilst another described the church as "essentially community" (6CI-KE) or "in its original form as community" (8M-HE). A citizen stated that creating community is the role "religion has played for people throughout times," although he subsequently added that the church does not "gather anybody, at least in my generation"

(6CI-KE). But there was a general expectation that the church must appear welcoming and accessible to everybody. Love for one's neighbor makes it essential that the church works as a "force of coherence" (6CI-CA) and "something that binds us together" (4CH-BI).

From the municipality's point of view, the church is interesting as "social capital" (12MU-AS) that facilitates "non-paid relations" (8MU-HE). A citizen called it a community to which you are "loosely attached" (11CI-CA) and some provided reports about good communities in churches where people gather to e.g. sing in a choir or attend "grief group therapy" (11CI-AM). Sunday service was described as being difficult, so "there needs to be another entrance" to the community (11CI-CA). A citizen suggested that being a member of the Danish Folk Church is "an investment in a community with a really cool clubhouse" (6CI-KE).

Within the church group itself, the ideal is not to get everybody in the church to belong to close communities. Instead, a dilemma has arisen in terms of having too much focus on the communities of the parish community centers, which for some represent "clubs" (9CH-NI), meaning that the communities close themselves off from the environment.

Influence: The Right to the City, the Right to the Church

"The city is not just a place where one lives, it is also a place where one can ... contribute with something" (4CH-HJ).

From the municipality's point of view there was a great interest in "participation" and "co-creation", "user-involvement", "volunteers" and "civil society": "We want to further the communities, and we want to further the participation in our city" (12MU-AS), a municipality participant said. There was an ideal, that citizens are engaged in their city, and some citizens also expressed the need to "be part of something, where you do things together,

where you build something up together” (6CI-P). Their expectation was to be involved in city development.

The right to define “the city space” was discussed in the municipal group: how much of it “is negotiable”, also pointing to the “democratic potential” in having spaces that are “not too fixed” and therefore, perhaps the possibility of “entering into a dialogue” with the cityscape (7MU-AS). But the interaction with civil society was perceived as a challenge. Civil society is more like an “eco-system” (12MU-RO/AS), it was stated, that needs time and motivation to grow roots, whereas the municipality system is based on four-year cycles with rules and regulations, as well as control, and economic guidelines. This underlines the challenge for the political system to “join forces” with the population, which otherwise is inclined to “go its own way” (12MU-HE).

Regarding “religion”, there was a clear awareness of the things that “the municipality is able to do, and there are things it absolutely is not able to do” (8MU-HE). Religion is perhaps able to solve things that the municipality is not able to solve: precisely because they are religions (8MU-PA), as one participant remarked; or because they are part of civil society (12MU-AS), as another remarked. It was also observed that religions have long been seen as part of the problem, but “are also part of our society, and therefore should be part of solving the present challenges. We need to do this together” (7MU-ML).

With regard to the church, many discussions took place concerning the appropriate degree of influence within the church-structure itself, as well as its influence on the city. There was general agreement that the Folk Church “grows from the bottom up” (10F-C). It is constituted by “many small units” (3CH-HA), that are part of local communities. This was defined as a strength, but also as a limitation, when it has to connect with the communities of the city that are not based on the parish structure. Some church participants said that they experienced difficulties in finding common solutions across parish boundaries. There was a fear of

centralizing power. Another level of influence was between lay people and clerics. A concern about empowering the lay people was voiced, so that they could become responsible for more than “how many tiles to import from China!” (3CH-HA). A citizen described the pastor and parish council as a “small elite” (11CI-AM) and another described some pastors as “not at eye level” (11CI-CA). Then, a pastor interjected, “the church may already have defined a project before they invite anyone else they want to involve” (9CH-BT). Many reflections concerned the balance between inviting people into the church itself or pointing outwards towards the city and asking how the church can get involved in the city. A church participant explained: “We have spent a lot of effort pointing into that room, but the question is, whether we should also point outwards” (3CH-NI), and later pointed to the need to “open up discussions with other institutions in society” (3CH-NI). A municipal participant remarked, “there are some doors that need to be opened” (7MU-MI), while another church participant urged the church to get “out on the street” (3CH-NS) instead of only focusing on activities inside the church building. A citizen expressed this issue in another way, saying: “It’s true, there are many things the church arranges and does, which we can come and participate in, but that is not interaction, that’s an offer they have, and maybe that’s where it ends?” (5CI-K).

Religion: A Threat or a Resource?

This theme emerged from the fact that most of the citizens and municipality felt the need to underline that they were “not particularly Christian” (5CI-E, 5CI-K), “not particularly religious” (5CI-TI) but “culturally Christians” (11CI-CA) or “atheists” (MU-RO/AS/MI/PA, CI-P), or “neither atheist nor Christian” (6CI-KE) or “half Christian” (8MU-ER). In one of the citizen groups they reflected on the fact that, for some reason, all of them felt the need to stress this point. They felt it was “embarrassing” (11CI-LI) to say that one was a Christian or

a believer. They considered it to be a very “personal thing” (5CI-E), which they could apply to the “values” but not to “faith” (5CI-K) or that it can be “difficult to believe in something greater than yourself in a culture where one should know everything” (5CI-JO). At the same time the citizen and municipality group had many expectations with regard to the church: they used the church, co-operated with the church and reflected willingly on the church. Nevertheless, ‘religion’ seems to be a somewhat negative notion that is inherent to the church, but does not exclude other ways of relating to the institution, or appreciating the institution itself as having a certain importance which holds many possibilities.

There were many ways in which the relation to the church in a non-religious sense was described. In the municipality group it was often referred to as a “secular by-product” (12MU-AS) of the religious, namely an existential reflection common to all humans; the possibility of the church entering an “in between space” (1CH-N) or “third place” (12MU-RO) together with other institutions was also mentioned, as well as a co-operation with the church on “non-preaching” (12MU-RO) and “reasonable” (7MU-RO) activities with “importance for local communities” (8MU-KN). A citizen commented: “there are so many interesting things going on in the church, other than the religious things” (5CI-K), while another reflected on the church as a “facilitator of other things” (11CI-AM) than religious activities or “giving something which is not religious” (11MU-LI). Some citizens had experienced, for example, being part of choirs or other types of communities in the church that were not strictly related to the pastor, or to rituals, or to what is perceived as religious. One citizen suggested a vision of the church as “a community with a really cool clubhouse” (7CI-KE) where there was also something on offer to those who are religious. There were reflections on the fact that you do not have to be a Christian or a believer to use, to visit, or to be a volunteer in the churches, and some people use the church and the cemetery as a cultural facility.

Despite these many examples of distancing oneself from religion, the church still held a definite sense of meaning for the participants. It stood for certain “values”: i.e. “good basic values”, “love of thy neighbor”, “values of equality”, “something that creates unity”, “a fundament”, as well as “other values” than economic ones, which “counterweigh market forces”, and possibly a “context for core values that remind us of what society we live in” (7MU-AS). Both among citizens and among the municipality, expectations existed that the church should be bolder in proclaiming these values within public discussions about the city: “We forget our values, we are only concerned with growth: we need more highways all the time, the more the better, but who the hell wants to live next to a highway? Here, the church might be able to create something like: ‘Try to keep in mind, that there is something else’” (12MU-PA).

When it came to understanding the relation of the church to the city and the municipality, there were still some issues to confront. Secularity was very important. “I fear the loss of the secular” (8MU-RO), it was stated, and religion was not appreciated in politics: “If the church should be out more in the cityscape, how do we ensure that it doesn’t end up becoming political?” (12MU-HE).

Discussion

The five themes

The data material renders a basis for both theological and non-theological reflections, and how they can challenge and inspire each other. It creates “an openminded space” (Inge 2003, 20) which provides critical questions for all involved. How do the communities of the church, the congregation, relate to the city and vice versa? Are they separate or interrelated, and how do these options translate into theology or public governance? The conversations within the three groups developed a common frame with five points of focus for a continuous

reflection on how to deal with the city. How does each group contribute to “solving” the challenges related to the increasing speed of change? How do they tackle religious, cultural and social diversity, spatially, socially and ideologically? How do they support communities and distribute influence in a way which ensures everyone is part of the city? How is the religious agency engaged in the common and public negotiations of the city? Each group has resources and particular perspectives but also limitations and problematic issues. It can be seen as a first stepping stone in a co-production, where the city is the common arena, in which different agents come together to explore how they can work together and engage with the observations of the other groups, critically and constructively.

According to the analysis the church and the city are united through their common association with community. The notion of community is essential to both, and it was through this notion that their common aims and intertwined realities were perhaps highlighted the most. In Danish, the word for congregation is ‘menighed’, which means ‘the general population’ (Korsgård i Schørring og Bak 2006, 144). In Greek it is ‘ecclesia’, which originally referred to the “town meeting of free male citizens of a city of Greek constitution” (Meeks 2003, 108; Georgi 2005, 209). Both words indicate the public character of the congregation, and ‘ecclesia’ reveals the urban context in which the ancient church developed. Still, the tradition also distinguishes between earthly and heavenly citizenship (Sheldrake 2014, 25-41), creating a tension between loyalty to the church and to the city ecclesia, which has existed throughout the history of Christianity. This is visible in the data indicating the fear of religion being a threat to the secular state, as well as expectations toward the church; that it delivers values which can counter the economic values prevalent in a city.

The municipality (in Danish ‘Commune’), which is most intimately linked to the city as the public institution serving everyone in the city, is perceived to be at some distance from the communities of the city. People identify with and feel pride in belonging to the city, but

do not feel this way about the municipality. The municipality is associated more with bureaucratic rules and regulations, whereas the city enables a “we-feeling” of sharing a common identity, while the church practices community every day on a local level. The church is more like the ‘eco-system’, and part of ‘civil society’, which the municipal participant referred to, although the church also includes an inherent distance between the internal “elite” or “club” and the wider population or “lay people”. The parish structure is still very strong evidence of the church being part of common local communities, where religious and the non-religious communities live and work together. The municipality showed an interest in understanding how to engage with the resources which exists in and through the parish structure: the “social capital” which is produced, and the values which are practiced to support it.

On the other hand, the church seems to be struggling to work out how to interact with the municipality. The church’s local, bottom-up approach makes it difficult for the church to engage with the whole city in the way the municipality does, through the more top-down structures of the municipality. The mobility of citizens within the wider frame of the city (or even the country or the globe) challenges parish units to look outside their own geography, and the deanery or diocese to create structures or practices which can connect with movements across parish borders and the structures of the municipality.

As an important value and key description of the city, the notion of *diversity* has a wide range of consequences for the church-city relation. The church has to relate to the presence of other religions, the “mix” of religious ideas in the minds of members, as well as the pressure for diversification through “product development”. This raises questions about how the church is related to the state, and how it interacts with its members as well as the public sphere, in which diversity is a celebrated value and a continuing challenge.

The notion of public meeting points in a mixed or diverse city as a means to create interaction and relations between the different citizens was a recurring theme. It sums up all the five different themes, and has both a physical/architectural aspect and a social aspect. How does the church fit in with the public meeting points? Can a religious community create space for the encounter of different communities (bridging social capital), as one municipal participant reported to have experienced (7MU-PA)? Or is this reserved to secular spaces, as contested by another (7MU-RO)? In this regard church buildings as public spaces, and the public squares around many of the churches, invite for more reflection on the public character of the church in the city. How does the church act and participate in the public square by means of its physical presence in central city squares? What is the nature of this interaction? The general perception was that the church could and should open up more and engage more outside its buildings. This also opened up a discussion on whether religion is only to be appreciated in the public sphere for what is NOT religious about it (e.g., social capital), or whether religious identity is exactly that which brings something distinct to the diverse voices of the city (certain values, buildings, practices, communities)? Is religion able to appreciate the diversity of the city, and is the diversity of the city able to include religion as something that adds positively to this diversity? A positive answer to these questions seems to rely on both being answered positively. Without a recognition of diversity, religions cannot be recognized as part of the diversity.

In many ways, the two institutions, church and municipality, seem to struggle with similar questions when it comes to sharing influence between the professionals of the institutions and citizens or lay people. The complexity and diversity in combination with the mobility and freedom of choice in the city changes the way people engage with their city and its institutions, and makes the connection between institution and individual difficult. The inability to connect with, involve or engage people leaves the two institutions with problems

of democratic legitimacy. If the city and the church are essentially about community, then influence is about how that community is realized by giving each member of that community agency. But this also applies to the relation between church and city and between church and municipality. What kind of agency do they ascribe to each other? The interaction between church and municipality relies on a mutual recognition of the other having importance for the common third party, the city.

Limitations and strengths

The primary strength of the way knowledge is accessed in this study is the study's ability to engage many different people with different perspectives in a common exploration of issues. The workshop format has the advantage of developing arguments and providing inspiration for new reflections. Thus, one thought leads into a new thought. One challenge of opinion gives rise to counter-opinion, and consequently new nuances. This makes it possible to explore a very complex issue with many nuances, as the data shows. Having 12 workshops on the subject of city and church produced a very strong, detailed and diverse data-set.

The complexity of this particular issue does not allow for a solution as such, but rather the emergence of important themes for further deliberation. Bringing these three groups together, although each in their own group, created an explorative setting for reflections which included the others in relation to oneself. It established an open ended and negotiative space. This can be seen as bringing a bias into the data, in which each system was brought into connection in such a way that the interrelated character of the city was underlined. The interconnected character of the city makes each system inherently related to each other.

A limitation of this study might be the local setting of Aarhus, reflecting the specific ways the local "systems" express their views on city. The five themes were not local,

however, and allowed differences from any particular environment to be developed. The importance of globalization for city developments all around the globe makes local developments very interesting, on a much larger scale as well.

Conclusion and Perspectives

From here, there are many directions to go in. There are certainly indications of a shift from a secular perspective which does not include religious agency towards a post-secular perspective in which the hybrid character of religions is acknowledged, although the religious/secular divide is still present. This was underlined by the municipal participants, who were clearly influenced by ideas of co-creation and co-production, where complex problems need to be addressed by multiple agents, not excluding religious agents. But this development challenges the church to rethink its relation to the city and how to negotiate a common space with other agents and thus acknowledge the interrelated character of being a church within the city.

So far, the analysis results have provided some stepping stones that are immediately relevant to all three groups, from which further discussions can develop. Here it is necessary to become more aware of the differences between the three perspectives, and how they may be in conflict but also provide different inputs to the common issues as a consequence of their diversity. The setup with three different groups indicates that the city offers a common frame, in which the church, though ambivalently, also plays a role as an agent in creating the city.

The context which this research has established, where three different groups, each representing their own system, reflect simultaneously on the same subject, shows how any questions regarding the city and the church are a matter of negotiation between many different parts. On one level each of the three groups represents its own “system”, but at the same time they are connected to each other in a variety of ways. All participants are citizens

and have a stake in the municipality and 75% of the population are members of the church. The people of the city have multiple identities, and as necessary as it is to understand the systems separately, it is also clear that these multiple identities constitute bridging elements or flows between the systems, as do the interactions between the systems. This may indicate that church-city relations are not resolved from a theological point alone. They develop in relation to the observations and concerns coming from the other agencies of the city: in this case municipal and citizen considerations. The city is for everyone, influencing everyone, but also the result of the creative acts of everyone living in the city. But the creative agency of the church as a co-creator of the city emerges from the very thing that is particular to the church.

References

- Amin, Ash, and Nigel Thrift. 2002. *Cities: Reimagining the Urban*. Cambridge: Polity Press.
- Baker, Christopher. 2009. *The Hybrid Church in the City: Third Space Thinking*. London: SCM Press.
- Beaumont, Justin, and Christopher Baker. 2011. *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice, Continuum Resources in Religion and Political Culture*. London: Continuum.
- Berger, Peter L. 1969. *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Bergmann, Sigurd. 2009. *Theology in Built Environments: Exploring Religion, Architecture, and Design*. New Brunswick: Transaction Publishers.

- Brown, Tim, and Jocelyn Wyatt. 2010. "Desing Thinking For Social Innovation." *Stanford Social Innovation Review* 8, no. 1, 31-35.
- Cox, Harvey. 1966. *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*. New York: Macmillan.
- Georgi, Dieter. 2005. *The City in the Valley: Biblical Interpretation and Urban Theology*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Goodhew, David, and Anthony-Paul Cooper. 2019. "The Desecularisation of the City: London's Churches, 1980 to the Present." In *Routledge Studies in Religion*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Grünberg, Wolfgang, and Anna Körs. 2009. "'Symbolkirchen' as Bridges or Boundary Stones in a Merging Europe." In *Theology in Built Environments*, 69-107, edited by Sigurd Bergmann. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Habermas, Jürgen. 2008. "Notes on Post-secular Society." *New Perspectives Quarterly* 25, no. 4, 17-29.
- Hjalmarson, Leonard. 2014. *No Home like Place. A Christian Theology of Place*. Portland, Oregon: Urban Loft Publishers.
- Inge, John. 2003. *A Christian Theology of Place. Explorations in Practical, Pastoral, and Empirical Theology*. Aldershot: Ashgate.
- Jacobsen, Erik O. 2012. *The Space Between. A Christian Engagement with the Built Environment, Cultural Exegesis*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
- Kasa, Eivind. 2005. "Architecture and Religion in Secularised Times." In *Architecture, Aesthetics and Religion* edited by Sigurd Bergmann, s xx-ss. By: Forlag
- Knott, Kim. 2005. *The Location of Religion: A Spatial Analysis of the Left Hand*. Oakville, CT: Equinox Pub.

- Knott, Kim. 2008. "Spatial Theory and the Study of Religion." *Religion Compass* 2, no. 6, 1102-1116.
- Knott, Kim. 2009. "From Locality to Location and Back Again: A Spatial Journey in the Study of Religion." *Religion* 39, no. 2, 154-160.
- Korsgaard, Ove. 2006. "Fra religion til nation som kernen i den kollektive identitet i Danmark." In *Udfordringer til folkekirken*, 131-168, edited by Jens Holger Schjørring & Jens Torkild Bak. København: Anis.
- Lefebvre, Henri. 2005. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Malterud, Kirsti. 2012. "Systematic Text Condensation: A Strategy for Qualitative Analysis." *Scandinavian Journal of Public Health* 40, no. 8, 795-805.
- Meeks, Wayne A. 1983. *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*. London: Yale University Press.
- Rasmussen, Jens. 2004. "Textual Interpretation and Complexity: Radical Hermeneutics." *Nordisk pedagogik* 24, no. 3, 177-194.
- Sheldrake, Philip. 2014. *The Spiritual City: Theology, Spirituality, and the Urban*. Malden, MA: Wiley Blackwell.
- Soja, Edward. 2003. "Writing the City Spatially." *City* 7, no. 3, 269-280.
- Tortzen, Anne. 2019. *Samskabelse af velfærd: muligheder og faldgruber*. Copenhagen: Hans Reitzel.
- Uggla, Bengt Kristensson. 2015. *Katedralens hemlighet: sekularisering och religiös övertygelse*. Skellefteå: Artos.
- Zuckerman, Phil. 2008. *Samfund uden Gud*. Aarhus: Univers.

4. ARTIKEL 2: The Third Space Between Church and City: Coproductioin in a Danish Municipality

Viftrup, Lars & Grabowski, Dan, "The Third Space Between Church and City: Coproduction in a Danish Municipality", *International Journal of Public Theology* (udgivet),

<https://doi.org/10.1163/15697320-12341645> (se vedhæftet fil)

5. ARTIKEL 3: Den samskabende kirke?

Viftrup, Lars Buch, "Den samskabende kirke", *Dansk teologisk tidsskrift* (udgivet), <https://doi.org/10.7146/dtt.v83i1-2.124183> (se vedhæftet fil)

6. Konklusion: den urbane kirke

I metodeafsnittet har jeg diskuteret, hvordan den empiriske undersøgelse kan forstås som en teologisk undersøgelse. Jeg argumenterer for, at processen er teologisk fra start til slut gennem en abduktiv tilgang til materialet, hvor jeg undersøger det store og brede felt, kirke og by, i en ”a back-and-forth motion between data and theory” (Tveitereid 2018, 44). Det systemteoretiske grundlag giver mig mulighed for at analysere data som iagttagelser, jeg iagttager og bringer i dialog med teoretiske iagttagelser, både af bysociologisk og teologisk karakter. Undersøgelsen starter således med borgerne, kommunen og kirken i Aarhus, der får to enkle, men store spørgsmål: Hvad er vigtigt ved byen? Hvad er vigtigt ved kirken? Deres iagttagelser kommer til at danne grundlag for den videre filtrering af teorier og tanker om byen og kirken, først og fremmest den tanke, at by og kirke nok er *forskellige*, men også *uadskillelige*. Der er i hvert fald fem temaer, otte funktioner og to fælles projekter, der vidner om en indbyrdes dynamik, som jeg gennem de tre artikler forsøger at forstå. Jeg vælger en tilgang, hvor jeg ikke forbliver i det emiske perspektiv, men forsøger mig med hypoteser, der bringer teorier ind udefra, etiske perspektiver. Måske vil de enkelte informanter have svært ved at genkende deres egen røst i dette, da hypoteserne opstår på baggrund af en lang række analyser, reduktioner af et omfattende datamateriale til overordnede temaer og overvejelser over deres relation til bysociologiske og byteologiske tematikker. De tre artikler bliver skrevet og afleveret, men byen og kirken og deres indbyrdes forhold fortsætter med at vokse. Jeg bliver ved med at spørge: Hvad er vigtigt ved byen? Hvad er vigtigt ved kirken? Og hvad betyder deres indbyrdes forhold teologisk for kirken?

Den komplekse by

Byen er kompleks, sammensat af uendeligt mange komponenter, fysiske såvel som sociale, den er en stærk identitetsfaktor, en motor for udvikling og innovation, et sted at bo og høre til, et hvilested, et værested, et mødested, et arbejdssted, et oplevelsessted. Den er et udgangspunkt og et ideal, vores fortid såvel som vores fremtid. Byen er et offentligt oversættelsessted, et forhandlingssted; der, hvor vi bliver til hver især i mødet med de andre (jf. artikel 2). Den er en metafor for de menneskelige vilkår, men også et helt konkret sted, som enhver kan opleve, præge og blive præget af. Byen består, som Soja beskriver det, af *forestillinger* om byen, de *fysiske* konstruktioner og det *levede liv*; et liv, der som alle disse mellemrumskategorier er mangfoldigt, kompleks, sammensat og foranderligt (Soja 2003, 275; 2011, 455). Byen vækker drømme og skaber skrækscenarier. Byen er ambivalent; et sted, hvor modsatrettede interesser støder sammen, mødes og skal finde ud af at skabe noget sammen, ligesom kirke, kommune og borgere i denne undersøgelse sammen har forsøgt at finde ud af, hvad der er vigtigt ved kirke og by, og hvordan de kan skabe noget sammen.

Teologi om byen

Midt i denne ambivalens befinder kirken sig, hvor den i lighed med andre religioner igen er blevet synlig i det offentlige rum takket være globaliseringen og den deraf fremvoksende postsekulære by (Greve 2014, 106; Beaumont & Baker 2011; Knott 2010; mfl.). Den omfattende forskning om byen har fået øje for religion som en af byens aktører, men det er stadig et spørgsmål, om der også er plads til teologiske observationer i byen: "While forms of urban religion are acknowledged in urban studies, the place of theology remains ambiguous" (Davey 2008, 33). Med andre ord er religion som social kapital eller en dynamik i mangfoldigheden interessant som forskningsområde, men dialogen med teologien som en viden om byen er problematisk. Som Davey konstaterer, er teologien måske ikke inddraget i

byen, men byen er heller ikke inddraget i teologien (ibid.), og måske er det der, det stranded, hvilket også en af borgernes refleksioner antyder (jf. artikel 1).⁴⁰ Fordi jeg ser kirken som en del af byen, vil de afsluttende ”refleksive bidrag til den kristne praksis” (Iversen 2012, 89) tage sig ud som refleksioner over byen, som samtidig er teologiske refleksioner over kirken, der altid indgår i byen.

6.1. En by, der er blød som en krop

Et samfund kan være så stenet

At alt er en eneste blok

Og indbyggermassen så benet

At livet er gået i chok

Og hjertet er helt i skygge

Og hjertet er næsten hørt op

Til nogen begynder at bygge

En by, der er blød som en krop

Inger Christensen 1969

Dette vers af Inger Christensen står skrevet på en glasdør i et nyt højhus på Aarhus Ø, det samme område, som mine refleksioner tog deres afsæt i med replikken mellem kirken og en byudvikler: Er der stadig plads til kirken i byen? Og er der plads til byen i kirken?

Digtet kan ses om en kritik af den måde, vi bygger byer på, at den ikke er god for mennesker, at den ikke er i overensstemmelse med det organiske ved livet, det sårbare og

⁴⁰ (5B-K): Der er ”jo ikke tale om interaktion (med byen), det er jo et tilbud, de (kirken) har – og måske er det der, det stranded?”

bevægelige, men i stedet tvinger den bløde krop ind i en hård skal. Det er en kritik, som på mange forskellige måder kommer til udtryk i litteraturen om byen, der både er urbs (sten) og civitas (kød) (Sheldrake 2014, 7ff). Leonie Sandercock efterspørger en by, der ikke formes oppe fra og ned i overensstemmelse med en universel masterplan, der angiveligt skal rumme det fælles gode. Det fælles gode er imidlertid altid defineret af nogle få, der ikke formår at indoptage de mange, forskelligartede stemmer, som *den kosmopolitiske by* rummer. Hun efterspørger inddragelse af alternative indsigter i byplanlægningen, som normalt ikke bringes i anvendelse, viden der udspringer af dialog, erfaring, handling/praksis, det lokale, symbolik og kontemplation (Sandercock 2003, 76-81). Anthony Harvey kæmper for *alles ret* til at præge *den fælles by* (Harvey 2008). Michel de Certeau har beskrevet byskabelse som en proces, der både kommer fra oven gennem *strategisk* byplanlægning af specialister, og nede fra gennem *taktisk* byplanlægning af byens borgere i *hverdagens by* (Certeau 1988). Richard Florida fremmaner billedet af *den kreative by*, der lever af mangfoldigheden, som fremmer tolerance, talent og teknologisk udvikling, men er udfordret af at de kreative har overtaget byen og paradoksalt nok skabt mindre mangfoldighed (Florida 2005; 2018). Edward Glaeser er fortaler for *den fremgangsrige by*, der sætter mennesker før bygninger, og derfor gerne river ned for at bygge nyt og som gerne vil fortætte, så flere har råd til at bo i byen og få del i dens muligheder (Glaeser 2012). Edward Sojas analyser forsøger at bryde med dikotomien mellem hårdt og blødt, mellem det fysiske og sociale, og peger frem mod *den levende by*, der skabes mellem de konkrete fysiske udtryk og de forestillinger, vi har om byen (Soja 1996; 2003; 2011). Jane Jacobs fremmaner billeder af den *organiske, myriadiske og blandede by* med mange øjne på gaden og et mylder af liv (Jacobs 1977). Richard Sennet er fortaler for *den åbne, offentlige by*, hvor mennesker dannes i mødet og samtalerne med hinanden (Sennet 1976; 2018). Jan Gehl har åbnet øjnene for *livet mellem husene*, mødestederne, det offentlige rum, som giver mennesker mulighed for at få glæde af det, der er det allervigtigste ved byen,

nemlig muligheden for at møde, iagttage og interagere med andre mennesker (Gehl 2003).

Bjarke Ingels peger på vigtigheden af *connectivity* i måden de enkelte bygninger relaterer til hinanden og sammen skaber byrum, der bringer mennesker sammen (Ingels 2021).

Alle disse forestillinger om byen kan siges at tale ind i den ambivalens, som er så karakteristisk for byen og som forstærkes af, at byen i dag er så stor og kompleks en størrelse, at ingen er i stand til at overskue konsekvenserne af de planer, man lægger. Byen kan miste de menneskelige proportioner, sansen for den bløde krop, den kan blive splittet op i ghettoer, hvor nogen har meget og nogen har meget lidt; den kan give meget eller lidt råderum for borgernes medskabelse. Men den er også innovationens, mulighedernes, frihedens, engagementets og civilisationens sted. Byen civiliserer (Aristoteles), den gør os menneskelige (Glaeser 2012), den fremmer kreativiteten (Florida 2005), den udtrykker vores idealer som ”en utopi i sten” (Mumford), drives af vores visioner (Sheldrake 2014) og alt dette, fordi den sætter scenen for utallige møder mellem mennesker. Byen er et mødested. Den er bygget af hårde materialer, der bringer mennesker sammen.

Men hvor kommer kirken ind i billedet? Skal den overhovedet være der? Bidrager den med indsigter, som ikke overtager politikernes eller arkitekternes område, men taler ind i dem og supplerer med nye indsigter? Bidrager den til mangfoldigheden? Bidrager den til segregeringen eller skaber den mødesteder på tværs? Understøtter den alles ret til byen? Er den en del af den kreative og innovative strøm i byen? Er den en del af hverdagens liv i byen? Er den tilstede der, hvor mennesker mødes og interagerer? Hvordan skal denne relation mellem by og kirke i det hele taget tematiseres?

Man kan først og fremmest bare konstatere, at kirken er der. Den er en del af bybilledet og har været der i meget lang tid. I Aarhus er kirken tilstede i form af et vidstrakt netværk af iøjnefaldende bygninger, der tilsammen kan fortælle mere end 1000 års historie om Aarhus, og som på den måde også væver byen sammen. Den fungerer således som

Symbolkirche (Grünberg & Körs 2006), der giver byen identitet og bringer den i sammenhæng med andre i byen. Kirkerne er som bygningsværker – med undersøgelsens ord - *pejlemærker* i bybilledet, der samtidig relaterer til sociale netværk, der har tråde ud i hele byen. Kirken er, hvis man taler samskabelsessprog, en *ressource* i byen. Og går man ud af dette spor, kan man endda hævde, at kirken er den største enkeltstående civilsamfundsaktør i byen, ikke blot i form af økonomiske ressourcer, der kan bringes i anvendelse i samarbejde med kommunen (jf. *fornuftige samarbejder*, 7K-R0), men i kraft af bygningsmæssige, sociale og ideologiske ressourcer, jf. Soja's triade (Soja 2003). Undersøgelsen viste kirken som en ressource gennem den indvirkning, de smukke kirkerum og kirkegårde har på byens fysiske såvel som sociale udtryk, den måde de skaber centrum, byrum og *mødesteder* i byen; *oplevelsen* af atmosfære i byens rum; muligheden for at få et *åndehul*; de mange aktiviteter, der foregår i kirken i form af gudstjenester, foredrag, koncerter, børnearrangementer, mm.; den *sociale handling* over for udsatte borgere gennem de mange diakonale indsatser; de mange *fællesskaber*, der opstår i relation til aktiviteterne; de mange *netværk* i byen, der på den ene eller anden måde er i kontakt med kirken; de mange *refleksioner* over, hvad det vil sige at være menneske, der udspringer af kirkens aktiviteter, de mange *erindringer*, der lagres i arkitektur, kunst, poesi, ritualer, kirkegårde, og som alle samtidig er knyttet til et *fremtidshåb*, kirkens erindrings- og håbsskatte (Grünberg 1998, 259).

Grünbergs skelnen mellem ”menighedens kirke” og ”byens kirke” (Grünberg 2009) er et godt eksempel på det spændingsfelt, kirken hele tiden står i. *Menighedens kirke* er de krav på kirken og forestillinger om kirken, som den mere aktive menighed gør sig, dem der i undersøgelsen repræsenterede kirken som system og som borgerne beskriver som de rigtigt kristne, de religiøse i modsætning til de kulturkristne (Vejrup 2016, se også artikel 1). De er forbundet med kirkens ritualer, dogmer og daglige aktiviteter. *Byens kirke* er de krav på kirken og forestillinger om kirken, som byens borgere i øvrigt gør sig. De er forbundet med

den måde kirken er et symbol for byen, fordi den er en del af byens historie og tegner byrummet og byens skyline. Den er en del af byens *identitet*, kulturelt, historisk og måske endda religiøst. De to forestillinger skal ifølge Grünberg lære at leve med hinanden og forstå hinanden ikke som konkurrenter men supplerende forestillinger, der lever af og med hinanden. Kirken er i luhmannsk forstand et subsystem i samfundets system, der iagttager hvad der foregår i byen og samtidig bliver iagttaget af byen. Det er sådan den empiriske undersøgelse er designet. Og undersøgelsen viser, hvordan kirken iagttages på forskellige måder af kommune og borgere, i kritisk afstand fra det religiøse, men med forskellige bud på, hvordan kirken er med til at skabe by (jf. temaet 'religion' i artikel 1). Med Grünbergs skelnen og undersøgelsens setup med de tre systemer spørger jeg, om de alle tre kan kvalificere som kirkelige iagttagere, nogle med udgangspunkt i menigheden, andre i byens øvrige systemer, men alle med betydning for, hvad det vil sige at være kirke? Hvis det at være kirke, ikke kan forstås uden byen og den gensidige iagttagelse, der finder sted mellem byens øvrige aktører og kirken, så må det urbane være en grundlæggende del af kirken.

Dette spørgsmål fører mig til den hypotese, at denne gensidighed som er karakteristisk for netop byen, der aldrig kunne blive til, hvis ikke de mange specialiserede sig og bidrog med hver deres stemme, udtrykker sig ved mødet mellem de mange i det tredje rum, som ikke er den ene eller den anden, men begge dele på samme tid. Betydningen af det urbane for kirken, og dermed for teologien, ligger i en anerkendelse af denne gensidighed. Undersøgelsens forløb bliver et billede på, hvordan kirken bliver til i samspil med andre aktører, der derfor også har indflydelse på kirken gennem interaktionen i det tredje rum, hvor grænserne mellem kirke og de andre bliver flydende, "the blurred encounters" (Baker 2007, 137-40). I denne forstand er de alle medvirkende til at skabe kirke, ligesom kirken er medvirkende til at skabe by.

Når man i Aarhus kommune søger at styrke de enkelte bydeles identitet ved at gøre deres centrum tydeligere og samle flere funktioner omkring et lokalt centrum, så kan kirken være en vigtig medspiller, fordi den bidrager som mødested for mange mennesker og den bidrager med iagttagelser, som adskiller sig fra de øvrige. Dermed kan den både medvirke til, at der er liv i de fælles offentlige rum, byrummet, men også medvirke til at styrke mangfoldigheden og derigennem sammenhængen. Samtidig bliver kirken formet af denne sammenhæng med byen, som den ikke længere kan undslå sig.

Dieter Georgi, der er meget kritisk over for, hvordan kristendommen i stor udstrækning har opgivet sin oprindelige urbane karakter, mener at opgivelsen af det urbane er en af hovedårsagerne til, at "our cities are not much more than proliferating and sprawling villages" (Georgi 2005, 68), og han spørger umiddelbart herefter, hvordan man kan forestille sig byen, ikke som en samling af huse, men en "communication in flesh and stone ... as a city in which the major elements of life are the streets and plazas, not the houses as little castles?" (ibidem). Georgi peger her på det urbane som en indsigt i betydningen af livet mellem husene og dermed i mødet mellem alle de enkelte aktører i byen. En kommunikation i "kød og sten". Er det det, Inger Christensen mener, når hun skriver, at vi skal have en by, der er "blød som en krop"?

6.2. Fra den store natur til storbyen

I kinesisk kalligrafikunst ser man billeder af den store natur, og ser man godt efter, vil man i den store natur finde spor af mennesker: en hyrde på vandring, et hus, en sti. Men man skal se godt efter, for mennesket fylder meget lidt i forhold til naturen. Havemotivet i Bibelen handler i forhold til de kinesiske naturmotiver i højere grad om en natur, der er passet og plejet af mennesker. Haven er ikke den vilde natur, en jungle eller et bjerg. Den er plejet, og

den er omkranset af en mur (Aagaard 1989, 211). Som tiden går, bliver haven omformet til huse. Først bliver muren større, men efterhånden som byen fylder mere, ender den med at forsvinde, eller den har som i det ny Jerusalem fuldt åbne porte, for byen er nu overalt og skal derfor ikke beskyttes af udefrakommende fjender. Da jeg kiggede igennem glasdøren med digtet af Inger Christensen på, så jeg igennem store vinduespartier videre ud på andre højhuse. Overalt så jeg mennesker og det, mennesker har gjort ved naturen, den måde, vi mennesker har omformet naturen til huse, veje, elektricitet, parker, alléer, biler, kunst og meget, meget mere. Mennesket fylder alt, sådan som beskrivelsen om den altomfattende by viser, *the city is everywhere* (Cox 2013; Amin & Thrift 2002; Landry 2006; Davey 2008). Den store natur er erstattet af *storbyen*. Og ligesom mennesket på kalligrafibilledet skal finde sig til rette i den store natur, så skal mennesket i dag finde sig til rette med den omformede natur, byen (inklusive det omgivende landskab, der er en del af byens omgivelser). Det er omgivelser, der er skabt af mennesker, for mennesker, men som den spatiale tænkning peger på, også er med til at forme mennesker (Inge 2003, 20; Knott 2008, 128; Sheldrake 2014, 117; Jacobsen 2012, 45; Lindhardt 1986, 6), men ikke altid i overensstemmelse med, hvad der er godt for mennesker. Hvad gør vi ved os selv, når vi skaber byer? Og hvordan bliver vi i stand til at skabe byer, der er gode for mennesker; ikke bare gode for nogle bestemte mennesker, eller bestemte interesser, men for alle mennesker? Den visdom, som lå i den kinesiske kunst, udsprang af årtusinders stabil omgang med naturen. Der var harmoni, fordi mennesket forstod, hvori relationen bestod. Man havde fundet sig til rette, havde fundet sin plads, og sådan var det. Med byens overtagelse af billedet har vi at gøre med en dynamisk, foranderlig og yderst kompleks præmis, sådan som de to første temaer i undersøgelsen, *forandring* og *mangfoldighed* peger på. Pladsen, stedet, er altid under forandring, nye huse, nye mennesker og nye livsformer kommer til, og stedet begrænser ikke mennesket i forhold til at være i kontakt med alle øvrige steder på kloden, stedet er karakteriseret som *space as*

flow (Castell 1996), ligesom det moderne ikke blot er kendetegnet ved *differentiering* (Luhmann 2000), men også ved *acceleration* (Rosa 2014). Ganske vist har mennesket boet i byer i flere tusinde år og op gennem tiden reflekteret over, hvad byen gør ved mennesket. Polis og det politiske, *offentlige* menneske, der *civiliseres* gennem sin interaktion med de andre i byen (Aristoteles; Sennett 1976; Sheldrake 2014, 179), er med Kotkins ord en *universel erfaring* (Kotkin 2006, xv), som strækker sig langt tilbage i historien og ud over hele kloden. Men det er en erfaring, der har skabt så meget dynamik og udvikling, at vi vanskeligt kan følge med "the daunting speed of change" (Davey 2008, 32). Naturen kan vanskeligt følge med. Og i modsætning til naturen, som også kan være grusom og altødelæggende, så er byen noget, mennesker selv har skabt, og som derfor også er noget, som ligger under for kritik, der nødvendigvis må indebære selvkritik. Sekularisering som udtryk for, at Gud forsvinder, mens mennesket tager over, kan således iagttages i helt særlig grad i byen, hvilket er en medvirkende faktor til, at byen ofte har fungeret som et negativt motiv i teologien (Conrad 2015, 349). Men også sekulariseringen som udtryk for pluralisme (uddifferentiering) er synlig i byen, en pluralisme, hvor kirken kan have en stemme ved siden af alle de andre, hvis den vover at være en del af byens fortsatte samtaler og forandringer.

6.3. Byen som eskatologisk metafor

The future is ... not only an eschatological topic but also a broad place – der weite Raum – where theology can move its ideas freely and hopefully. As birds need fresh air to fly, Christian theology needs the wide space of God (Moltmann 2016, 11).

Når *forandring* er så stærkt et tema i byen (jf. artikel 1), drevet af forestillinger om den ideelle by og de mange forskellige menneskers komplekse omgang med hinanden, så er byen oplagt som eskatologisk motiv, der nært forbundet hermed er et sted for imagination.

Fremtiden kalder på menneskets fantasi, dets forestillingsevne, hvorfra mulighederne for at omforme det givne stammer. Luhmanns begreb om religion knytter det netop til imagination: ”Det drejer sig således ikke længere om et sikkerheds-, men om et *usikkerhedspotentiale*. Og ikke om bindinger, men derimod om frihed: om at skaffe dén mulighed rum, som der ellers ikke er plads til, om *imagination*” (Luhmann 1995, 199, min kursivering). I modsætning til den givne natur er den omformede natur, byen, metafor for kreativitet, innovation, krydspodning, hybriditet og muligheder, som både kan lyde lovende, men som også bringer os ind i det usikre. Man kan diskutere, om klostrene ligger i hjertet af den menneskelige by, når Sheldrake beskriver klostrene som ”an act of resistance at the heart of human city against any diminishment of imagination” (Sheldrake 2014, 47), men det er i hvert fald en beskrivelse af det religiøses rolle, som ligger i forlængelse af Luhmann. Hvis kirkens rolle kan formuleres som det at tematisere transcendens i relation til immanens, og transcendens kan beskrives som ”a horizon of possibilities (Sheldrake 2014, 207), og imagination er: ”... our reason dealing with our possibilities” (Moltmann 1997, 152), så taler det religiøse direkte ind i en urban virkelighed, hvor mulighederne er uendelige, og at der altid skal træffes mange valg. Hvis ikke de mange muligheder skal føre til en ufleksibel lukning af muligheder, der stiller sig tilfreds med byen som en maskine, der bare skal fungere som sådan, men i stedet må blive blød som en krop, så skal der imagination til, og kirken har så mange ressourcer i forhold til at lukke op for imaginationen. Det indikeres allerede af de smukke kirkebygninger, der med deres spir og hvælvede lofter peger op mod denne horisont af muligheder. Den store værdsættelse af kirkebygningerne, deres ”wow-faktor” (11B-AN), forventninger til, at kirken kan bidrage med ”noget andet” (end økonomi og flere motorveje)

(7K-PA) og den kommunale informants udbrud, at ”man kan da ikke have en god by, uden at der er nogle helveds store kirkerum, man kan gå ind og sætte sig i, og sidde og lure lidt ud i luften” (7K-RO), beskrivelsen af kirkens funktion som åndehul, erindrings- og refleksionsrum, underbygger denne fornemmelse, at kirken har at gøre med imagination.

Eskatologi er ikke blot futurologi i den forstand, at den kan forudsige, hvad der sker i fremtiden. Eskatologi handler om fremtiden som det, der organiserer nutiden. I en beskrivelse af byen som teologisk metafor skriver Anne Marie Aagaard: ”De jødiske og kristne forestillinger om ’enden’ fungerer som *organisation af betydningsammenhæng* mellem fortid, nutid og fremtid. Vi skaber historie og sammenhæng i tilværelsen fra vore fortællinger om ’enden’” (Aagaard 1989, 210, min kursivering). Eskatologi og utopi, forestillinger om enden, er ikke uden grund knyttet til metaforen by. Den faktiske by, som vi lever i, er ikke faldet ned fra himlen, sådan som Johannes beretter om det i Åbenbaringen om det himmelske Jerusalem. Byen er blevet til over årtusinder, og byer er kontinuerligt under skabelse. De er aldrig færdige. Noget forsvinder og formulder, mens nyt bliver bygget eller bygget til, som en kommunal deltager beskriver det.⁴¹ Men byer bliver ikke til med fortiden som fokus. De bliver til med fremtiden som fokus. Byer er dynamiske forandringsagenter, fordi de hele tiden stræber mod fremtiden, som når de kommunale informanter refererer til, hvordan de hele tiden skal ”gentænke”. De bliver bygget ud fra idealer og forestillinger om, hvordan livet ideelt set bør være: “Architecture and planning have a physical shape or design, but they are also embodiments of ideological constructions of the perfect city” (Graham & Lowe 2009, 61). Lewis Mumford kalder således den antikke by for en *utopi af sten* (Georgi 2005, 216). De, der designer og skaber byer, er alle utopister, siger Graham Ward, fordi byen altid er rettet mod en ideal fremtid (Ward 2003, 466). Uden sådanne forestillinger om, hvordan det,

⁴¹ 7K-RO: “Byer er de ældste strukturer, som mennesker har skabt. Der findes byer stadigvæk, som er 3000 år gamle. Der er ingen andre strukturer, som lever så længe, som en by gør. Men det fede ved det er, at det er aldrig det samme. Den udvikler sig hele tiden, noget formulder, og andet bliver nyt, og den der form for kontinuitet, synes jeg, er sindssyg spændende”.

man bygger, vil skabe rammer for og indgå i en sammenhæng, som vil gøre livet godt og bedre for dem, der bor der, kunne man vanskeligt skabe by. Byen må nødvendigvis indeholde idealer om samfundet og det gode liv sammen. Byen har så at sige en mening, som er knyttet til et fremtidigt håb om, at denne mening skal blive realiseret – meningen med livet, måske endda. En by skal rumme det eller understøtte det meningsfulde og gode liv.

Byen er en således en god metafor for tilværelsen som menneske, fordi den har en oprindelse og stræber mod et ideal. De to koblingspunkter fra artikel 2, der hed *erindring* og *pejlemærke*, indeholder det narrative element, der strækker sig tilbage i erindringen og rækker ud mod nogle ideale pejlemærker. Kirken bidrager således som en del af byen til at indramme livet og organisere betydningsammenhænge. Byen har ikke altid været der. Inden byen lå der natur, opsamlet i metaforen om haven. Byen rummer hele denne historie. Under den nuværende by ligger byens forhistorie lag på lag, formuldet, den af mennesket formet og skabte natur, der er vendt tilbage til natur. I gamle bygninger, f.eks. kirker, ligger fortællinger gemt i mursten, former og æstetik om byens forhistorie helt frem til i dag. De gamle kirker er bygget som en del af byen og har fulgt byen gennem sin udvikling som et samlingssted for byens borgere i relation til fremtidsperspektivets betydning for nutiden.

Den danske stjernearkitekt Bjarke Ingels beskriver arkitektur som det at give form til det, der endnu ikke er: “The Danish word of design is formgiving, which literally means to give form to that which has not yet been given form, in other words to give form to the future”.⁴² På denne måde bringer han arkitektur, der er indbegrebet af byen, i relation til en fremtidsorienteret. I byen ser man både fortiden og fremtiden. Det er her, fremtiden bliver skabt og formet. Hvis byen i sig selv indeholder fremtidsperspektivet, er det altså ikke et privilegium, kirken har alene: “The human city also has the capacity to point us towards

⁴² Transskription af udtalelse i TED Talk, 1 min. 13. sek. inde i <https://dac.dk/udstillinger/formgiving-big/>

eternity – a horizon of ultimacy and completion” (Sheldrake 2014, 205). Men derfor kan det godt være, at den har sit særlige perspektiv på denne fremtid.

Biblens overordnede narrativ, fra have til by, er et eskatologisk narrativ. Et narrativ, der strækker sig fra begyndelsen til enden, må sige noget grundlæggende om meningen med livet, hvorved ”utopien påtager sig en slags *erfaringsforvaltning*” (Grønkjær 1989, 141, min kursivering). Narrativet ”fra have til by” indrammer livet i en fortælling, som er med til at give det mening. Ifølge Anne Marie Aagaard signalerer denne kombination mellem have og by, som går igen i flere udgaver i både bibel- og kirkehistorie,⁴³ ”at der er mere i nyskabelse end i skabelse; mere i fuldendelse end i begyndelse. Fuldendelsesparadiset er nemlig en by; en skinnende konstruktion af kunst og håndværk, planlægning og erkendelse” (Aagaard 1989, 210). I artikel 2 henviser jeg til Robert W. Jenson, der hævder, at treenigheden taler om evigheden som noget, der omfavner tiden, snarere end udsletter den; den ”følger tidens tre retninger uden at udviske forskellene mellem dem” (Jenson 2008, 67). Nok kommer det himmelske Jerusalem fra oven, men at paradismotivet er en by og ikke en have eller tomhed, siger noget om, at den by, som mennesker gennem historien med store anstrengelser har skabt, ikke blot skal forlades til fordel for en helt anden virkelighed, men at den kommende virkelighed siger noget om den by, mennesket har skabt, de menneskelige problemer, som den omfavner, forsoner og fuldender. Det himmelske Jerusalem og de byer, mennesker bor i, er forbundet.

Når byen er en eskatologisk metafor, er det ikke alene af hensyn til byens fremtidsorienteret eller utopien som en slags ”erfaringsforvaltning”, men også fordi byen bedre end nogen anden metafor medtænker ikke bare menneskene i sig selv, men mennesket i dets totale kontekst som væsener, der lever på og af kloden, ved at omforme kloden, og i den

⁴³ Anne Marie Aagaard henleder opmærksomheden på, at *paradeisos* betyder muromkranset have (Aagaard 1989, 211), en metafor, som genfindes i Højsangen og videreføres i billedet af det himmelske Jerusalem, hvor livets træ står midt i byen. Bunyan skriver i 1700-tallet om det himmelske Jerusalem og lægger vægt på muren som forsvarsværk (Bunyan 1976).

proces selv bliver omformet. Byen er ikke modsætning til haven, den er haven i omformet tilstand, og den inkluderer haver. Det himmelske Jerusalem er byen med livets træ i midten, et billede på forsoningen mellem byen og haven: ”the reconciliation of town and countryside” (Georgi 2005, 183). Som Line Marschner gør opmærksom på, er kirkebygningers arkitektur en afspejling af naturen: ”De er så at sige en kondensering af den store natur i arkitektonisk form” (Marschner 2018, 38), en formulering, der minder meget om Bergmanns, når han om kirkebygningen siger: “Nature was culturally transfigured into a built encounter of heaven and earth in glass and stone. God’s presence on earth could be experienced with all the human senses” (Bergmann 2007, 368). Når en sådan kirkebygning står midt inde i byen, hvor man kan gå ind og ”lure lidt”, så sætter den livet i byen i et større perspektiv, der forbinder byens liv med den store natur, der kun kan stå frem og få form og mening under den store himmel. Den minder byen om, at den er natur – at den er blød som en krop – og ikke en unaturlig, mekanisk konstruktion, der fremmedgør mennesket fra den natur, det kommer af. Måske skal byerne blive mere grønne. Sandercock udtrykker således en vision om, at man for fremtiden må ’genfortrylle’ byerne, så det ikke skal være nødvendigt at flygte fra dem for at opleve natur og spiritualitet (Sandercock 2003, 81).

Informanterne satte stor pris på kirkebygningerne, men var også meget opmærksomme på kirkegårde, der om noget også er natur og samtidig symbolsk er rettet mod erindring såvel som fremtiden. En borger siger, at de ”står for meget af den biodiversitet, vi har i byerne” (5B-JO). En kommunal informant udtrykker, at ”alle de steder, hvor jeg kommer hen, der vil jeg gerne på kirkegårde, og jeg vil gerne ind i kirken. Og jeg er ateist” (7K-RO). Andre peger på dem som rekreative områder, hvor byens borgere går tur, jogger og også indimellem mødes. De er, som Bergmann påpeger, åndehul (Bergmann 2008, 92-95). De kommunale medarbejdere var desuden opmærksomme på, at der her finder et møde sted mellem kommune, kirke og dens borgere af forskellig religiøs baggrund, når de

muslimske gravsteder skulle finde plads blandt alle de andre. Kirkegårdene rummer alle de mennesker, der er gået forud. De er erindringsrum. Men de rummer også håbet om, at det, de var, ikke kun er fortid, men indebærer en fremtid. Kirkegårdene i hjertet af byen fastholder et erindrings- og håbsrum (jf. Grünberg 1998, 259), hvor fortid, fremtid og nutid forbindes, og menneskers relationer til hinanden på tværs af tid og sted mødes – i naturen.

6.4. Byen som mødested

Byen er den struktur, der mere end nogen anden kalder på specialisering, men også samarbejde på tværs af specialer. Der er behov for mødesteder. I undersøgelsen bringer jeg forskellige aktører inden for tre systemer sammen for at undersøge mulighederne for at samarbejde om byen, og de peger på *mangfoldigheden* som et afgørende træk ved byen og kirken. Mangfoldigheden som konstituerende faktor går tilbage til Aristoteles og den græske bystat. ”All individuals are so many parts equally depending on the whole ... The man who is isolated ... is no part of the polis and must therefore either be a beast or a God” (Aristoteles citeret i Smith 2011, 56 ff.). Byen er for Aristoteles billedet på helheden, som består af den gensidige afhængighed af enkeltindivider. Alene er mennesket ikke menneske, men enten et dyr eller en Gud. Aristoteles tager udgangspunkt i bystaten, der sjældent var større, end at alle borgere kendte til hinanden og havde den samme fælles agora, de mødtes på. Den gensidighed, der ligger i, at alle er forbundet med hinanden, er i den moderne storby meget mere abstrakt. Allerede Georg Simmel (1858-1919) satte ord på det paradoks, at byboen på den ene side kan og er nødt til at leve meget mere anonymt i forhold til de andre borgere, men på den anden side er langt mere afhængig af andres tjenester og specialviden:

Det 19. århundrede kan siges – ud over den blotte frihed – at kræve den arbejdsdelte specialisering af mennesket og dets præstationer, en specialisering, som gør den enkelte usammenlignelig og så vidt muligt uundværlig og dog samtidig så desto meget mere afhængig af at blive suppleret af andre (Simmel citeret i Eskelund & Gustavussen 2015, 40).

Gensidigheden i udvekslingen af ydelser i det komplekse bysystem er næsten ubegribelig stor, men oplevelsen af at bo i byen kan af samme årsag være en høj grad af frihed, autonomi eller anonymitet for den enkelte, fordi man umuligt kan få ansigt på de mange systemer, man er afhængig af.

Jeg har peget på en lang række begreber og forhold ved byen, der handler om at forstå det komplekse samspil i kraft af mellemrummet (third space, third place, mødested, offentlige rum, eksperimentet, atmosfære med mere), hvor mangfoldigheden af mennesker, bygninger og specialiserede systemer må mødes for at kunne skabe en by, der er god for alle. Det offentlige rum, der i byen er alles rum, og som derfor også er et forhandlingsrum, peger på de *demokratiske institutioner* og deres evne til at facilitere forhandlinger, der kan komme alle til gode. Byen som en *communicative device*, ”which is in fact the original and historical function of the city” (Castell 2002, 557), der sikrer, at viden, penge, mennesker og varer kan udveksles i et sindrigt netværk, stiller store krav til kommunikationen, så de forskellige dele af netværket, de forskellige systemer, forstår hinanden. Bjarke Ingels taler om *connectivity* i sin arkitektur (Ingels 2021) forstået således, at bygningerne ikke skal lukke sig om sig selv, men altid have broer mellem bygningen og omverdenen, hvilket sikrer en kobling til de andre steder i byen. Ingels kalder det *gaver*,⁴⁴ fordi der her gives rum for en uforudsigelig udveksling, bl.a. ved altid at have steder, der inviterer byen ind, og steder i bygningen, der

⁴⁴ <https://dac.dk/udstillinger/formgiving-big/>

refererer ud, så mødet kan blive gensidigt. Connectivity er således både et arkitektonisk, men også et kommunikativt såvel som et socialt og politisk fænomen. Alle mennesker, alle bygninger, alle institutioner, alle systemer, alle fællesskaber er afhængige af at være koblet på resten af byen, og jo stærkere denne kobling er, des større indflydelse har man på byen: ”The higher the value of people and places, the more they are connected in interactive networks; the lower their value, the lower their connectivity” (Castell 2002, 552).

Hvis det ”at skabe er at forbinde” (Boisen 2019, 42), så er det afgørende, hvad der forbindes. Når man derfor åbner Gellerupparken op ved at lave en stor port igennem et højhus, så der kan komme trafik igennem til bydelen, er det for at gøre den til en del af byens mobilitet. I stedet for at skabe en facade mod byen skaber man en invitation til at besøge bydelen, man er med til at skabe en kobling, og man forsøger på denne måde at styrke bydelens indflydelse på byen, men også den øvrige bys kendskab og indflydelse på bydelen. I et superkomplekst samfund er alle mennesker dybt forbundet med hinanden gennem udveksling af gensidige ydelser. Der er en høj grad af *connectivity*. Men den anonymitet, som også er en konsekvens af kompleksitetsgraden, gør noget ved den måde, *mødet* mellem de forskellige borgere i byen finder sted. De er forbundet, men mærker ikke hinanden og mærker derfor heller ikke nødvendigvis konsekvenserne af de forskelle, der opstår i byen. Det er måske en af grundene til, at *ensomheden* nævnes som et problem 38 gange af informanterne, og fællesskab, social kapital og mødesteder nævnes som så afgørende. Hvis denne anonymitet forstærkes af strukturelle forhold, som når en bydel fysisk er lukket af for omverdenen, så forstærker det afstanden, jf. Johannesburg (Thelle 2019, 33-34)⁴⁵ og Gellerupparken. Hvis byen er mødet mellem fremmede, og dette møde grundlæggende er årsagen til byens innovative karakter og frihed til at udfolde sig, som man helst ønsker det, så er karakteren af dette møde afgørende for, om byen bliver et godt sted for alle og ikke kun for

⁴⁵ Se også: <https://www.dr.dk/drtv/se/det-fantastiske-byliv-cape-town-121175>

dem, der har størst *indflydelse* på byen, de mest mobile, der slet ikke mærker, hvad der sker med mennesker, der af forskellige årsager er mindre mobile.

Mødestederne bliver ofte, også i høj grad i denne undersøgelse, fremhævet som et af byens svar på udfordringerne ved mangfoldigheden; det, en af borgerne siger, kan være medvirkende til, at vi ikke lever parallelt, men sammen.⁴⁶ Byen med sin densitet er afhængig af, at mødestederne ikke er ekskluderende og segregerede, men åbne og inviterende, og noget kan skabes gennem god arkitektur og byplanlægning, andet kræver politiske initiativer i forhold til at prioritere billige boliger (især i centrum) og blandede funktioner overalt i byen (også i forstæderne). Udviklingen i København, der har skabt så mange skønne mødesteder i byrummet og gjort den til en af verdens bedste byer at leve i,⁴⁷ som tiltrækker så mange mennesker, er på grund af boligpriserne blevet vanskeligt tilgængelig for andre end mennesker med mange penge, hvilket minimerer mangfoldigheden. København er et eksempel på, hvordan de kreative i en vis udstrækning har fortrængt de andre fra byens centrum. Dette tema italesættes meget klart i Aarhus' kommuneplan: "I Aarhus er der en tendens til, at byen bliver mere socialt opdelt. Aarhusianerne vælger i stigende grad at bo sammen med nogen, der ligner dem selv, og på den måde isolere sig fra omverden" (Kommuneplan 2017, 39). Forhåbninger om, at mødestederne således skulle have en demokratiserende virkning, der skaber øget tolerance over for byens brogede borgere, kan der således sættes spørgsmålstegn ved. Den sociale mangfoldighed kan vise sig at være større i en lille provinsby, hvor anonymiteten er mindre.

Men kirkens mange bygninger, der selv er offentlige mødesteder, som ofte ligger ud til store, fælles mødesteder, torvet og markedspladsen, gør det oplagt at spørge til, hvilken rolle kirken kan have i den samtale med byens øvrige aktører. Det forhold, at kirkerne har

⁴⁶ (5B-K): "at det bliver muligt at være der sammen, og ikke bare være der parallelt"

⁴⁷ Se: The Economist Intelligence Units *Livability Index*.

været der i al den tid, byen har været der, og bliver liggende det samme sted, så længe der er by, giver kirkerne mulighed for at iagttage forandringerne på en helt særlig måde i kraft af kontinuiteten. Der ud over hører kirkerne sammen i netværk med mange andre kirker, der rummer alle mulige forskellige former for by, og giver kirken mulighed for at iagttage de mange forskelle på tværs af bydele og sammen med resten af byen at reflektere over de forandringer, der sker. I undersøgelsen viser dette stærke fokus på mødestederne sig ved de to afsluttende projektidéer, ikke mindst Den flydende katedral, hvor det eksplicit formuleres som et ønske om at gøre op med "ghettoiseringen" af byen, ligesom tendensen til at samle sig blandt ligesindede i sociale "ghettoer" bliver taget op flere gange under samtalerne.

6.5. Byen som mellemrum

I undersøgelsen beskrev en kirkelig informant ønsket om at skabe et mellemrum mellem det verdslige og det religiøse, og en kommunal deltager, der var meget kritisk over for det religiøse, pegede netop på denne tanke som en mulig fremtid for kirken. I kommunegruppen blev der diskuteret, om det religiøse rum er forudindtaget på en særlig måde, eller om alle rum er forudindtaget, og det gælder derfor netop om at etablere mødesteder på tværs af de forskellige rum. En kirkelig informant, der læser om disse tanker i workshoprunde 2, reagerer med, at der tilsyneladende ikke er nogen, der ønsker at gå ind i det religiøse, tage det på sig, men helst vil blive lidt på afstand af det, i mellemrummet: "Vi vil gerne det der mellemrum og det der kulturelle. Men vi vil ikke gå 'all in'" (9F-TI). En anden kirkelig informant giver udtryk for, at der har været for stor en tendens til at bruge "mange kræfter på at pege ind i det rum. Spørgsmålet er, om det også skal pege ud" (4F-JM). En borger giver udtryk for, at der jo sker så meget i kirken, men når det kommer til interaktionen med byen, så strandede det: "Det er jo ikke en interaktion. Det er jo et tilbud, de har, og det er måske der, det strandede?" (5B-

K). Disse og mange andre iagttagelser fra alle grupper peger på vanskeligheden ved at forstå, hvad der sker, når den ene aktør møder den anden. Særligt det religiøse synes at rumme udfordringer i forhold til interaktionen, sådan som både kommune- og borgergrupper tager afstand fra det religiøse for deres eget vedkommende (jf. artikel 1, om religion). Måske har den kommunale informant ret, når vedkommende siger, at der ligger noget i mellemrummet, som skal undersøges, men hvad mener vi med mellemrummet? Er det udtryk for manglende identitet eller for identitetens uundgåelige forbundethed med alt andet?

Som jeg sidder her ved Gate C27

Og ser ud på flyet med den romantiske tåge

Bliver det klart, at jeg allerede er et andet sted

Et sted, hvor hverdagen er mere end rigelig,

Og det er så mærkeligt, at vi virkelig skal dø

Men tanken om opstandelsen ikke mærkeligere

End at vi virkelig findes.

(Søren Ulrik Thomsen 2011)

I dette digt af Søren Ulrik Thomsen beskriver han sammenhængen mellem det tredje rum som en levet virkelighed – *hverdagen*, det, at vi virkelig findes – og det tredje rum som en teologisk figur – *opstandelsen*. Han er som så mange andre i en global og hypermobil verden på vej fra et sted til et andet. Han befinder sig mellem to steder i en af de store symboler på mobiliteten, lufthavnen, et sted, man kun opholder sig, fordi man skal videre, ikke fordi det er et sted, man har lyst til at opholde sig eller overhovedet kan slå sig ned. Man kan kalde det et *connectivity point*. Det er et liminalt sted, et overgangssted, et ikke-sted. Derfor er han i virkeligheden allerede et andet sted, ”et sted, hvor hverdagen er mere end rigelig”, men fordi

han bliver mindet om hverdagen, mens han befinder sig i denne overgangsfase, bliver han mindet om det ubegribelige i, at hverdagen, livet, engang får en ende, men indser i samme åndedræt, at tanken om opstandelse ikke er ”mærkeligere end at vi virkelig findes”. Han erfarer paradokset, eller med et religiøst udtryk, *underet* over at være til og dermed også den store betydning og vægt det har, opstandelsen. Det er bemærkelsesværdigt, at Thomsen taler om *hverdag* og *opstandelse* i samme sætning, fordi det peger på, hvordan opstandelse grundlæggende er et inkarnatorisk begreb, der netop er paradoksalt som mødet mellem det dennesidige og hinsidige. Det er lige så ubegribeligt, at en død står op, som at vi virkelig er her. Inkarnationen er beskrivelsen af, hvordan det guddommelige nærvær kan være til stede i verden her og nu, uden at verden bliver til noget andet, end det er, men får et ekstra lag af betydning. Der sker en realitetsfordobling (Qvortrup 2012). Livet får mening.

Hvordan kan kirken være et tredje rum, hvor det absolut mest utænkelige og fremmedartede møde kan ske mellem Gud og mennesker? Og hvad betyder det for den konkrete by, den menneskelige by, mødet mellem de talløse fremmede mennesker? Hvad betyder det, at man kan kigge ud på byen og se hverdagen og opstandelsen på en og samme tid? Kan det være udtryk for ”en kommunikation i kød og sten”? Der kan være med til at gøre byen ”blød som en krop”?

6.6. Byen som ambivalens

Byen er, som allerede temaerne og koblingspunkterne antyder, et komplekst fænomen, og den vil derfor altid være præget af ambivalens: ”Cities are ambivalent” (Conrad 2015, 343). Richard Florida taler om urbane optimister og pessimister (Florida 2018, 3-4). Han peger på en sociolog som David Harvey som repræsentant for pessimismen. Harvey beskriver den byudvikling, som den neoliberale økonomiske dagsorden gennem de seneste årtier har

forårsaget, som en proces med store sociale konsekvenser for de mange mennesker og fællesskaber, der bliver brudt op af forandringerne uden at have medbestemmelse over deres fremtid. Han peger på tendenserne til forøgelse af uligheden og skabelsen af ”gated communities” for de rige. Over for Harvey peger Florida på en optimist som Edward Glaeser, der med sin *Triumph of the City* i stedet fokuserer på urbaniseringens evne til at forbedre menneskers levevilkår og gøre os mere menneskelige: ”Cities make us more human” (Glaeser 2012, 247). Når millioner af mennesker søger mod byerne, er det ifølge Glaeser fordi, der ikke er en fremtid der, hvor de bor. De søger lykken i byen. Byen står for håb. Den står for fremtid. For muligheder. For frihed. Den store koncentration af fattige mennesker i byerne (især i udviklingslande) skal ifølge Glaeser ses som et udtryk for byernes succes og ikke deres fallit. Byerne fungerer som elevatorer, der bringer fattige mennesker ind fra landet og med tiden ud af fattigdommen. Både Harvey og Glaeser er enige om, at fremtiden ligger i byen, men de er ikke enige om, hvad der skal til for at skabe fremtidens by. En by-optimist som Glaeser konkluderer, at vi bør fremelske byer i stedet for at sætte restriktioner på bydannelser. Det er nemlig densiteten og den deraf større nærhed mellem mennesker, der fremmer innovation og menneskelighed. Verden ville være et bedre sted at leve, hvis borgmestre fik mere indflydelse og staterne mindre, ifølge denne tankegang. Den nuværende borgmester i Aarhus, der sammen med to andre har skrevet bogen *Rodskud*, taler således om en *borgmesterbevægelse* (Lundsfryd 2017, 61), som afspejler byernes tiltagende betydning.

Florida, der indtil for nylig ville betegne sig som optimist, er kommet i tvivl, når han ser på den ”homogeneity of wealthy people” (Florida 2018, xxii), der kommer som en konsekvens af en ”winner-take-all urbanism” (Florida 2018, xxvi). Byen er for Florida lige så afgørende for fremskridt og velstand, som den også er præget af voldsomme modsætninger. Byen er præget af en spænding mellem ”potentials of hope” og ”crucibles of the new” på den ene side og et ”dystopia” som i *Blade Runner*, der indeholder alt det, mennesker frygter mest,

på den anden side (Massey 2000, 137). Byen står for håbet om den ”skønne nye verden” og begyndelsen på en ”økologisk katastrofe”, der kan ende med menneskehedens undergang (Moltmann 2019, 79). Byen danner baggrund for en ”urban regime of exclusion” såvel som udvikling af ”new urban imagery and practices” (Bergmann 2008, 89). Byen står for såvel *mangfoldighed* som homogenisering. Den står for *fællesskab* såvel som for isolation, ensomhed og segregering, jf. begrebet ghetto, der bruges gentagne gange i undersøgelsen. Byen er udtryk for en enorm koncentration af *indflydelse*, hvor nogen har meget og andre meget lidt, men også for det sted, der mere end nogen anden bringer mennesker sammen og gør det muligt at sprede indflydelse. Byen er mere end noget andet sted der, hvor *forandringer* finder sted og rummer derfor både håbet om fuldendelse og frygten for undergang. Ambivalensen er grundlæggende indskrevet i byen, men måderne, denne ambivalens kan håndteres på, er mange.

Byen er *ambivalent*, men det er ikke nogen grund til at forlade den. Det er blot en grund til teologisk at håndtere det ambivalente, det paradoksale, som en del af byskabelsen med alle de andre i byen. Som Ruth Conrad peger på, kan byens ambivalens forstås som ”indicators for social transformation” (Conrad 2015, 345), som kirken altid har været en del af. Kirken har ”en fordel” (F3-NI) deri, at den tænker trinitært, i tredjerumskategorier, i paradokser, der i modsætning til den binære logik, der søger sikker viden ved at lukke den anden side af den binære pol ude, ikke søger at ophæve, men leve med ambivalensen. Men som litteraturen om byen meget hurtigt vil vise, er kirken ikke alene om det: Mødet mellem de fremmede (Sennett 1992), det tredje sted (Oldenburg 1997), livet mellem husene (Gehl 2003), løsning af komplekse problemer (Buchanan 1992; Lundsryd 2017), samskabelse (Tortzen 2017), third space (Soja 1996; Bhabha 1994) og atmosfære (Böhme 2014) er alle begreber, der peger på det komplekse, det kreative, det ufærdige, det dynamiske og paradoksale ved byen.

Det, den empiriske undersøgelse om at skabe et offentligt forum for forhandling mellem tre parter blandt andet har været med til at spore mig ind på, er, at kirken nok er noget i sig selv i den forstand, at den har en selvstændig funktion i byen, men at denne funktion ingen mening giver, hvis ikke den var en del af alle de øvrige funktioner i byen. Det er ambivalent, for den kan hverken vælge at lukke sig om sig selv for at sikre sin egen identitet eller give køb på sin egen teologiske stemme for at blive en del af byen, sådan som dilemmaet er for både den urbane kirke og den empiriske teologi. Den må blive i ambivalensen. Den må blive i det ”mellemrum”, som præsten i undersøgelsen beskrev, og som den kommunale deltager, der var bange for det religiøse, alligevel godt kunne se en fremtid i, fordi mellemrummet tillader en relation uden en fuld identifikation.

Hvis man skal forsøge at beskrive, hvad det vil sige at være *menighed* (en del af det almene, jf. Korsgaard 2006), *εκκλησια* (en offentlig forsamling i byen, jf. Meeks 1983) eller *παροικια* (som en kro, et stop på vejen i byens mobile netværk, jf. Georgi 2005, 349), så kan det ikke lade sig gøre uden samtidig at tage alle de andre i byen med. Den arkitekt, der blot er optaget af at forme en flot bygning, men ikke forstår, hvilken sammenhæng den kommer til at indgå i, er sandsynligvis ikke i stand til at forme en bygning, der fungerer optimalt. Specialister er nødt til at mødes med og lytte til de andre specialister, hvis deres bidrag skal lykkes – og i centrum for det hele står de borgere, der skal leve deres hverdagsliv under de komplekse rammer, byen udstikker. Aarhus Kommunes tidligere motto for byudvikling, *byliv før byrum før bygninger* (8K-K),⁴⁸ handler om netop den grundlæggende sammenhæng, som alt det andet føjer sig ind i: *bylivet*. Det er byens liv, der er centrum for alle byens aktører, også kirken. Byen er skabt af borgere for borgere i et uhyre komplekst samspil, hvor alle subsystemer influerer på de andre systemer som hinandens omverden. Det er i den kontekst,

⁴⁸ <https://www.aarhus.dk/nyt/teknik-og-miljoe/2020/januar-2020/bydelsplan-for-sydhavnskvarteret-er-en-helt-ny-maade-at-taenke-byudvikling-paa/>

man skal se kommunernes bestræbelser i forhold til samskabelse, der placerer velfærden i centrum og kommunen som blot en af mange bidragsydere til denne velfærd. Det er refleksioner i de mangfoldige systemer, der tilsammen får samfundet som system til at hænge sammen.

6.7. Byen som eksperiment

Byudvikling er så spændende, fordi det ikke kan blive ved overvejelser over de enkelte bygninger, men er nødt til at overveje det komplekse samspil, som efterlader os med eksperimentet. Når Jens Kvorning peger på, at man er nødt til at arbejde eksperimentalt med byen, fordi den består af så mange faktorer, at man aldrig kan forudsige helt, hvad en intervention vil gøre ved helheden, så beskriver det meget godt dette samspil mellem de mange og det fælles liv, byen er udtryk for (Bjørn 2020b). Med de otte connectivity points forsøger jeg at fastholde mangfoldigheden og samtidig give sprog til, hvordan mangfoldigheden også er en forudsætning for sammenhængen i byen. Kirken har ikke nogen funktioner, som den urelateret til de andre skal udfylde i byen som brikker, man bringer ind i et samlet puslespil, men lige så snart kirken handler eller kommunikerer, skaber den by, fordi denne handlen og kommunikation relaterer til alle de andre aktører i byen. Og det er i mødet, at den egentlige byskabelse finder sted, ikke i kirkens performance i sig selv, sådan som den ”kritiske/ekklesiale model” for kirken i byen vil hævde (jf. artikel 1, Graham & Lowe). Produktet i sig selv er i en vis forstand ligegyldigt. Det er kun, fordi det er uløseligt forbundet med det komplekse liv i byen, som ingen enkelt aktør er ansvarlig for, men som alle har en andel i, at det får mening, hvad kirken gør. Koblingspunkterne er ikke unikke for kirken, men kirken kan have unikke bidrag til, hvordan det fælles liv netop bliver til et dynamisk og bevægeligt liv, med Sheldrakes udtryk en by med ånd, men er her helt og aldeles afhængig af,

at det sker i samspil med alle de øvrige aktører. På den måde kan kirken også hævde, at alle byens borgere er ”medskabere på Guds fortsatte skabelse”, sådan som Luther så arbejdslivet og husholdningens betydning (jf. artikel 3). Det betyder ikke, at kirken har et politisk program for, hvordan samfundet skal hænge sammen, men at kirken tolker alt, hvad der sker i byen i lyset af mødet mellem det transcendent og det immanente. Det er mødet mellem kirken og alle de andre, der tilsammen skaber byen. Og dette møde kan kun være et fortløbende eksperiment.

Man kan, som Kvorning påpeger, ikke lave ”socialt design”, i den forstand at man kan udvikle fysiske bystrukturer, der får bestemte sociale konsekvenser. Dertil er byen alt for kompleks.⁴⁹ Vi vil derfor heller aldrig kunne lave designs, der med kirken som medspiller sikrer en by, der har *ånd* (Sheldrake 2014), er fyldt med *Shalom* (Jacobsen 2012), rummer *mangfoldigheden* (Baker 2007), hviler på et *grundlag* (Smith 2011) eller for den sags skyld er mere eller mindre kristen. Men den fælles refleksion over, hvad byen betyder, kan medvirke til, at også kirken tænkes ind i relevante eksperimenter i byen, fordi kirken naturligvis er en del af byen, ligesom kirken også må tænke byen ind, fordi byen er en del af kirken. Undersøgelsen har hjulpet til at fremhæve nogle forhold, som har betydning for alle i byen på forskellige måder (de fem temaer og otte koblingspunkter), og kan sige noget om, hvad der skal til for, at eksperimenterne kan blive gode. Ligesom byen er et eksperiment, har denne undersøgelse været et eksperiment, overvejelser fra de mange forskellige deltagere i den empiriske undersøgelse, men også af mine overvejelser, når jeg bringer Bibelens billeder af byen og den teologiske tradition for at tænke byen som teologisk motiv ind i samtalen. Disse overvejelser er forskerens, men de er ikke taget ud af det blå. De kommer af de spørgsmål,

⁴⁹”Hvad virker?”, afsnit 9 i *Balladen om boligblokken*, podcast ved Niels Bjørn (Bylyd og Realdania 2020), min. 35.00

som processen har affødt, de teologiske spørgsmål, som traditionen bringer med sig, sat sammen på en ny måde, en hypotetisk konstruktion, et eksperiment.

De to projekter, der kom ud af undersøgelsens idégenerering, er udtryk for et eksperiment med en urban teologi i praksis. Det ene projekt var en årlig event, Pas på din by, hvor byens mange forskellige aktører skulle hjælpe hinanden til at skabe fokus på, hvordan vi skaber en bedre by. Det andet projekt var en flydende katedral på Aarhus Ø, der skal fungere som et mødested mellem byens mange forskellige borgere og en katalysator for engagement i at håndtere byens mangfoldighed, både socialt, fysisk og ideologisk. I en fortsat designproces vil der skulle laves prototyper, som skulle evalueres og forbedres, før det endelige produkt forsøges lanceret. Mulighederne er uendelige. Det er med at komme i gang. Men vi ved ikke, hvor det ender.

6.8. Byen som samarbejde

Byen er fuld af muligheder. Det hviler på det vilkår, at der er så mange forskellige mennesker, fagligheder, fællesskaber og institutioner samlet, der i mødet med hinanden kan skabe så ufatteligt meget. En kirke, der først og fremmest stirrer sig blind på byens udfordringer og mangler, fordi traditionerne her bliver udfordret, medlemmerne melder sig ud, og fællesskaber forvitrer, risikerer at lukke sig om sig selv i forsøget på at redde, hvad reddes kan, men ikke ser, som Bartholin påpeger, at forandrede vilkår også rummer nye muligheder (Bartholin 2018, 46). En sådan kirke ser ikke, at for, at disse muligheder skal kunne forløses, er den nødt til at se sig selv som en del af byen og søge sammen med alle de andre i byen. Hvis kirken lukker sig om sig selv og ikke giver de andre i byen selvstændig betydning som aktører med egen agens og autonomi (autopoiesis), der samtidig også betinger kirken, ligesom kirken betinger dem (interpenetration), bliver den en menighed, der måske

tror, at den er den sande by i byen, men i virkeligheden mister den sin karakter af by, fordi den ikke vil anerkende andet end et teologisk perspektiv. Den vil dominere de andre eller skærme sig fra de andre og mister sit blik for alt det ydre, som også har en agens i byens såvel som kirkens udvikling. Det er en kirke, der ikke er villig til at løbe den risiko, der er forbundet med at interagere på tværs af mangfoldigheden og at gå ind i det tredje rum, der jo både indebærer forhandlinger, hvor man ikke er alene om at bestemme, men som jo også af samme grund indebærer en anerkendelse af, at man er hinandens forudsætninger.

Kirken må, hvis den er urban, tale det urbane op, det vil sige at fremhæve, hvorfor samarbejdet mellem de mange er at foretrække, fremfor at hver enkelt lukker sig om sig selv. Det indebærer selvafrænsning (det vil sige sekularisering forstået som uddifferentiering), en indsigt i, at alle har forskellige funktioner, og at ingen som konsekvens af det, heller ikke kirken, har svaret på, hvordan man løser byens mange komplekse problemer, så den bliver et godt sted for alle. Men det indebærer også villighed til at mødes med alle de andre i et møde, hvor man umuligt kan sige, hvor den enkelte aktør slutter, og de andre starter – det, Baker kalder ”the blurred encounter” (Baker 2007, 138-139), som hviler på en forudsætning om, at identitet skabes gennem gensidige relationer, så identitet reelt er konstant foranderlig. *The marvelous paradox*, som Greer kalder det (Greer 1986), at den kristne både er *fremmed* (en, der er på vej) og *borger* (en, der hører til) på en og samme tid, er i virkeligheden et vilkår for alle i byen. Det er byens paradoks, som kirken taler ind i med et teologisk sprog, men som ingen andre af byens aktører i realiteten kan undgå, også selvom hvert enkelt system isoleret set netop gør det.

Det interessante her er, at folkekirken på ingen måde lever op til sekulariseringens krav om, at det religiøse hører det indre til. Det viser undersøgelsen med al ønskelig tydelighed, når fællesskab, social handling og mødested defineres som helt centralt for kirken, ligesom temaerne og funktionerne peger på kirken som foranderlig, mangfoldig og

socialt sammensat. Folkekirken er en dybt hybrid organisation med en folkevalgt minister som overhoved og en dobbeltstregen (hybrid) ledelsesstruktur (Rasmussen 2014a, 196-212; Rasmussen 2014b, 51; Mogensen 2007). Kirkerummene og gudstjenesterne er offentlige (Rasmussen 2019, 63), og det skaber muligheder for en "sammenfletning" mellem kirken og byen i det offentlige rum: "ikke blot kan kirken blive en integreret del af byen, i mange tilfælde kan kirkens arealer måske endda blive en del af byens rum" (Baumann 2018, 77). Kirkens diakonale organisationer kaldes for 'velfærdsblandinger' (Diakonibetænkning 2001). Dens sogne er alle opkaldt efter stednavne og byer og en del af den fysiske og sociale geografi, som kommunerne er inddelt efter, og som derfor også er "en ramme omkring det lokale samfund og udgør et element i hele samfundets struktur og sammenhæng" (Vejrup 2014). En stor del af folkekirkens medlemmer identificerer sig som kulturkristne (Vejrup 2016), sådan som det også kom til udtryk i undersøgelsen, idet en borger siger, "at hvis man ikke tør sige, at vi er egentlig kristne, så tør man godt sige, at man er kulturkristen, så kommer man i hvert fald i kirken en gang imellem, ikke, men det positive er det, du også sagde, næstekærlighed og omsorg" (11B-CA). Folkekirken er langt hen ad vejen en urban kirke, uadskillelig fra byens øvrige aktører, sociale såvel som fysiske. Og spørgsmålet er, om byen som teologisk ledetråd ikke kan være med til at klargøre i højere grad, hvad der er på spil for kirken i dens sammenhæng med resten af samfundet, med byen, uanset de ordninger, som er gældende i en særlig sammenhæng.

6.9. Byen som hverdag

Hans Raun Iversen hævder, at sekulariseringen i form af troens privatisering og samfundets kompleksitet har fjernet "søndagskristendommen fra hverdagslivet" (Iversen 2018, 437) og dermed skåret båndene over mellem arbejde og tro, mellem hverdag og helligdag. Det svarer

meget godt til Harvey Cox' beskrivelse af sekulariseringen: "Secularization simply bypasses and undercuts religion and goes on to other things" (Cox 2013, 3). For at råde bod på dette har der været gjort forsøg på i folkekirken som et led i udviklingen med funktionspræster at ansætte virksomhedspræster, men kun med ringe held (Iversen 2018, 438). Den manglende succes kan skyldes, at et så grundlæggende forhold ikke kan løses med specialpræster, men skal integreres i den kirkelige tænkning, sådan som der lægges op til i kirke 3.0, hvor kirken indgår i eksterne sammenhænge, mødestederne, de offentlige platforme, hvor alle de andre aktører i byen mødes for at håndtere byens udfordringer. En sådan tilgang anerkender implicit, at kirkens funktion ikke handler om det hinsides, sådan som Augustins to-stadslære ofte er blevet forstået, men om det transcendent i relation til det immanente (Qvortrup 2012). Når kirken samvirker med de andre systemer om det, vi alle har til fælles, bliver det tydeligt, at kirken handler om det ydre (byen, som vi alle kender og lever i) i lyset af det indre (den forudsætning for byen, som vi ikke kender), og at dette er udgangspunktet for kirken, når den interagerer med de andre om fælles løsninger, hvor alle funktioner spiller en rolle.

Man skal derfor, hvis kirken virkelig er urban, lade være med at tale om kirken som en by: "The church is not a polis ... the church is not a separate enclave, but ... it joins with others to perform the city of God" (Cavanaugh citeret i Graham 2009, 20). Hvis kirken skal være urban, må den i stedet for at tale om kirken som *den sande offentlighed* eller en *utopi om den sande by* (sådan som klostrene siden Augustin har tænkt, jf. Sheldrake 2014) tale om kirken som delagtig i byen, medskaber af byen sammen med alle de andre. Dermed anerkender kirken, at hverdagen, det arbejde, som gøres i byen af utallige forskellige instanser og faggrupper, af helt almindelige mennesker i kød og blod, alle har en selvstændig værdi, ikke kun i en ensidig økonomisk forstand eller som udtryk for social kapital, men også i en teologisk forstand, uden at det teologiske sprog erstatter de andre. Samarbejdspartnerne behøver ikke at dele denne teologiske præmis. Det er forudsætningen for samskabelse, at

kommunikationen mellem de forskellige systemer fremkalder 'støj', men den gensidige anerkendelse af, at 'de andre' har noget at byde ind med, udfordrer alle til at øge kompleksiteten i sit eget systems tilgang til sin omverden og derigennem kommer til at hvile på en interdependens.

6.10. Byen som demokrati

Imagination, urban imagination, urban visions og lignende formuleringer bliver efterspurgt af byplanlæggere såvel som byteologer (Gorringe 2009; Sheldrake 2014, 1; Smith 2011, 239; Sandercock 2003, 3; Williams 2017, 73; Baker 2007, 24; Georgi 2005, 92). Hvordan forestiller vi os byen på nye måder, som gør den til et bedre sted at være i for alle? Det kommer helt an på, hvem der inviteres med til at skabe visionen. Hvem har *indflydelse*? Hvem bliver inkluderet? Gør de mest udsatte borgere? Gør indvandrerne? Gør de religiøse? Hvis vi taler om byen, så er det et spørgsmål om de offentlige rum, om de demokratiske institutioner, om medier. Hvem har adgang? Hvem er en del af udvekslingen? Men også kirken er et offentligt rum. Også kirken er en *εκκλησια*, en forsamling i byen, som må spørge sig selv, hvem der får lov til at præge visionen. Det billede af kirken i byen, som denne undersøgelse peger frem mod, er en kirke, der indgår i byen sammen med en lang række andre aktører, der ikke forstår sig selv som religiøse aktører i udgangspunktet. I dette møde, for byen er altid mødet mellem de mange, har kirken ingen særlige privilegier. Som Heimbrock udtrykker det, så fungerer kirken udefra set som én blandt mange kulturelle udbydere: "neben der Kunstszone und den vielfältigen Elementen der konsumorientierten Alltagskultur, ohne Zentralität, ohne Privilegien" (Heimbrock i Burfeind 2009, 172). Det kan selvfølgelig diskuteres i en dansk kontekst, for folkekirken, som denne undersøgelse i praksis handler om, er en meget stor aktør i byen med en lang og rig forhistorie, der den dag i dag

gør sig gældende i dens strukturer, flotte og velholdte kirker og kirkegårde og nære sammenhæng med den folkelige geografi. Denne ”naturlige” position som en del af det folkelige (jf. *Gemeinschaft*), der i byen udfordres af mobiliteten og mangfoldigheden (jf. *Gesellschaft*),⁵⁰ kan ikke skjule det faktum, at folkekirken har en markant position. Frygten for det religiøse, som også kommer frem i undersøgelsen, og ikke mindst en usikkerhed i forhold til, hvad det religiøse er i dag, kan hænge sammen med, at den store indflydelse, kirken tidligere havde og til en vis grad stadig har, har dybe rødder i før-demokratiske vilkår. Hvis Georgi har ret i sin kritik af kirkerne, at de har svage demokratiske kulturer, som ikke selv aktivt har fremmet demokrati og pluralisme, men kun nødtvunget lærer at leve med det (Georgi 2005, 217), så kan det måske forklare den stadige skepsis. For Georgi hænger den manglende demokratiske og korporative sans sammen med en antiurban teologi. For at vende tilbage til den indledende ordveksling mellem domkirken og en byudvikler kan kirken ikke have en plads i byen, uden at byen har en plads i kirken.

Måske samskabelsestænkningen kan udfordre kirken til at videreudvikle og styrke sit eget demokrati og udvikle evnen til at samarbejde på tværs af sektorer i respekt for hinandens forskellighed? ”Hvad sker der, hvis kirkens professionelle træder et skridt tilbage og lader andre komme til?” (Thusgård 2018). Hvordan kommer kirken videre fra en position, hvor menighedsrådets opgave er at finde de bedste ”fliser fra Kina” (3F-HA)? Hvordan bliver kirken bedre til at invitere det almene præstedømme med ind til medejerskab af kirken, fra

⁵⁰ Ferdinand Tönnies’ (1885-1936) begreber om *Gemeinschaft* og *Gesellschaft* har tegnet et spor op gennem historien (Tönnies 1903; Simonsen 2005, 39; Ward 2000, 32; Baker 2007, 19; Bauman 2002, 15 ff). Hvor *Gemeinschaft* beskriver det traditionelle landbrugssamfund med en høj grad af overvågning og ufrihed, men også en tilsvarende grad af tryghed og understøttelse, så bærer byens *Gesellschaft* præg af mere saglige relationer, der muliggøres af byens mange mennesker og deraf følgende uddifferentiering. *Gemeinschaft* er forbundet med en ”naturlig” egenskab (Bauman 2002, 15), fordi den er stabil og bygget op over meget lang tid, mens *Gesellschaft* forbindes med det tekniske, bureaukratiske og saglige. Man kender ikke ekspedienten i supermarkedet, lige så lidt som den kommunale sagsbehandler, og man konfronteres derfor med mange saglige, funktionelle roller. Denne udvikling har ofte været set på med kritiske øjne, ifølge Cox, fordi man har vurderet byboeren ud fra en landleg ethos. Han beskriver således, hvordan mange præster, der kom til byen, var kritiske over for denne anonymitet, fordi de så det som udtryk for en mangel på fællesskab, ”confusing a preurban ethos with the concept of *koinonia*” (Cox 2013, 54).

designfasen og hele vejen igennem? Den kommunale samskabelse, der inviterer kirken ind, udfordrer kirken til at overveje sit forhold til byen, og hvordan det udvikles gennem en styrkelse af demokratiet i kirken, jf. artikel 3. En sådan styrkelse af det kirkelige demokrati kan også vende tilbage som en styrkelse af byens demokrati, når de kirkelige iagttagelser kommunikeres tilbage til kommunen. Det kan iagttages i undersøgelsen, når en kirkelig deltager siger, at kommunen har ”captured” frivillighedsbegrebet og gjort det til et spørgsmål om *ressourcer* (K2-KH), der i sidste ende gøres op i økonomiske ressourcer, social kapital (jf. artikel 3). Men i kirken er de først og fremmest menighed, *εκκλησια*. De har en værdi i sig selv. At det kan skabe social kapital og løse problemer for kommunen, er for kirken ikke i fokus, og i det samme kirken begynder at tænke kommunalt om menigheden som ressourcer, mister den sin kvalitet som menighed. Ikke desto mindre skaber kirke by, når den skaber kirke, og samarbejde med kommunen kan være en hjælp, når byen som eksperiment skal justeres. Hvad sker der, når resourcesproget møder det teologiske sprog? Hvis paradokset skal fastholdes, så kan vi ikke se bort fra ressourcer og nøjes med et kirkeligt sprog, men ved fastholdelse af begge dele sker der noget tredje. Kirke og kommune er nødt til at kommunikere, hvis de skal forstå hinanden og forstå, at de er fælles om byen, for ”vi er allesammen kommune, vi er allesammen folkekirke” (9F-M). Det er demokrati.

6.11. Byen som gensidig kritik

Det er meget muligt, at denne undersøgelse og dermed også konklusionen er meget dansk. Kirken har været med til at forme samfundet i udstrakt grad, og trods det at Danmark er en af de mest sekulære stater ifølge nogle studier (Zuckerman 2008), så er der en udstrakt tillid mellem det offentlige, kommunen og kirken, måske fordi institutionerne er så hybride. Dette kom til udtryk i undersøgelsen derved, at de tre grupper kunne finde sammen om fælles

projektidéer, og at de ikke kunne iagttage de helt store forskelle mellem gruppernes iagttagelser. Men tilliden er ikke et udtryk for, at der ikke er kritik. Tilliden er tværtimod forudsætningen for kritikken, og kritikken en forudsætning for tilliden. Min model, hvis man kan kalde det sådan, fra artikel 2 for interaktionen mellem kirke og by indbefatter kritik som en helt naturlig del af mødet. Det ville ikke være et møde mellem to parter, hvis identiteter er forbundet, hvis ikke det gav anledning til kritisk refleksion over, hvad den anden iagttager, som man selv ikke har set, og ikke selv ville være i stand til at se, fordi man altid iagttager fra en bestemt position. Kritik går begge veje. Og konklusionerne handler derfor lige så meget om, hvad kirken skal lære af mødet med de andre i byen som, hvad den kan lære byen. Det ene hænger sammen med det andet. Først og fremmest handler det om at forstå den gensidighed, der må ligge i at forstå sig selv som kirke i en by, sådan som byen bliver til i kraft af de manges gensidige udvekslinger af funktioner. Gensidighed er ikke ensbetydende med at være ukritisk og blot tilpasse sig konteksten, sådan som en simpel beskrivelse af byen som kontekst, kirken skal applikeres på, medfører, men det betyder, at enhver kritik udspringer af en relation. Derfor er funktionerne flyttet over i det tredje rum som koblingspunkter. Derfor skaber kirken by, når den skaber kirke. Refleksioner over det spatiale, det postkoloniale, det postsekulære, det offentlige, det systemteoretiske, mødestederne og det tredje rum handler alle om at bryde med dikotomien mellem kirken og byen, det fysiske og det sociale, det religiøse og det sekulære, teori og praksis, diversitet og enhed og derigennem forsøge at blive klogere på, hvordan den komplekse sammenhæng, som byen er, hænger sammen. Og de otte koblingspunkter kan fungere som et fælles sprog ind i en kompleks sammenhæng, hvor kirke og kommune på mange måder taler vidt forskellige sprog, men hver især godt kan blive enige om vigtigheden af erindring, identitet, pejlemærker, mødesteder, social handling, refleksion, åndehuller og oplevelser, og kan se, hvordan koblingspunkterne ser ud fra netop deres respektive iagttagelsespositioner.

6.12. En teologi om den urbane kirke

A theology that deals with these themes is not merely a theology for the city but is also itself an expression of urban consciousness. Theological analysis and reflection thereby become active parts of the life of urban society, elements of the political process in the city. They relate to much more than the religion(s) of individuals (Georgi 2005, 346).

Denne afhandling har undersøgt muligheder for at tage byen til sig som et grundlæggende teologisk motiv. Den må se sig selv som urban, ikke sådan at forstå, at det er bedre at være bymenneske end at bo på landet i en gængs forstand. Heller ikke sådan at forstå, at fordi byen er overalt, så er kirken nødt til at tilpasse sig byen, hvilket beskriver byen som noget, der er fremmed for kirken. Men sådan at forstå, at kirken er medskaber af byen, ”an expression of urban consciousness” og ”active part of urban society” (jf. citat foroven), en integreret del af byen som udtryk for ”the human condition” (Graham & Lowe 2009, 17; Sheldrake 2014, 202), hvilket afspejles deri, at byen er en teologisk metafor, der indrammer hele Bibelen og kan fungere som en ledetråd for teologiske overvejelser over forholdet mellem det transcendent og det immanente.

Hvad jeg foreslår, minder på mange måder om en teologi om byen, sådan som Graham Ward beskriver den, omend med visse afgørende forbehold. Han indleder sin bog, *Cities of God* (Ward 2000) med et citat af Henry Drummond, der siger, at ”Christianity is the religion of cities. It moves among real things. Its sphere is the street, the marketplace, the working life of the world ... Take away people, houses, streets, character and it ceases to be” (ibid. 27). Kirken er der, fordi byen er der. Kirken giver ikke mening i sig selv. Ward tager afsæt i en trinitarisk, tredjerumsanalyse af byen, en by, som han beskriver som ”a collocation

of interdependent bodies” (Ward 2000, 259). Han beskriver byen som uendeligt kompleks og sammenvævet og hævder, at vi deler så meget med hinanden, at vi aldrig vil kunne komme til bunds i det: ”We see so few of the connections which make up our lives, and so few of our connections with other lives” (ibidem). Vi er derfor udleveret til et ”open-ended” fællesskab, hvor vi skal turde risikere os selv i mødet med alle de andre, vi er forbundet med, meget lig det, Baker kalder ”risky hospitality” (Baker 2007, 139-40). Så langt så godt.

Hans analyse af den konkrete by er imidlertid meget dystre. Han hævder, at den moderne by, trods sit ideal om at samle folk i fælles bestræbelser, aldrig har formået at få mennesker til at komme sammen (ibid., 50), at den har udviklet en grundlæggende *social atomisme* (ibid., 70) og som en konsekvens af cyberspace har “concealed the mystery of connectedness and the profundity of co-operation” (ibid., 259). I Wards analyse er teologien og kirken byens redning. Ward siger, at kirken ikke kan vende sig bort fra den sekulære verden, fordi det vil fordømme samfundet til at udspille sin nihilistiske og selvdestruktive trang til at forbruge (Ward 2000, 70). Helt uselvvisk skal kirken altså tage sig for at redde byen.

Hvor jeg altså deler hans trinitariske, tredjerumsanalyse, så deler jeg ikke hans dystre analyse af byen og dermed heller ikke kirkens rolle i forhold til byen. Hvis jeg skal formulere det i Luhmanns termer, så ser han udelukkende den operationelle lukning af de andre systemer uden at se, at det også gælder hans eget. Samtidig ser han ikke de strukturelle koblinger, som han hævder, den sekulære by skjuler. Han ser de enkelte systemer isoleret fra de andre og får derfor kun øje på nihilismen. Han ser cyberspace isoleret som space as flow, men ikke i sammenhæng med byen som space as place, såsom demokratisk offentlighed eller hverdag med ture i skoven og fest i gaden. Det er ikke kun teologien, der kan redde byen fra nihilisme. Den er allerede i gang med at blive reddet ved at være en del af en mangfoldig sammenhæng. Det giver god mening at være kritisk over for effekterne af cyberspace,

neoliberalisme og ghettificering, men teologien er ikke alene om dette. Langt fra. Politikere, psykologer, sociologer, renovationsmedarbejdere, sygeplejersker og ethvert menneske i byen er allerede indvævet i et komplekst møde, der håndterer forandringerne på godt og ondt. Som Boisen med udgangspunkt i Rifkins analyse af den tredje industrielle revolution beskriver, så kan internettet ende med at skabe store monopoler, der samler rigdom og indflydelse på få hænder, men det kan også medvirke til videns- og magtdeling (Boisen 2019, 31-34). Det er hele tiden op til ”byen” at håndtere denne ambivalens. Denne afhandlings undersøgelse viser, hvordan borgere, kommune og kirke går sammen om at håndtere byens udfordringer, og at kommunen og borgerne allerede er dybt optaget af at bryde med ”atomismen” eller ghettificeringen og alle de konsekvenser, der ligger i den tiltagende acceleration og kompleksitet ved byen, og at kirken, selvom den har mange ressourcer, også selv er medvirkende til at skabe ”kirkelige ghettoer” som en af deltagerne kalder det. Eksperimentet, som denne undersøgelse er et udtryk for, viser snarere, at byen er et vilkår, som skaber store udfordringer, der løbende skal håndteres af alle aktører i byen.

Ward deler verden op i to, som Augustin, mellem kirken/teologien (det gode) og så en sekulær omverden (det onde), men ser ikke, at det hyperkomplekse samfund består af mange systemer, mange iagttagelsespositioner, der gensidigt forudsætter hinanden, og som aldrig kan reduceres til atomer, også selvom cyberspace isoleret set kan se ud til at gøre det. Som Graham og Lowe med reference til Casanova gør opmærksom på, så udspringer sekulariseringen lige så meget af et ønske om at forsvare pluralismen som at skære båndene over til det religiøse (Graham & Lowe 2009, 88). Det svarer til Luhmanns sekulariseringsforståelse, hvor sekularisering betyder uddifferentiering, ikke en binær modsætning mellem det religiøse og det sekulære. Det er ikke kun religion, der bliver marginaliseret. Alle systemer mister retten til alene at bestemme, hvordan sammenhængen skal være. Samfundet er sekulært, men det betyder ikke, at religion ikke har en rolle at spille.

Ward ønsker tilsyneladende at forsvare pluralismen⁵¹ gennem sin trinitetstænkning, men ender med at undergrave den, fordi han forbeholder tredjerumstænkningen til kirken. Men alle de mange fagligheder og begreber, jeg har peget på, som også tænker i mellemrum, i mødet mellem de fremmede, i samskabelse og generelt i tredjerumsanalyser, viser, at alt ikke står og falder med teologien. Hvis ikke kirken bruger sin paradokstænkning, så er der andre, der gør det. Det vil selvfølgelig give et andet resultat, hvis kirken ikke brugte sin store erfaring med at håndtere paradokser, erindrings- og håbsskatte, men verden vil ikke falde ned i mørke og isolation. Teologisk svarer det til at sige, at Gud ikke kun virker i kirken. Men kirken tjener det Ord, Gud har talt. Når kirken siger ”Deus semper major”, så følger deraf også, at Gud altid er større end kirken.

Den kirke, der hævder, at den alene er byens redning, vil lukke sig om sig selv. Ward kan hævde nok så meget, at kirken ikke skal vende sig bort fra det sekulære, men hvilken sekulær omverden ønsker at blive reddet af en sådan kirke, der kun ser nihilisme og atomisme i den? Den kirke derimod, der bidrager til byen med sine iagttagelser, men også anerkender betydningen af de andres iagttagelser af kirken, er en urban kirke. Det er en kirke, der for eksempel lader sig inspirere af byens demokrati, for det er ikke sikkert, at kirken ville udvikle demokrati uden inspiration fra sin omverden. Den sekulære omverden er således også en demokratisk omverden, der lige så vel kan være en velkommen udfordring til kirken om at udvikle kirkens demokrati og dermed udfordre kirken til at få øje på ”the mystery of connectedness and the profundity of co-operation”. Det er således kommunen, der med biskop Henrik Wigh-Poulsens ord har ”kaldt” på kirken og har ”erindret om ... hvad de også synes er vores opgave og ansvar” (Fællesom 2019). Som jeg diskuterer i artikel tre, så udfordrer kommunens invitation til samskabelse folkekirken til at samskabe internt i det

⁵¹ Se fx Ward 2000, 258: ”We must not be afraid that others do things differently, not only elsewhere but here, in the urban spaces we share and produce. We share even before we come to appreciate the differences. We share so much”. Se også Ward 2000, 236 ff.

folkekirkelige system mellem professionelle repræsentanter for institutionen og menigheden, som i dette tilfælde udgør store dele af den brede befolkning. Sammen med alle de andre kan kirken være med til at holde det tredje rum åbent som et rum, hvor imaginationen aldrig må svigte, og hvor de dystre udsigter, som også er der, må blive til skamme, fordi de mange aktører i byen søger sammen.

Teologien er til gengæld en oplagt samtalepartner eller aktør i byen, fordi paradokset ikke er et nødvendigt onde, men bør være et grundlæggende træk ved teologien, selvom historien viser, at det kan være svært også for kirken at holde fast i *the marvelous paradox* (Greer 1986). Den kirke, der formår at holde fast i paradokset, bidrager med at insistere på, at mødet mellem de mange i byen er et under, ikke bare et komplekst problem, vi skal løse bedst muligt. Måske kan vi løse de komplekse problemer endnu bedre, hvis vi husker på underet, mens sansen for underet i sig selv kan ikke løse noget som helst. Hvis den transcendent horisont, "a horizon of possibilities" (Sheldrake 2014) eller "der Weite Raum" (Moltmann 2016, 11), hvorfra overskuddet hentes, ikke selv skal falde for en binær torumsanalyse, der stiller kirken over for sin sekulære omverden som det gode (*amor Dei*) over for det onde (*amor sui*), må den ses som en del af en tredjerumsanalyse, hvor det også anerkendes, at arkitekter, politikere, bankfolk, murere og borgere af alle slags altid allerede deltager i et komplekst møde, som vi aldrig bliver i stand til at forstå til bunds, men fortsat må blive ved og ved med at eksperimentere med. Og som luthersk teolog er det måske det, der i dag kan ligge til grund for en teologi om det almene præstedømme og livet i kald og stand. Det er heri, at nadveren som udtryk for *fællesskabet* mellem de mange lemmer og ene legeme aldrig mere kan ses adskilt fra *fællesskabet* mellem de mange borgere og den ene by (Luther 2017, 130), selvom det selvfølgelig giver god mening at skelne.

Samskabelse er en udfordring for kirken til at se sig selv som en del af byen og en afklaringsproces i forhold til, hvordan kirken konkret udmønter denne relation, men det er

også en udfordring for kommunen til at se kirken som en del af byen. Deri ligger et kontroltab for det enkelte system, men en styrkelse af det samlede byfællesskab. Kirke og kommune er historisk nært forbundet som administrative enheder og symboler for *fællesskabet*. Det kan være en stor ressource, hvis denne relation kan udvikles i et gensidigt forhold. Undersøgelsen var udtryk for en strukturel kobling (Qvortrup 2006, 111-114), et oversættelsesrum. Men mødet mellem de tre systemer har ført til konklusioner, der peger på at disse strukturelle koblinger, som også kan ses udtrykt i alle de offentlige byrum og mødestederne, er udtryk for noget mere grundlæggende ikke bare ved byen, men også kirken og alle de andre store som små aktører, der tager del i byskabelsen, nemlig det tredje rum. Denne undersøgelse har eksperimenteret med et *open minded space*, hvorfra forhandlinger og fælles løsninger kan udspringe. Undersøgelsen peger derfor først og fremmest på fortsatte eksperimenter, forhandlinger, samtaler, møder, idéudviklinger, processer og konkret handlen i den levende by, den menneskelige by, byen, der er en kommunikation mellem kød og sten, en by, der forhåbentlig kan blive blød som en krop, selvom den er bygget af sten.

LITTERATURHENVISNING

Byen

Amin, Ash & Thrift, Nigel, *Cities: Reimagining the Urban* (Polity Press 2002)

Bauman, Zygmunt.

- *Globaliseringen – de menneskelige konsekvenser* (København: Hans Reitzel Forlag 1999)
- *Fællesskab* (København: Hans Reitzels Forlag 2002).

Boisen, Anders, *De uformelle byskabere* (Aarhus: Creative Commons 2019)

Böhme, Gernot, “Urban Atmospheres: Charting New Directions for Architecture and Urban Planning”, *Architectural Atmospheres: On the Experience and Politics of Architecture*, ed Christian Borch (2014)

Bridge, Gary & Watson, Sophie, *The Blackwell City Reader* (Oxford: Wiley-Blackwell 2010)

Castells, Manuel,

- “Toward a Sociology of the Network Society”, *Contemporary sociology* 29, no. 5 (1999), 693-698
- “Local and Global: Cities in the Network Society”, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 93, no. 5 (2002), 548-58.

Certeau, Michel de, *Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press 1988)

Dybvad, Kaare, *Udkantsmyten* (København: People’s Press 2015)

Eskelund, Klaus & Gustavussen, Kristian (Red.), *Blik på byen: Introduktion til bysociologi* (København: Columbus, 2015)

Florida, Richard

- *Den kreative klasse – og hvordan den forandrer arbejde, fritid, samfund og hverdagsliv* (København: Klim 2005)
- *The New Urban Crisis: Gentrification, Housing Bubbles, Growing Inequality, and What We Can Do About It* (London: OneWorld Books 2018)

Gehl, Jan

- *Livet mellem husene: Udeaktiviteter og udemiljøer* (København: Arkitektens Forlag, 2003)
- *Byer for Mennesker* (København: Bogværket 2010)
- *Life between Buildings: Using Public Space* (Island Press 2011)

Glaeser, Edward,

- *Triumph of the City: How Urban Spaces Make Us Human* (London: Pan Books 2012)

- "Urban Transformations and the Future of the City", *In the Post-Urban World: Emergent Transformation of Cities and Regions in the Innovative Global Economy*, Haas & Westlund (red.) (London and New York: Routledge 2018), 15-29
- Gram, Rikke Juul. "Byrumsdrømme i 1:1", *Byplan* 67, no. 2 (2015): 10-15
- Greve, Anni, *Storbyen: Urbanisering & urbanitet* (København: Columbus 2014)
- Harvey, David
- "From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism", *Human Geography* 71, no. 1 (1989), 3-
 - "Neoliberalism and the City", *Studies in Social Justice* 1, no. 1 (2007)
 - "The Right to the City", *New Left Review* 53 (2008)
 - *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution* (Verso Books 2012)
- Howard, Ebenezer, *Garden Cities of Tomorrow* (Eastbourne: Orion 1985)
- Jacobs, Jane, *The Death and Life of Great American Cities* (Harmondsworth: Penguin 1977)
- Jacobsen, Michael Hviid, "Zygmunt Bauman, byen og frygten", *Dansk Sociologi* 16, no. 3 (2005), 61-64
- Juul, Helle, *Byens Rum 2: Det kendte i det fremmede*, (København: Realdania 2009)
- Kotkin, Joel, *The City: A Global History*, Modern Library Paperback Edition (New York: Modern Library 2006)
- Krier, Léon; Thadani, Dhiru A. & Hetzel, Peter J., *The Architecture of Community* (Washington, DC: Island Press 2009)
- Landry, Charles, *The Art of City-Making* (Sterling, VA: Earthscan 2006)
- LeGates, Richard T. & Stout, Frederic, *The City Reader*, 2. Ed. (London and New York: Routledge 2000)
- Lützen, Karin, *Byen Tæmmes: Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, 2. udg. (København: Hans Reitzel 2013)
- Lynch, Kevin, *Good City Form* (Cambridge, Mass: MIT Press 1994)
- Massey, Doreen, "Understanding cities", *City* 4, no. 1 (2000), 135-144
- Mumford, Lewis, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects* (Harmondsworth: Pelican Book 1973)
- Oldenburg, Ray, "Our Vanishing 'Third Places'", *Planning Commissioners Journal* 25 (1997)
- Pedersen, Ove K., "Byerne og globalisering", *Byplan* 63, no. 2 (2011a), 38-46
- Pløger, John, "Den Fragmentariske by og 'Det gode byliv': Udfordringer for fremtidens by- og boligplanlægning: Et Essay" (SBI forlag 2002)
- Sennett, Richard,
- *The Fall of Public Man* (Cambridge: Cambridge University Press 1976)
 - *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities* (New York: W.W. Norton & Company 1992), 10-19

- "The Open City", *In the Post-Urban World: Emergent Transformation of Cities and Regions in the Innovative Global Economy*, red. Haas & Westlund (London and New York: Routledge 2018), 97-106

Simmel, Georg, "Storbyerne og det åndelige liv", *K&K - Kultur og Klasse* 19, no. 71 (1992), 73-84

Simonsen, Kirsten F.,

- *Byens mange ansigter: Konstruktion af byen i praksis og fortælling*, (Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag 2005)
- "Rumlig praksis: Konstitution af rum mellem materialitet og repræsentation", *Slagmark* 57 (2010), 35-47

Westlund, Hans & Haas, Tigran, "Introduction: In the Post-Urban World", *In the Post-Urban World: Emergent Transformation of Cities and Regions in the Innovative Global Economy*, red. Haas & Westlund (London and New York: Routledge 2018), 1-12

Sandercock, Leonie,

- *Cosmopolis II: Mongrel Cities of the 21st Century* (Cornwall: Continuum 2003)
- *Making the Invisible Visible: A Multicultural Planning History 2* (Univ. of California Press 1998)
- "Spirituality and the Urban Professions: The Paradox at the Heart of Planning", *Planning Theory & Practice* 7, no. 1 (2006)

Soja, Edward W.,

- "Beyond Postmetropolis." *Urban Geography* 32, no. 4 (2011), 451-69
- *Se desuden under spatial teori*

Thomsen, Søren Ulrik, *Om storby* (København: Gyldendal 2018)

Thomsen, Søren Ulrik & Rohde, Jokum, *København Con Amore* (København: Vindrose 2006)

Urban theology

UK:

Baker, Christopher,

- *The Hybrid Church in the City. Third Space Thinking* (London: SCM press 2007)
- "Current Themes and Challenges in Urban Theology", *The Expository Times* 125, no. 1 (2013), 3-12

Commission on Urban Life and Faith (CULF), *Faithful Cities: A Call for Celebration, Vision and Justice* (Methodist Publishing House 2006)

Commission on Urban Priority Areas (CUPA), *Faith in the City: A Call for Action by Church and Nation* (Church House 1985)

Davey, Andrew, "Better Place: Performing the Urbanisms of Hope", *International Journal of Public Theology* 2, no. 1 (2008), 27-46

- Davey, Andrew and Elaine Graham, "Inhabiting the Good City: The Politics of Hate and the Urbanisms of Hope", *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*, red. Beaumont & Baker (2011), 120-34.
- Dinham, Adam, "Commentary: From Faith in the City to Faithful Cities: The 'Third Way', the Church of England and Urban Regeneration", *Urban Studies* 45, no. 10 (2008), 2163-74
- Gorringe, Timothy,
- *A Theology of the Built Environment: Justice, Empowerment, Redemption* (Cambridge University Press 2002)
 - "Town Planning: A Theological Imperative?", *Journal of Theology for Southern Africa*, no. 123 (2005), 16-16
 - "Salvation by Bricks: Theological Reflections on the Planning Process", *International Journal of Public Theology* 2, no. 1 (2008), 98-118.
 - "Living Toward a Vision: Cities, the Common Good, and the Christian Imagination", *Anglican Theological Review* 91, no. 4 (2009), 521.
- Graham, Elaine, "What Makes a Good City? Reflections on Urban Life and Faith", *International Journal of Public Theology* 2, no. 1 (2008), 7-26
- Graham, Elaine and Lowe, Stephen, *What makes a Good City? Public Theology and the Urban Church* (London: Darton, Longman and Todd 2009)
- Harvey, Anthony, "Concluding Comment: Theology of the City, or Theology from the City?", *The Expository Times* 125, no. 1 (2013), 26-29
- Isiorho, David, "Faithful Cities and Their Theology of Context: Even Our Diversity Is Diverse", *Black Theology: An International Journal* 6, no. 1 (2008), 98-118
- Northcott, Michael S. (red.), *Urban Theology: A Reader* (London: Cassell 1998)
- Sedgwick, Peter (red.), *God in the City. Essays and Reflections from the Archbishop of Canterbury's Urban Theological Group* (London: Mowbray 1995)
- Shannahan, Chris,
- *Voices from the Borderland: Re-Imagining Cross-Cultural Urban Theology in the Twenty-First Century* (London: Equinox 2010)
 - "The Canaanite Woman and Urban Liberation Theology", *The Expository Times* 125, no. 1 (2013), 13-21
 - "Zombie Multiculturalism Meets Liberative Difference: Searching for a New Discourse of Diversity", *Culture and Religion* 17, no. 4 (2016), 409-430
- Sheldrake, Philip,
- "Spirituality and Social Change: Rebuilding the Human City", *Spiritus: A Journal of Christian Spirituality* 9, no. 2 (2009), 137-56
 - *The Spiritual City: Theology, Spirituality, and the Urban* (Malden, MA: Wiley Blackwell 2014)
- Smith, David,
- "Jesus and the City: Reflections on the Urban Context of Galilee", *Evangelical Quarterly* 82, no. 4 (2010)

- *Seeking a City with Foundations: Theology for an Urban World* (Intervarsity Press 2011)

Stoddart, Eric, "What Makes for a Better City? Eucharistic Liturgy as Social Critique", *Practical Theology* 10, no. 3 (2017), 236-48

Vincent, John J,

- *Into the City* (London: Epworth Press 1982)
- "Towards an Urban Theology", *New Blackfriars* 64, no. 751 (1983): 4-17
- "Theology from the City", *The Expository Times* 125, no. 5 (2013), 230-31

Ward, Graham, *Cities of God, Radical Orthodoxy* (London: Routledge 2000)

Williams, Rowan, "Urban Spirituality", *Holy Living*, kap. 8 (Bloomsbury Publishing 2017), 71-80

USA:

Bakke, Ray, *Kristen i byen* (Fredericia: Lohse 1993)

Bess, Philip,

- "Civic Art and the City of God: Traditional Urban Design and Christian Evangelism", *Journal of Markets & Morality* 6, no. 1 (2003a) 33-57
- "Design Matters: The City and the Good Life: Can the Art of Traditional Urban Design Be Renewed, and Can We Relearn How to Create Beautiful and Livable Cities?" *The Christian Century* 120 (2003b), 20-29

Cox, Harvey, *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective* (Princeton: Princeton University Press 2013) original udgave 1966

Engen, Charles Van & Tiersma, Jude (red.), *God So Loves the City: Seeking a Theology for Urban Mission* (Monrovia CA, MARC/World Vision 1994)

Greer, Rowan A., "Jerusalem: The city as Place", *Civitas: Religious Interpretations of the City*, red. Peter S. Hawkins (Atlanta: Scholars Press, 1986)

Hawkins, Peter S. (red.), *Civitas: Religious Interpretations of the City* (Atlanta: Scholars Press, 1986)

Hjalmarson, Leonard, *No Home Like Place: A Christian Theology of Place* (Oregon: Urban Loft Publishers 2014)

Jacobsen, Erik O., *The Space Between: A Christian Engagement with the Built Environment, Cultural Exegesis* (Michigan: Baker Academic 2012)

Keller, Timothy and Stefan Paas, *Center Church Europe: Doing Balanced, Gospel-Centered Ministry in Your City*, European ed. (Franeker: Uitgeverij Van Wijnen, 2014)

Meeks, Wayne A.,

- *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*, Original vers. 1983 (London: Yale University Press 2003)
- "St. Paul of the Cities", *Civitas: Religious Interpretations of the City*, red. Peter S. Hawkins (Atlanta: Scholars Press, 1986)

- Myatt, William, "God in Gotham: Tim Keller's Theology of the City", *Missiology An International Review*: 44, no. 2 (2016): 180-93
- Rogerson, J. W. & Vincent, John J., *The City in Biblical Perspective. Biblical Challenges in the Contemporary World* (Oakville, CT: Equinox Pub. 2009)
- Walton, Steve; Trebilco, Paul R. & Gill, David W. J., *The Urban World and the First Christians* (Grand Rapids, Michigan: Eerdmans Publishing 2017)
- Wilson, Robert R., "The City in the Old Testament", *Civitas: Religious Interpretations of the City*, red. Peter S. Hawkins (Atlanta: Scholars Press, 1986)
- Winter, Gibson, *The New Creation of Metropolis* (New York: Macmillan 1966)

Europa:

- Beaumont, Justin, "Introduction: Faith-Based Organisations and Urban Social Issues", *Urban Studies* 45, no. 10 (2008), 2011-17
- Bergmann, Sigurd,
- *Architecture, Aesth/Ethics & Religion*, red. Sigurd Bergmann (Frankfurt am Main: IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation 2005)
 - "Atmospheres of Synergy: Towards an Eco-Theological Aesth/Ethics of Space", *Ecotheology* 11, no. 3 (2006), 326-56
 - "Theology in Its Spatial Turn: Space, Place and Built Environments Challenging and Changing the Images of God", *Religion Compass* 1, no. 3 (2007), 353-79
 - "Making Oneself at Home in Environments of Urban Amnesia: Religion and Theology in City Space", *International Journal of Public Theology* 2, no. 1 (2008), 70-97
 - *Theology in Built Environments: Exploring Religion, Architecture, and Design*, red. Sigurd Bergmann (New Brunswick: Transaction Publishers 2009)
 - "The Legacy of Trinitarian Cosmology in the Anthropocene: Transcontextualising Late Antiquity Theology for Late Modernity", *Studia Theologica - Nordic Journal of Theology* 69, no. 1 (2015), 32-44
 - *Religion, Space and the Environment* (Transaction Publishers, 2016)
- Brinkman, Martien E.; Vlug, Hugo & Brinkman, Martin (red.), *Faith in the City: Fifty Years World Council of Churches in a Secularized Western Context: Amsterdam, 1948-1998* (Zoetermeer: Meinema 1998)
- Burfeind, Carsten; Heimbrock, Hans-Günther & Spory, Anke (red.), *Religion und Urbanität: Herausforderung für Kirche und Gesellschaft*, (Münster: Waxmann 2009)
- Conrad, Ruth,
- "Liturgie Der Stadt", *Evangelische Theologie* 73, no. 3 (2013), 207-23
 - "'Anticipation of the Future': Faith in Urban Space. Opportunities and Challenges of Church-Based Action in the Social and Religious Ambivalences of the City", *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 57, no. 3 (2015), 342-367

- Dannowski, Hans Werner (red.), *Gott in der Stadt: Analysen–Konkretionen–Träume* (Hamburg: EB-Verlag 1998)
- Georgi, Dieter, *The City in the Valley: Biblical Interpretation and Urban Theology*, Society of Biblical Literature (Atlanta: Brill 2005)
- Grünberg, Wolfgang,
- ”Berührung von Himmel und Erde: Sadtfriede—Religionsfriede— Gottesfriede”, *Gott in der Stadt: Analysen-Konkretionen-Träume*, red. Hans Werner Dannowski (Hamburg: EB-Verlag, 1998), 241-59
 - ”Die Kirchen im Ringen um die Mitte der Stadt”, *Religion und Urbanität: Herausforderung für Kirche und Gesellschaft*, red. Carsten Burfeind mfl. (Münster: Waxmann 2009), 55-69
- Grünberg, Wolfgang & Körs, Anna, ”’Symbolkirchen’ as Bridges or Boundary Stones in a Merging Europe”, *Theology in Built Environments*, red. Sigurd Bergmann (New Brunswick: Transaction Publishers 2009), 69-107
- Kampmann, Jürgen & Schwöbel, Christoph, *Die Stadt: Interkulturelle Theologische Zugänge*, Teologie Interdisziplinär 19 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage 2019)
- Kasa, Eivind, ”Architecture and Religion in Secularised Times”, in *Architecture, Aesthetics and Religion*, red. Sigurd Bergmann (Frankfurt am Main: IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation 2005), 20-38
- Moltmann, Jürgen,
- *The Source of Life: The Holy Spirit and the Theology of Life* (London: SCM Press 1997)
 - ”The Future of Theology”, *The Ecumenical Review* 68, no. 1 (2016), 3-13
 - ”Ist die Stadt ein Ort der Hoffnung?”, *Die Stadt: Interkulturelle Theologische Zugänge*, red. Jürgen Kampmann, Teologie Interdisziplinär 19 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage 2019)
- Hermann, Markus-Liborius & Schönemann, Hubertus (red.), *Evangelium. Stadt. Kirche: Stadt- und Gemeindemission im Säkularen Umfeld* (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet 2014)
- Rother, Bernd, *Kirche in der Stadt* (Vandenhoeck & Ruprecht, 2005)

Danmark

- Aagaard, Anne Marie, *Det Ny Jerusalem: Guds by og de skiftende forventninger* (Aarhus: Anis 1989)
- Ank, Ingrid & Thusgård, Esben, ”Berørt af byens travlhed”, *Dansk kirketidende* 169, no. 9 (2017), 6-11
- Bartholin, Poul Henning. ”Kirken i den postindustrielle by”, *Kritisk forum for praktisk teologi* 153 (2018), 41-51
- Baumann, Jens Andrew, ”Ændringer i bykulturen, ændringer i kirkekulturen?”, *Kritisk forum for praktisk teologi* 153 (2018), 72-82

- Lodberg, Peter. "Troen i byen", *Kritisk forum for praktisk teologi* 53 (2018), 12-20
- Marschner, Line, "Åndelige tankstationer: Om kirkebygningers betydning og potentiale i byerne", *Kritisk forum for praktisk teologi* 153 (2018), 31-40
- Storebjerg, Hanne & Thomsen, Niels F., *Kirken i byen* (Valby: Unitas 2000)
- Thomsen, Henning, "Kirken som samtidighed", *Kritisk forum for praktisk teologi* 153 (2018), 3-11
- Thusgård, Esben, "Byen tilhører dem, der tager den til sig", *Kritisk forum for praktisk teologi* 153 (2018), 62-71
- Thusgård, Esben & Birch, Peter (red.), *Kirken i byen*, Kritisk Forum for Praktisk Teologi 153 (2018)
- Viftrup, Lars Buch, "Kirkerum, byrum og himmelrum", *Kritisk forum for praktisk teologi* 153 (2018), 21-30

Offentlige teologi og religion i det offentlige:

- Arfmann, Christian mfl. (red.), *Politik kommer ikke af ingenting* (Folkekirkens Udviklings- og Videnscenter og Folkekirkens Mellemkirkelige Råd 2019)
- Atherton, John, *Public Theology for Changing Times* (SPCK 2000)
- Baker, Christopher, "Faith in the Public Sphere—in Search of a Fair and Compassionate Society for the Twenty-First Century", *Journal of Beliefs & Values* 37 (2016), 259-272
- Cady, Linell E., "Public Theology and the Postsecular Turn", *International Journal of Public Theology* 8, no. 3 (2014), 292-312
- Christensen, Henrik Reintoft; Arly Jacobsen, Brian & Engelbreth Larsen, Signe (red.), *Religion i det offentlige rum: Et dansk perspektiv*, Sociologiske studier 6 (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2019)
- Dinham, Adam; Furbey, Robert & Lowndes, Vivien (red.), *Faith in the Public Realm: Controversies, Policies and Practices* (Bristol: Policy 2009)
- Kim, Sebastian C. H. & Day, Katie, *A Companion to Public Theology*, Brill's Companions to Modern Theology 1 (Leiden: Brill 2017)
- Furseth, Inger, *Religious Complexity in the Public Sphere: Comparing Nordic Countries*, Palgrave Studies in Religion (Cham: Palgrave Macmillan, Springer International Publishing 2018)
- Mogensen, Mogens M., *Kristendommen i en brydningstid: Kirke, mission, økumeni og offentlighedsteologi* (Christiansfeld: Intercultural.dk 2019).
- Vejrup Nielsen, Marie, "Folkekirken og det offentlige rum", *Religion i det offentlige rum: Et dansk perspektiv*, red. Henrik Reintoft Christensen mfl. (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2019)
- Williams, Rowan, *Faith in the public square*, paperback ed. (London: Bloomsbury Continuum 2015)

Sekularisering og det postsekulære

- Baker, Christopher, "Resisting the Transcendent?", *The Routledge Handbook of Postsecularity*, red. Justin Beaumont (London: Routledge 2019), 303-14
- Beaumont, Justin. *The Routledge Handbook of Postsecularity* (London: Routledge 2019)
- Beaumont, Justin & Baker, Christopher, *Postsecular Cities: Space, Theory and Practice*, (London: Continuum 2011)
- Berger, Peter L.,
- *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion* (New York: Doubleday 1967)
 - *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics* (Washington DC: Ethics and Public Policy Center 1999)
- Cloke, Paul and Justin Beaumont, "Geographies of Postsecular Rapprochement in the City", *Progress in Human Geography* 37, no. 1 (2013), 27-51
- Graham, Elaine,
- "Between a Rock and a Hard Place: Public Theology in a Post-Secular Age", *Practical Theology* 7, no. 4 (2014), 235-251
 - "Interrogating the Postsecular", *The Routledge Handbook of Postsecularity*, red. Justin Beaumont (London: Routledge 2019), 223-233
- Goodhew, David & Anthony-Paul, *The Desecularization of the City: London's Churches, 1980 to the Present* (London: Routledge, Taylor & Francis Group 2018)
- Habermas, Jürgen, "Notes on Post-Secular Society", *New perspectives Quarterly* 25, no. 4 (2008), 17-29
- Knott, Kim, "Cutting Through the Postsecular City: A spatial Interrogation", *Exploring the Postsecular*, Molendijk; Beaumont & Jedan (red.) (Leiden: Brill 2010), 19-38
- McClymont, Katie, "Postsecular Planning? The Idea of Municipal Spirituality", *Planning Theory & Practice* 16, no. 4 (2015), 535-54
- Molendijk, Arie L, Beaumont, Justin & Jedan, Christoph, *Exploring the Postsecular: The Religious, the Political and the Urban*, International Studies in Religion and Society 13 (Leiden: Brill 2010)
- Sigurdson, Ola, *Det postsekulära tillståndet: religion, modernitet, politik* (Göteborg: Glänta Produktion 2009)
- Zuckerman, Phil, *Samfund uden Gud* (Aarhus: Univers 2008)

Spatial teori

- Baker, Christopher,
- *The Hybrid Church in the city* (se Urban Theology)
 - "Resisting the Transcendent?" *The Routledge Handbook of Postsecularity* (London and New York: Routledge, 2019), 303-14
- Bergmann, Sigurd, *se urban theology, Europa*

Brueggemann, Walter, *The land: Place as Gift, Promise, and Challenge in Biblical Faith*, Overtures to Biblical Theology (Philadelphia: Fortress Press 1977)

Hjalmarson, Leonard, *se urban theology, USA*

Inge, John, *A Christian Theology of Place: Explorations in Practical, Pastoral, and Empirical Theology* (Aldershot: Ashgate 2003)

Jacobsen, Erik O., *se urban theology, USA*

Knott, Kim,

- *The Location of Religion: A Spatial Analysis of the Left Hand* (Oakville CT: Equinox Pub 2005)
- "Spatial Theology and the Study of Religion", *Religion Compass* 2, no. 6 (2008), 1102-1116
- "From Locality to Location and Back Again: A Spatial Journey in the Study of Religion", *Religion* 39, no. 2 (2009), 154-160

Lefebvre, Henri, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell 2005)

Lindhardt, Mogens, "Kirkerummets kristendom: Fra spisesal til hvilerum", *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* 23 (1986)

Pallasmaa, Juhani, "Common Ground: An Interview with Juhani Pallasmaa", Interviewed by Scott Wheland Wall, *Journal of Architectural Education* 63, no. 1 (2009)

Schuster, Benny Grey, "Fra kirkerum til gudstjenesterum: En forfaldshistorie?" *Kritisk forum for praktisk teologi* 54 (1993), 33-54

Soja, Edward W.,

- *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places* (Cambridge, Mass: Blackwell 1996)
- "Writing the City Spatially", *City* 7, no. 3 (2003), 269-280

Systemteori

Lundager Knudsen, Inger, *Religiøs og teologisk kommunikation: Luhmann om religion, samfund og massemedier* (Fredriksberg: Anis 2009)

Luhmann, Niklas,

- *Autopoiesis 2: Udvalgte tekster af Niklas Luhmann*, red. Jens Chr. Jacobsen (København: Politisk revy 1995)
- *Sociale systemer: Grundrids til en almen teori* (København: Hans Reitzel 2000)
- *Theories of Distinction* (California: Stanford University Press 2002)
- *A systems theory of religion* (Stanford, California: Stanford University Press 2013)

Qvortrup, Lars,

- "Kirke, medier og offentlighed", *Udfordringer til folkekirken*, red. Jens Holger Schørring & Jens Torkild Bak (København: Anis 2006)

- *Paradokshåndtering og ritualproduktion: Tro som vidensform* (Frederiksberg: Anis 2012)

Rasmussen, Jens, "Textual Interpretation and Complexity: Radical Hermeneutics", *Nordisk pedagogik* 24, no. 3 (2004)

Sløk, Camilla, *Religionskritikkens ophør: Set i lyset af Niklas Luhmann* (Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag 1999)

Thyssen, Ole,

- "Forord", *Iagttagelse og paradoks: Essays om autopoietiske systemer* (København: Samlerens bogklub 1997)
- *Det filosofiske blik: Europæiske mestertænkere* (København: Information 2012)

Samskabelse

Alstrup, Yvonne Nielsen, *Kirken på landet*, en rapport (Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter 2020).

Baker, Christopher, "Spiritual Capital and Economies of Grace: Redefining the Relationship between Religion and the Welfare State", *Social Policy and Society* 11, no. 4 (2012)

Blom-Hansen, Jens, *Fra sogn til velfærdsproducent: Kommunestyret gennem fire årtier* (Odense: Syddansk Universitetsforlag 2012)

Guribye, Eugene, "Co-creation of Linking Social Capital in 'municipality 3.0'", *Journal of Civil Society* 14, no. 1 (2018)

Hjære, Mette & Jørgensen, Helene E. D., *Jeg tror simpelthen, at barriererne ligger mellem ørerne: En undersøgelse af samarbejdet mellem kommuner og sognekirker på det frivillige sociale område* (Odense: Center for Frivilligt Socialt Arbejde 2017)

Holdt, Marie B. mfl., *Samskabelse eller samarbejde? Forskelle, fordele og fremgangsmåder* (København: Ingerfair 2014)

Klausen, Kurt Klaudi, "Lederskabet og de store omstillinger: Kommunerne, politiet og folkekirken i reformernes smeltedigel", *Ledelse & Erhvervsøkonomi* 70, nr. 4 (2006)

Lundsfryd, Johannes; Klarup, Vibe & Bundsgaard, Jacob F., *Rodskud: Venligboere, nærværme og trivselstanter – Hvordan lokale fællesskaber genskaber velfærd* (København: Gyldendal 2017)

Pedersen, Ove K., *Konkurrencestaten*, Samfund i forandring 1 (København: Hans Reitzel 2011)

Petersen, Jørn Henrik F., *Fra Luther til konkurrencestaten*, University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences, Vol. 529 (Odense: Syddansk Universitetsforlag 2016)

Putnam, Robert D., "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of democracy* 6, no. 1 (1995), 65-78

Stoker, Gerry, *Transforming Local Governance. From Thatcherism to New Labour* (New York: Palgrave Macmillan 2004)

Sørensen, Eva & Jacob Torfing, "Fem trin til samskabelse", *Denoffentlige.dk* (2017).

Tortzen, Anne, *Samskabelse af velfærd: Muligheder og faldgruber*, (København: Hans Reitzel 2019)

Ulrich, Jens, "Samskabelse - En Typologi", *Clou Skriftsserie* 2016, no. 001 (2016), 1-15

Folkekirken og samfundet

Diakoniudvalg nedsat af biskopperne og Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer, *Diakoni - en integreret dimension i folkekirkens liv: betænkning* (Valby: Aros 2001)

Engholm, Birgitte Kragh & Høgh, Rene (red.), *Drop-in-dåb*, (Frederiksberg: Eksistensen 2019)

Holm, Bo Kristian, "Det onde jeg og den gode verden", *Reformationen: 1500-tallets kulturrevolution: Europa*, red. Ole Højris & Per Ingesman (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2017), 85-104

Holm, Bo Kristian & Koefoed, Nina J., "Studying the Impact of Lutheranism on Societal Development. An Introduction", *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*, red. Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2018), 9-24

Ingesman, Per, "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv", *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, red. Tim Knudsen (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2000), 65-86

Iversen, Hans Raun,

- "Forholdet folk-stat-kirke i politisk og teologisk belysning", *Dansk tidsskrift for teologi og kirke* 2 (2011), 5-16
- "Den danske folkekirke i nordisk belysning", i *Fremtidens danske religionsmodel*, red. Lisbeth Christoffersen mfl. (2012), 23-40
- *Ny praktisk teologi: Kristendommen, den enkelte og kirken* (København: Eksistensen 2018)

Jacobsen, Brian Arly, "De politiske partiers religionspolitik", *Fremtidens danske religionsmodel*, red. Lisbeth Christoffersen, mfl. (2012), 217-236

Kirkeministeriets strukturkommission, *Betænkning om folkekirken i det moderne samfund* (1971)

Kirkeministerium, *Folkekirkens styre: Betænkning fra Udvalget om en mere sammenhængende og moderne styringsstruktur for folkekirken*, Betænkning, nr. 1544 (2014)

Korsgaard, Ove, "Fra religion til nation som kernen i den kollektive identitet i Danmark", *Udfordringer til folkekirken*, red. Jens Holger Schørring & Jens Torkild Bak (København: Anis 2006), 131-168

Kærgaard, Niels & Petersen, Jørn Henrik, "Folkekirken, staten og økonomien", i *Fremtidens danske religionsmodel*, red. Lisbeth Christoffersen, mfl. (2012), 259-274

Kühle, Lene, mfl. (red.), *Funktionspræster i Danmark: En kortlægning*, Center for Samtidsreligion og Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter (2015)

- Mogensen, Mogens, *Den danske model: Samspil mellem sognemenighederne og de frie kirkelige organisationer i folkekirken* (Frederiksberg: Unitas 2007)
- Rasmussen, Andreas, "Folkekirken på Vesterbro", i *Den mangfoldige kirke: Nye menighedsformer i Danmark*, red. Bent Berring-Nielsen mfl., Ny Mission 24 (2013), 87-96
- Rasmussen, Jes H., "Fra folkekirke til konkurrencekirke", *Religion i det offentlige rum. Et dansk perspektiv*, red. Henrik Reintoft Christensen mfl. (2019)
- Reeh, Niels, "Statens interesse i religionsundervisning fra enevælden til New Public Management", *Fremtidens danske religionsmodel*, red. Lisbeth Christoffersen mfl. (2012), 151-170
- Reeh, Tine, "... i pagt med tidens ændring og den rivende ændring af samfundets struktur", *Dansk Teologisk Tidsskrift* 75,1 (2012)
- Vejrup Nielsen, Marie,
- "Kirkelig autonomi i de nordiske lande", *Fremtidens danske religionsmodel*, red. Lisbeth Christoffersen, mfl. (2012), 41-54
 - "Kirkeindsigt og Udsyn – Kommune og folkekirke", *Politik årg.* 17, nr. 4 (2014)
 - "Kulturkristen: En deskriptiv eller normativ betegnelse i Danmark i dag", *Religion* 2 (2016)

Empiriske undersøgelser af kirke og religion

- Aarhus Stift, "Nysgerrig folkekirke. Inspirationsmateriale" (Aarhus: DKM, 2020)
- Davie, Grace, "Believing Without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?", *Social Compass* 37 (1990), 455-469
- Enggaard, Nete Helene, *Højmesse set fra kirkebænken*, Rapport, Center for Kirkeforskning, Afdeling for Systematisk Teologi, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet (2015)
- Felter, Kirsten Donskov & Bjerrum, Ruth Sønderskov, *Hvad forventer folket Af kirken?* Center for Kirkeforskning, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet (2015)
- Fibiger, Marianne Q. (red.), *Religiøs mangfoldighed: En kortlægning af religion og spiritualitet i Århus* (Aarhus: Systime Academic 2004)
- Heelas, Paul & Woodhead, Linda, *The Spiritual Revolution: Why religion is Giving Way to Spirituality*, Religion and Spirituality in the Modern World (Malden, Mass: Blackwell 2005)
- Heimbrock, Hans-Günther,
- "Von der "Lebensnähe" zur "Lebenswelt"", *Praktische Theologie und Empirische Religionsforschung* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt 2013), 100-117
 - "Leben: Praktische Theologie als Theorie "Gelebter Religion" und der Begriff der Erfahrung (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt 2013), 121-142
- Iversen, Hans Raun,
- "Nye menighedsformer i folkekirken", *Den mangfoldige kirke: Nye menighedsformer i Danmark*, red. Bent Berring-Nielsen mfl., Ny Mission 24 (2013), 60-70

- "Hvorfor forstår vi kirkestatistik, som vi gør? Historien om den danske kirkestatistik", *Tal om kirken. Undersøgelser af Folkekirkenes aktivitets- og deltagerstatistik*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 57, Københavns Universitet (2014), 115–128.

Leth-Nissen, Karen Marie, *Churching Alone: A Study of the Danish Folk Church at Organizational, Individual and Societal Levels*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 79, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet (2018)

Leth-Nissen, Karen Marie & Trolle, Astrid Krabbe, *Dåb eller ej: Rapport om småbørnsforældres til- og fravalg af dåb*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 59, Center for Kirkeforskning, Københavns Universitet (2015)

Rasmussen, Steen Marqvard,

- *Den relevante folkekirke: Et sociologisk grundlag for målsætningsarbejde, aktivitetsstatistik og brugerundersøgelser*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 56, Københavns Universitet, Center for Kirkeforskning (2014a)
- "Folkekirken for alle subkulturer", *Tal om kirken. Undersøgelser af Folkekirkenes aktivitets- og deltagerstatistik*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 57, Københavns Universitet (2014b), 51-75

Rasmussen, Steen Marqvard & Thomsen, Marie Hedegaard, *Forskellige vilkår for folkekirken på landet: værkstedsrapport* (Sabro: Landsforeningen af Menighedsråd 2015)

Rosen, Ina (2009), *I'm a Believer – But I'll Be Damned if I'm Religious: Belief and Religion in the Greater Copenhagen Area: A Focus Group Study* (Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet 2009)

Thomsen, Marie, "Et åbent hus med mange indgange", ph.d.-afhandling (Teologisk fakultet, Aarhus Universitet 2014)

Thusgaard, Esben mfl. (red.), *Giver det mening: Samtaler om dåb i en forandret tid*, rapport Aarhus Stift (2016)

Trolle, Astrid Krabbe, *Blandt principielle sekularister og konkrete konservatorer. Danskernes holdninger til religion og folkekirke i fire YouGov-undersøgelser*, Center for Kirkeforskning, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet (2015)

Vejrup, Marie Nielsen & Iversen, Hans Raun, *Tal om kirken. Undersøgelser af Folkekirkenes aktivitets- og deltagerstatistik*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 57, Københavns Universitet (2014), 115–128.

Vejrup, Marie Nielsen & Helbo, Kirstine Johansen, "Transforming Churches: The Lived Religion of Religious Organizations in a Contemporary Context", *Journal of Contemporary Religion* 34, no. 3 (2019)

Empirisk teologi og ekklesiologi

Afdal, Geir, "Teologi som teoretisk og praktisk aktivitet", *Tidsskrift for teologi og kirke* 82, no. 2 (2011), 87-108

Astley, Jeff, *Ordinary Theology: Looking, Listening and Learning in Theology* (Aldershot, Hants, England: Ashgate Pub. 2002)

- Engdahl, Hans, "Ecclesiology as Juxtaposition of Social Theory, Hermeneutics, and Theology: Learning from a Dissertation on Afrikaner Theology", *Ecclesiology in the Trenches: Theory and Method under Construction* red. Sune Fahlgren & Jonas Ideström (Eugene, Oregon: Pickwick Publications 2015), 31-48
- Fahlgren, Sune; Ideström, Jonas, *Ecclesiology in the Trenches: Theory and Method under Construction* (Eugene, Oregon: Pickwick Publications 2015)
- Fiddes, Paul S., "God and Story in the Church and in Doctrine", *Ecclesial Practices* 2, no. 1 (2015), 5-22
- Fulkerson, Mary McClintock, Interpreting a Situation: "When is "Empirical" also "Theological"?", *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*, red. Pete Ward (Grand Rapids, Mich: Eerdmans 2012); 124-144
- Hegstad, Harald,
- "A New Situation in Theological Research — and Some Unsolved Questions", *Explorations in Ecclesiology and Ethnography*, red. Christian B. Scharen, (Grand Rapids, Mich: Eerdmans 2012), 34-50
 - "Reflections on Understanding Ecclesiology", *Ecclesiology in the Trenches: Theory and Method under Construction* red. Sune Fahlgren & Jonas Ideström (Eugene, Oregon: Pickwick Publications 2015), 75-84
- Healy, Nicolas, M., *Church, World and the Christian Life: Practical-Prophetic Ecclesiology* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000)
- Ideström, Jonas,
- *Lokal kyrklig identitet: En studie av implicit ecklesiologi med exemplet Svenska kyrkan i Flemingsberg* (Skellefteå: Artos 2009)
 - "It is that Loving Gaze", *Ecclesial Practices* 2, no. 1 (2015), 108-19
- Ideström, Jonas; Kaufman, Tone Stangeland & Scharen, Christian, *What Really Matters: Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography* (Eugene: Wipf and Stock Publishers 2018)
- Kaufman, Tone Stangeland, "Normativity as Pitfall or Ally?", *Ecclesial Practices* 2 (2015), 91-107
- Marti, Gerardo, "Found Theologies versus Imposed Theologies: Remarks on Theology and Ethnography from a Sociological Perspective", *Ecclesial Practices* 3 (2016), 157-72
- McGuire, Meredith B., *Lived religion faith and practice in everyday life* (Oxford: Oxford University Press 2008)
- Pratt, Richard, "Ordinary Theology", *Theology* 112, no. 866 (2009), 111-20
- Scharen, Christian B., *Explorations in Ecclesiology and Ethnography* (Grand Rapids, Mich: Eerdmans 2012)
- Schmidt, Ulla, "Theological Theory about Church: A New Role for Empirical Research", *Praktische Theologie*, 54, no. 1 (2019), 35-38
- Stone, Bryan P., *A Reader in Ecclesiology* (London: Routledge 2012)
- Tveitereid, Knut, "Making Data Speak—The Shortage of Theory for the Analysis of Qualitative Data in Practical Theology", *What Really Matters: Scandinavian*

Perspectives on Ecclesiology and Ethnography, red. Jonas Ideström; Tone Stangeland Kaufman & Christian Scharen (Eugene: Wipf and Stock Publishers 2018), 41-57

Vejrup Nielsen, Marie; Helboe Johansen, Kirstine, "Transforming Churches: The Lived Religion of Religious Organizations in a Contemporary Context", *Journal of Contemporary Religion* 34, no. 3 (2019), 509-27

Ven, Johannes A. van der,

- "Practical Theology: from Applied to Empirical Theology", *Journal of Empirical Theology* 1, no. 1 (1988), 7-27
- "An Empirical or a Normative Approach to Practical Theological Research?", *Journal of Empirical Theology* 15, no. 2 (2002), 5-33

Ward, Pete (red.),

- *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography* (Grand Rapids, Mich: Eerdmans 2012)
- "Blueprint Ecclesiology and the Lived", *Ecclesial Practices* 2, no. 1 (2015), 74-90
- "Is Theology What Really Matters?", *What Really Matters: Scandinavian Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*, red. Jonas Ideström; Tone Stangeland Kaufman & Christian Scharen (Eugene: Wipf and Stock Publishers 2018), 157-172

Watkins, Clare,

- "Practising Ecclesiology: From Product to Process", *Ecclesial Practices* 2, no. 1 (2015), 23-39
- *Disclosing Church: An Ecclesiology Learned from Conversations in Practice* (London: Routledge 2020)

Watkins, Clare & Helen Cameron, "Epiphanic Sacramentality: An Example of Practical Ecclesiology Revisioning Theological Understanding", *Explorations in Ecclesiology and Ethnography*, red. Christian B. Scharen, (Grand Rapids, Mich: Eerdmans 2012), 71-92

Watkins, Clare; Bhatti, Deborah; Cameron, Helen; Duce, Catherin & Sweeney, James, "Practical Ecclesiology: What Counts as Theology in Studying the Church?", *Perspectives on Ecclesiology and Ethnography*, red. Pete Ward (Grand Rapids, Mich: Eerdmans 2012), 167-181

Wyller, Trygve, Heterotopic Ecclesiology: "Critical Reflections on What the Church on the Margins Might Mean", *Diaconia* 7 (2016), 43-56

Design Based Research og empiri-analyse

Brown, Tim & Wyatt, Jocelyn, "Design Thinking for Social Innovation", *Stanford Social Innovation Review* 8, no. 1 (2010), 31-35

Brown, Tim & Barry Katz, "Change by Design", *Journal of Product Innovation Management* 28, no. 3 (2011) 381-383

Buchanan, Richard, "Wicked Problems in Design Thinking", *Design Issues* 8, no. 2 (1992), 5-21

- Christensen, Ove & Gynther, Karsten, "Design-Based Research: Introduktion til en forskningsmetode i udvikling af nye E-læringskoncepter og didaktisk design medieret af digitale teknologier", *Læring og medier online* 9 (2012), 1-20
- Collins, Allan; Joseph, Diana & Bielaczyc, Katerine, "Design Research: Theoretical and Methodological Issues", *Journal of the Learning Sciences* 13, no. 1 (2004), 15-42
- Dolmans, Diana H. J. M & Tigelaar, D., "Building Bridges Between Theory and Practice in Medical Education Using a Design-Based Research Approach", *Medical Teacher* 34, no. 1 (2012), 1-10
- Duus, Gitte & Husted, Mia & Kildedal, Karin & Laursen, Erik & Tofteng, Ditte (red.), *Aktionsforskning: En grundbog* (Samfundslitteratur 2014)
- Gimmler, Antje, "Pragmatisme og "practice turn"", *Slagmark* 64 (2012), 43-58
- IDEO.org, *The Field Guide to Human-Centred Design* (2015)
- Kvale, Steinar & Brinkmann, Svend, *Interview: Introduktion til et håndværk*, 2. Udg. (Kbh.: Hans Reitzel)
- Malterud, Kirsti, "Systematic Text Condensation: A Strategy for Qualitative Analysis", *Scandinavian Journal of Public Health* 40, no. 8 (2012), 795-805
- Patel, Samir & Metha, Khanjan, "Systems, Design, and Entrepreneurial Thinking: Comparative Frameworks", *Systemic Practice and Action Research* 30, no. 5 (2016), 515-533

Øvrige

- Augustinus, Aurelius, *Om Guds Stad*, 1. udgave, Bent Dalsgaard Larsen (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2007)
- Bhabha, Homi K., *The Location of Culture* (London: Routledge 1994)
- Bunyan, John, *The Miscellaneous Works of John Bunyan*, red. Roger Sharrock mfl. (Oxford: Clarendon, 1976)
- Jensen, Jørgen I., *Den fjerne kirke: mellem kultur og religiøsitet* (København: Samleren 1995)
- Jenson, Robert W., *Den Treenige Identitet: Gud ifølge Evangeliet* (Frederiksberg: Anis 2008)
- Lauster, Jörg, *Evig protest: Reformation som princip* (Frederiksberg: Eksistensen 2018)
- Luther, Martin, "Til den kristne adel af den tyske nation om reformation af kristenheden", *Luthers Skrifter i Udvalg*, red. Torben Christensen, Fotografisk optryk. 2. oplag (København: Eksistensen 2018), Bd. 4
- Luther, Martin, "En sermon om Kristi legeme og om broderskaberne", *Luthers skrifter i udvalg*, red. Niels Nøjgaard, Fotografisk optryk. 2. oplag (København: Eksistensen 2017) Bd. 1
- Moyart, Marianne, "Ritualizing Interreligious Encounters: Mapping the Field of Interrituality", *Interreligious studies and intercultural theology* 1, no. 2 (2017), 164-186
- Rosa, Hartmut, *Fremmedgørelse og acceleration* (København: Hans Reitzel 2014)

Elektroniske henvisninger:

Om Aarhus:

- Gellerupparken,
 - o Transport og Boligministeriets liste over hårde ghettoer: <https://www.trm.dk/publikationer/2019/liste-over-ghettoomraader-pr-1-december-2019/>
 - o Gellerupparkens helhedsplan: <https://helhedsplangellerup.dk>.
- Aarhus Ø,
 - o Aarhus Kommune om Aarhus Ø: <https://aarhusoe.dk>
 - o Om bygningen Aarhus og Aarhus Ø: <http://aarhusiaarhus.dk/bydelen/>
- Institut for X,
 - o Hjemmeside: <https://institutforx.dk>
 - o Artikel i Euroman: <https://www.euroman.dk/livsstil/institut-for-x-i-aarhus-er-en-succes-pa-lant-tid-man-skal-have-ild-i-ojnene-for-at-komme-her>
- Aarhus på vej til storby (Jyllandsposten 2016): <https://jyllandsposten.dk/jpaarhus/ECE8492676/vaekstambitioner-aarhus-gaar-fra-stor-by-til-storby/>
- Aarhus går højhusamok (TV2-Østjylland 2018): <https://www.tv2ostjylland.dk/hojhuse-i-aarhus/grafik-hojhus-amok-i-aarhus-se-den-vilde-forskel-fra-2008-til-2028>
- Planchef om fortætning: En tæt by hænger bedre sammen (Aarhus Stifttidende 2017): <https://stiften.dk/artikel/planchef-om-fortætning-en-tæt-by-hænger-bedre-sammen-2017-10-30>
- Tal om Aarhus: <https://ledelsesinformation.aarhuskommune.dk/aarhus-i-tal/default.aspx?doc=vfs://Global/AARHUS-I-TAL/Befolkning-Oversigt.xview>

Om Aarhus Kommune:

- *Kommune forfra: Aarhus gentænder velfærden* (København: Mandag morgen innovation 2015): <http://reader.livedition.dk/aarhuskommune/560/html5/>
- *Medborgerskabspolitik* (2016): <https://www.aarhus.dk/media/6686/aak-medborgerskabspolitik.pdf>
- *Aarhus Kommuneplan 2017* (2017): <https://aarhus.viewer.dkplan.niras.dk/plan/2#/1128>

Om kirken:

- Fælles om det sociale ansvar, <https://www.fællesom.dk>.

- Aarhus Stift, “Nysgerrig folkekirke. Inspirationsmateriale”, https://aarhusstift.dk/_Resources/Persistent/e/5/7/c/e57c6a003d1f56fd4dac636c2fbba5d0385214ea/Nysgerrig%20folkekirke%20-%20rapporten.pdf
- Kirkebygninger i Danmark fordelt på årtier: <http://kirkearkitektur.dk/kirker-bygget-siden-1960/fordelt-pr-aarti.html>
- Informationer om sogne og provstier: <https://www.sogn.dk>
- Religion og samfund: <https://www.resam.dk>

Om byen:

- Bjørn, Niels,
 - ”Danmarkshistoriens største byeksperiment del II”, *Balladen om boligblokken*, afsnit 7, podcast (Bylyd og Realdania 2020a)
 - ”Hvad virker”, *Balladen om boligblokken*, afsnit 9, podcast (Bylyd og Realdania 2020b)
- Byindekser:
 - The Economist Intelligence Units ’Livability Index’: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=liveability2019
 - Mercer’s *Quality of Living Survey*, <https://mobilityexchange.mercer.com/Insights/quality-of-living-rankings>
 - Monocle’s *Quality of Life Survey*, <https://monocle.com/film/affairs/quality-of-life-survey-top-25-cities-2019/>
 - Deutsche Banks *Liveability Survey*, <https://www.cnbc.com/2019/05/20/these-cities-offer-the-best-quality-of-life-deutsche-bank-says.html>
- Cop40: <https://www.c40.org/history>
- “Det fantastiske byliv”, DR-serie:
 - Om København: https://www.dr.dk/drtv/episode/det-fantastiske-byliv_-koebenhavn_118839
 - Om Cape Town: https://www.dr.dk/drtv/se/det-fantastiske-byliv_-cape-town_121175
 - Om Montreal: https://www.dr.dk/drtv/se/det-fantastiske-byliv_-montreal_121176
- Ingels, Bjarke: <https://dac.dk/udstillinger/formgiving-big/> (senest besøgt 2021)
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2014). *World Urbanization Prospects: The 2014 Revision, Highlights (ST/ESA/SER.A/352)*: <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2014-Report.pdf>

BILAG

Oversigt:

Bilag 1: Tabel over identitet for informanter i undersøgelsen

Bilag 2: Billedworkshop

Bilag 3: Billedworkshop, udvalgte billeder i en gruppe

Bilag 4: Rummetaforer, tre udvalgt af gruppe

Bilag 5: Brainstorm, organisering af

Bilag 6: Mindmap over byen

Bilag 7: Mindmap over kirken

Bilag 8: Præsentation af temaer i workshoprunde 2

Bilag 9: Workshoprunde 3: Idéudvikling

Bilag 10: Medforfattererklæring

Bilag 1: Tabel over identitet for informanter i undersøgelsen

Informant ID Kirke- gruppe (F)	Karakteristika	Informant ID Borger- gruppe (B)	Karakteristika	Informant ID Kommune- gruppe (K)	Karakteristika
(1F-C)	Kirke- kulturmedarbejd er (forstad)	(5B-T)	Exurb, 55 år	(7K-AS)	Byudvikling
(1F-N)	Sogne præst i udsat boligområde	(5B-JO)	Indre by, 35 år, privat entreprenør	(7K-RO)	Leder af kulturinstitution
(1F-L)	Teologistuderend e	(5B-K)	Forstad, 68 år	(7K-ML)	Teknik og Miljø
(1F-A)	Sognepræst (indre by)	(5B-E)	Indre by, 26 år, studerende	(7K-PA)	Udsat boligområde
(2F-KH)	Sognepræst (udsat boligområde)	(6B-P)	Forstad, 39 år	(8K-HE)	Politiker
(2F-E)	Kirke- kulturmedarbejd er	(6B-AN)	Indre by/forstad, 65 år	(8K-ER)	Social forhold og beskæftigelse
(2F-S)	Akademisk medarbejder	(6B-KE)	Indre by, 25 år, studerende	(8K-KN)	Byudvikling
(3F-NI)	Provst	(6B-AR)	Forstad (almen bolig), 60 år	Runde 2 workshops (12K-HE) (12K-ER) (12K-KN) (12K-ML)	Deltager også i første runde
(3F-J)	Diakonal organisation	(6B-CA)	Indre by/forstad, 65 år		
(3F-NS)	Diakonal organisation	Runde 2 workshops			
(3F-HA)	Menigheds- og provstirådsmedle m	(11B-LI)	Suburb, 65Y		
(3F-BT)	Sognepræst (indre by)	(11B-AN) (11B-AR) (11B-CA)	Deltager også i første runde		

(4F-M)	Diakonal organisation	Runde 3 workshop 1
(4F-HJ)	Sognepræst (bynær forstad)	13M-PA 13K-BT 13K-M 13K-E 13B-JO
(4F-RA)	Kirkelig ungdomsorganisation	Workshop 2
(4F-BI)	Kirke-kulturmedarbejder	14M-AS 14M-ML 14K-BI 14K-KT 14B-CA
Runde 2 workshops		
(9F-TI)	Sognepræst (MSO indre by)	
(9F-JM) (9F-HA) (9F-BT) (9F-M)	Deltager også i første runde	
(10F-KT)	Sognepræst (MSO forstad)	
(10F-RA) (10F-E) (10F-C)	Deltager også i første runde	

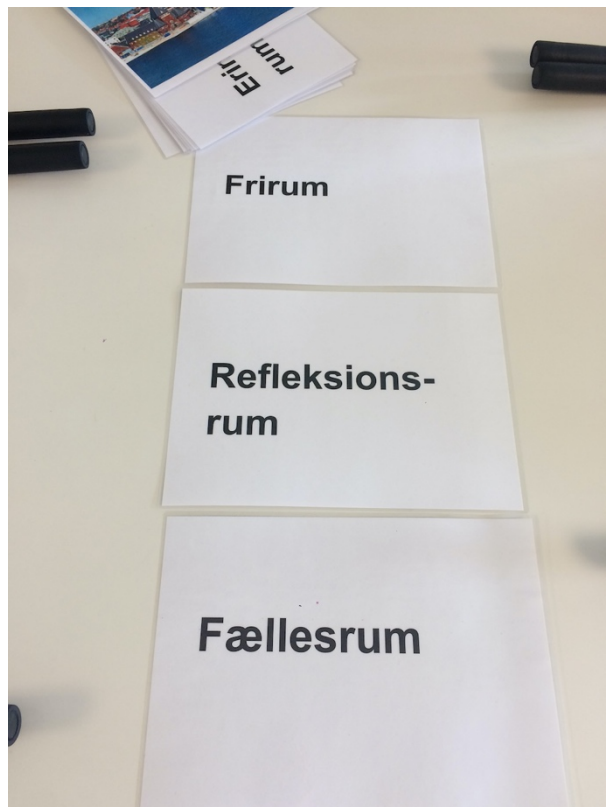
Bilag 2: Billedworkshop

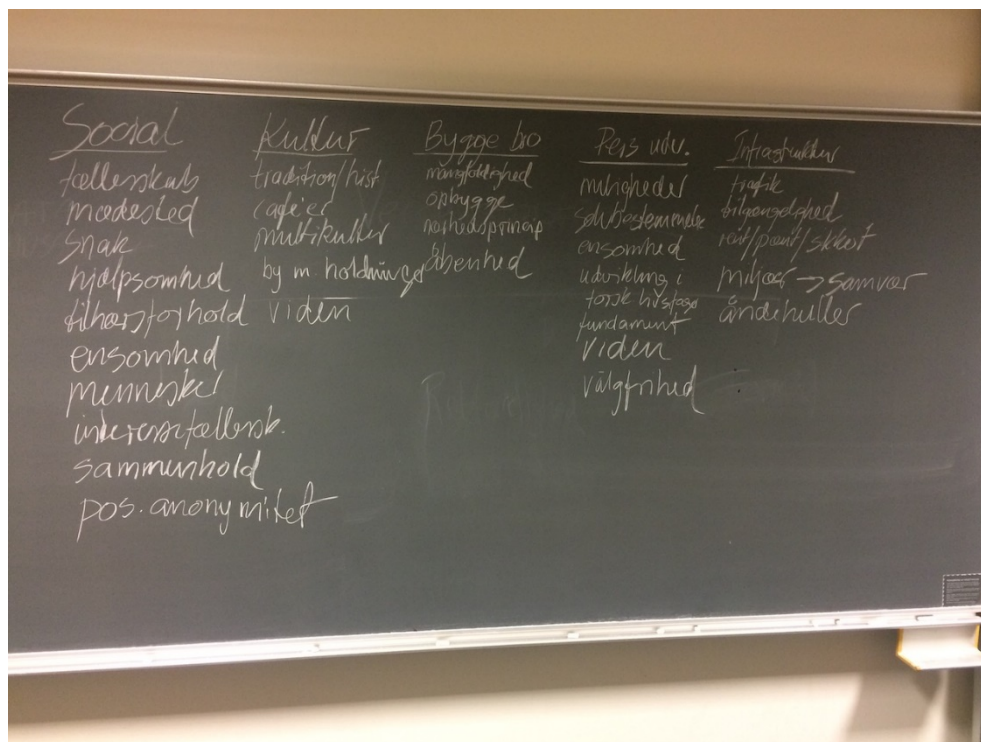
Bilag 3: Billedworkshop, udvalgte billeder i en gruppe

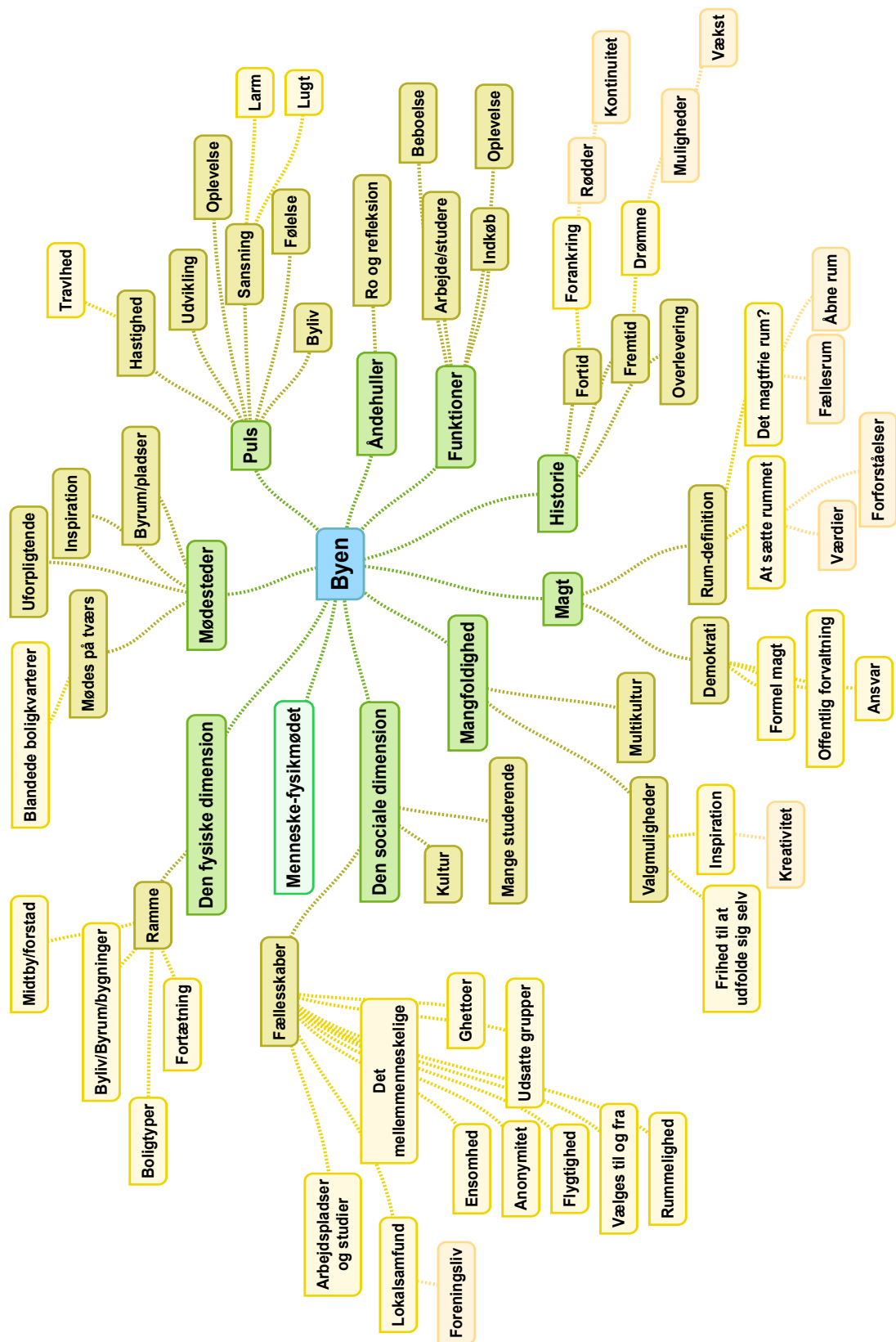
Bilag 4: Rummetaforer, de tre vigtigste i en gruppe

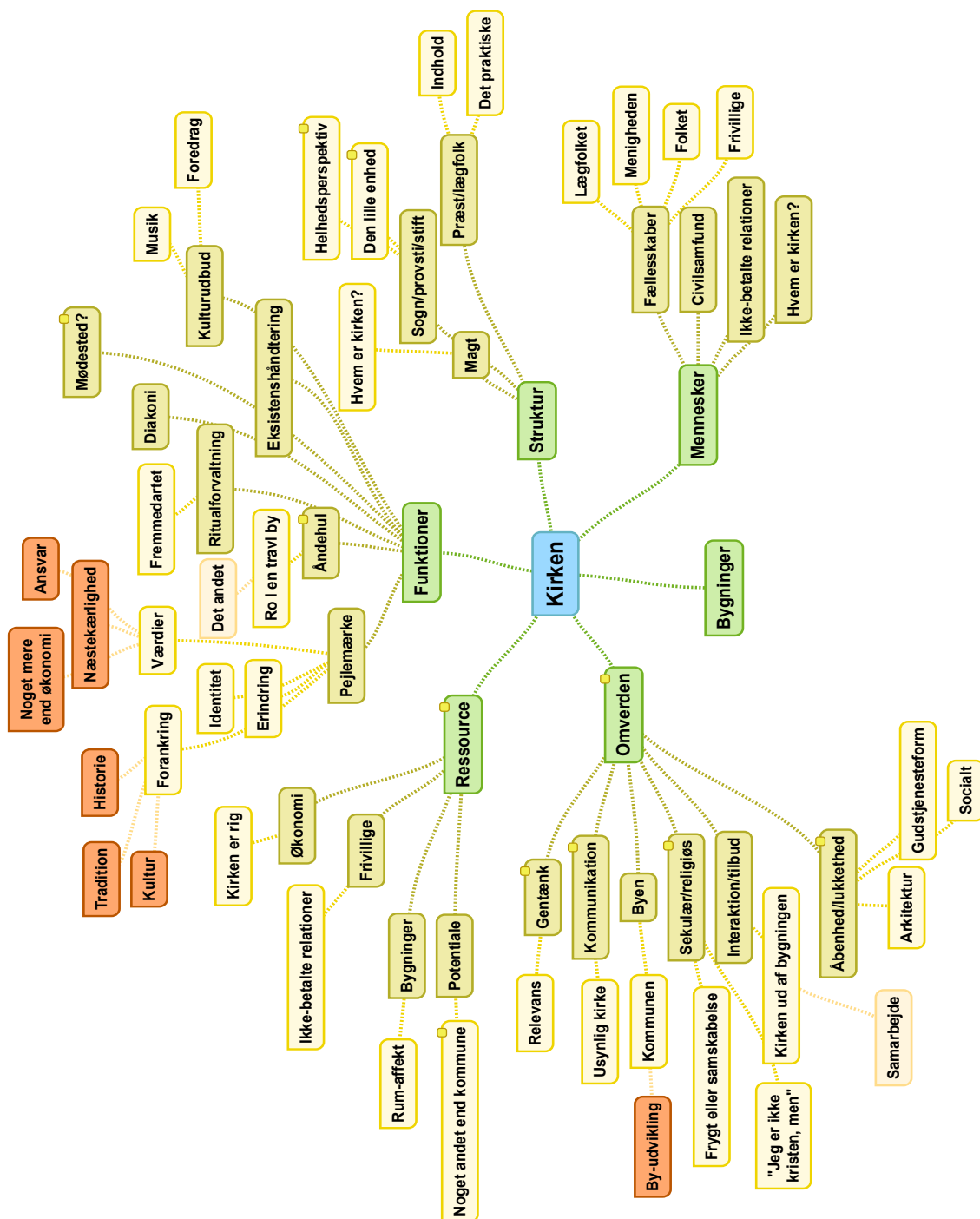
Bilag 5: Brainstorm, organisering af ord

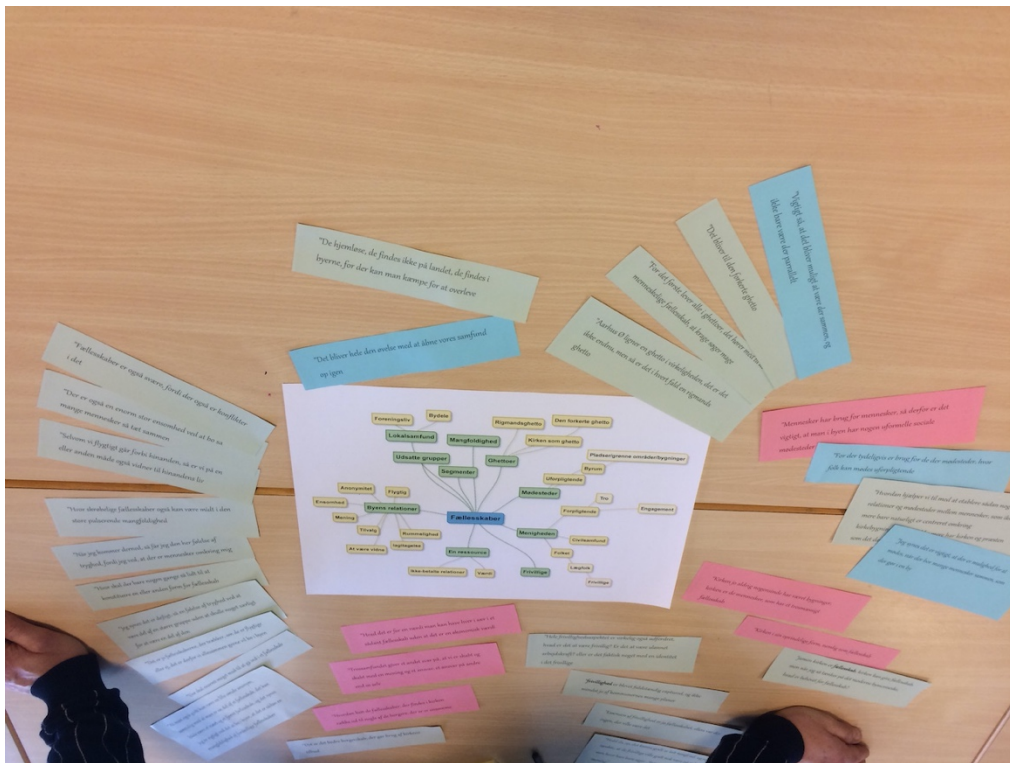
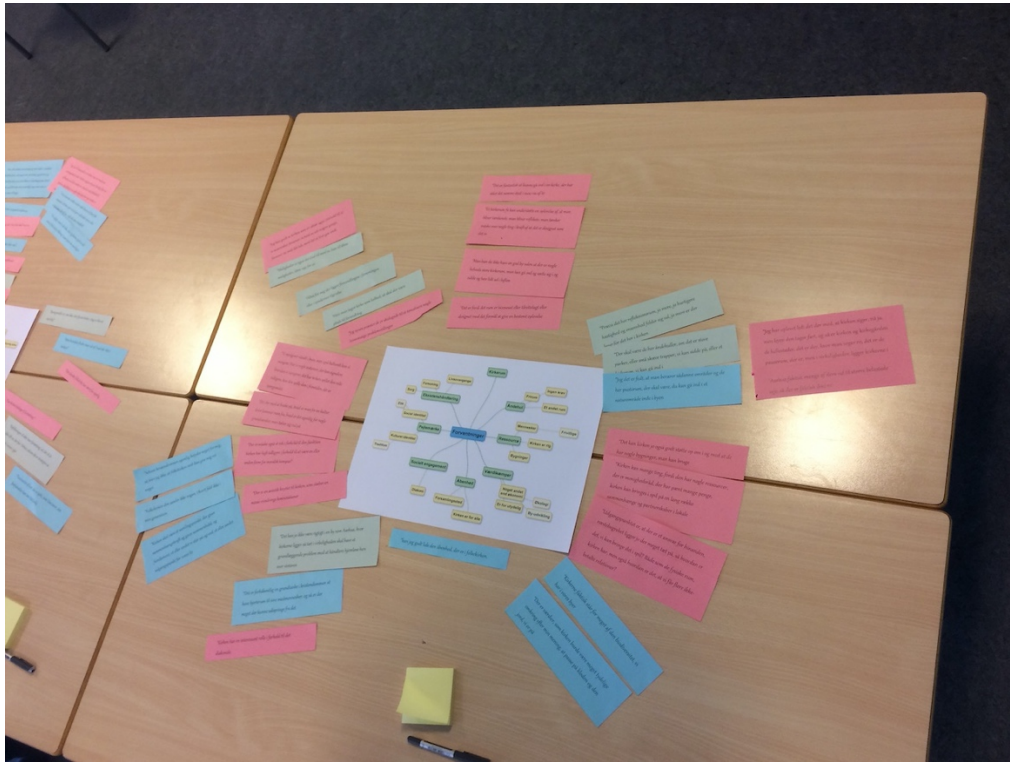
Bilag 6: Mindmap over byen

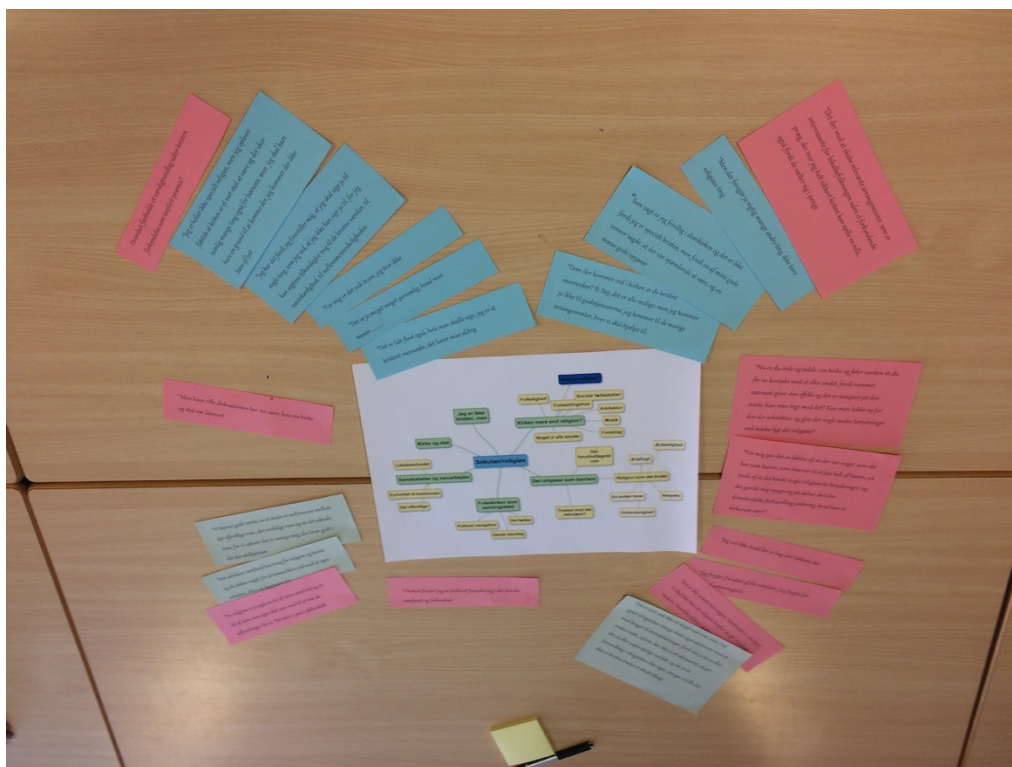
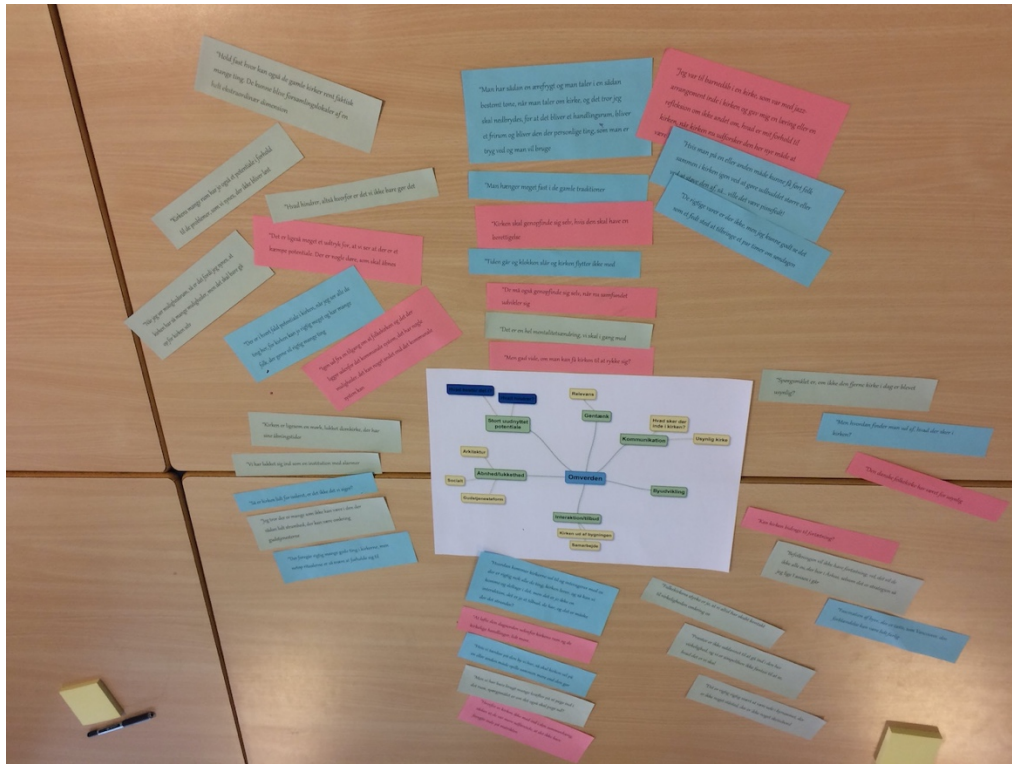

Bilag 7: Mindmap over kirken

Bilag 8: Præsentation af temaer i workshoprunde 2

Bilag 9: Workshoprunde 3: Idéudvikling

Bilag 10: Medforfattererklæring

MEDFORFATTERERKLÆRING ved indlevering af ph.d.-afhandling

Hele skemaet skal udfyldes.
Skemaet skal udfyldes elektronisk

Oplysninger om den ph.d.-studerende

Navn	Lars Buch Viftrup
Institut/program	Afdeling for teologi, Institut for Kultur og Samfund
Afhandlingens titel	Den urbane kirke: En teologisk undersøgelse af byen som ramme for kirke- ligt-kommunalt samarbejde

I henhold til § 12, stk. 4 i Ministeriet for Forskning, Innovation og Videregående Uddannelsers bekendtgørelse nr. 1039 af 27. august 2013 skal der, såfremt en afhandling bygger på allerede publicerede artikler udarbejdet i samarbejde med andre, følge erklæring med fra hver af forfatterne om den ph.d.-studerendes andel i arbejdet.

I henhold til Retningslinjer for ph.d.-uddannelsen ved Graduate School, Arts af 1. november 2012 skal der i alle tilfælde, hvor der i en ph.d.-afhandling indgår arbejder med flere forfattere, sammen med afhandlingen indleveres erklæring fra medforfatterne om, at de er bekendt med, at arbejdet indgår som en del af ph.d.-afhandlingen, samt en redegørelse for omfanget og karakteren af forfatterens (den ph.d.-studerendes) andel af arbejdet. Erklæringerne skal være dateret og underskrevet af såvel medforfattere som forfatteren til den indleverede afhandling.

Oplysninger om medforfatter

Navn	Dan Grabowski
Akademisk titel/grad	Seniorforsker, Ph.d.
Privat adresse	Nytoften 5, 2750 Ballerup
Arbejdsplads	Steno Diabetes Center Copenhagen

Denne medforfattererklæring gælder følgende artikel/manuskripter:

Viftrup, Lars Buch & Grabowski, Dan, "The Church in the City", *Journal of Contemporary Religion* (under review)

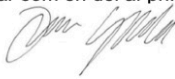

Viftrup, Lars & Grabowski, Dan, "The Third Space Between Church and City", *International Journal of Public Theology* (under review)

Omfanget af den ph.d.-studerendes bidrag til artiklen er vurderet ud fra følgende skala:

- A. har bidraget til samarbejdet (0-33%)
- B. har bidraget i væsentlig omfang (34-66%)
- C. har i alt overvejende grad udført dette arbejde selvstændigt (67-100%)

Erklæring om de enkelte elementer	Omfang (A, B, C)
-----------------------------------	------------------

1. Formulering i idéfasen af den basale videnskabelige problemstilling ud fra teoretiske spørgsmål, der ønskes afklaret, herunder sammenfatning af problemstillingen til spørgsmål, der skønnes at kunne besvares gennem udførelsen af analyser respektiv konkrete forsøg eller undersøgelser.	A
2. Planlægning af undersøgelser, udformning af undersøgelsesmetoden (metodevalg og selvstændig metodeudvikling) og/eller indhentning af evt. data/empiri.	A
3. Involvering i analysearbejdet respektiv den konkrete forsøgsvirksomhed/undersøgelse.	A
4. Præsentation og fortolkning og diskussion af de i artikelform opnåede resultater.	A

Medforfatter	Jeg erklærer med min underskrift, at ovenstående oplysninger er korrekte, og at jeg er bekendt med, at arbejdet indgår som en del af ph.d.-afhandlingen.
	 12/9-2020 <small>dato</small> <small>underskrift</small>
Ph.d.-studerende	 14/9-2020. <small>dato</small> <small>underskrift</small>